

Hogeschool Gent, Geass. Faculteit
Handelswetenschappen en
Bestuurskunde
Henleykaai 84
9000 GENT
BIBLIOTHEEK

32

2013 / 1

Themanummer:
Jongeren en politiek

RES PUBLI

politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Lage Landen

| Afgiftekantoor: 3000 Leuven X | Driemaandelijks tijdschrift | januari-maart 2013 | P 702166 |

Volume 55

2013/1

acco

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofdredacteur

Joop VAN HOLSTEYN (Universiteit Leiden)

Redactiesecretaris

Josje DEN RIDDER (Sociaal en Cultureel Planbureau)

Redactie

Peter BURSENS (Universiteit Antwerpen), Rik DE RUITER (Universiteit Leiden), Carl DEVOS (Universiteit Gent), Gustaaf GEERAERTS (Vrije Universiteit Brussel), Eelke HEEMSKERK (Universiteit van Amsterdam), Herman LELIEVELDT (Roosevelt Academy Middelburg), Jan ORBIE (Universiteit Gent), Paul VAN DER BIJL (Hogeschool van Amsterdam), Henk VAN DER KOLK (Universiteit Twente)

Redactieadres

Instituut voor Politieke Wetenschap, t.a.v. Res Publica / Joop van Holsteyn, Postbus 9555, 2300 RB Leiden, Nederland
res.publica@acco.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
www.uitgeverijacco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, NL-2495 AA Den Haag
tel. + 31 70 386 88 54
fax + 31 70 386 14 98
e-mail: info@uitgeverijacco.nl

Abonnementsprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 45	€ 110	€ 35
Abroad (EC members)	€ 85	€ 115	/
Abroad (non EC members)	€ 135	€ 135	/

Los nummer

€ 20

Dubbel nummer

€ 40

Abonnementen worden stilzwijgend voor één jaargang verlengd tenzij per e-mail opgezegd ten laatste 31 januari van de lopende jaargang. Opzeggen kan enkel per e-mail op dit adres: uitgeverij@acco.be.

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,

Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

IBAN-code: BE26000096450029

Swift- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,

Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

---

RES PUBLICA

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

Driemaandelijks tijdschrift
Volume 55 – 2013/1

Inhoud

Themanummer: JONGEREN EN POLITIEK

Gasthoofdredactie: Marc Hooghe en Kaat Smets

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

- Inleiding: Jongeren en politiek in verandering – *Marc Hooghe en Kaat Smets* 5
- De opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen in nationale verkiezingen: een vergelijkend onderzoek – *Kaat Smets* 11
- De intergenerationele overdracht van milieubewustzijn: de invloed van beide ouders en de rol van communicatie binnen het gezin – *Cecil Meeusen* 37
- Participeren jongeren anders? Een contextspecifiek antwoord op basis van het Belgische Oosterweelreferendum – *Peter Thijssen* 61

Deel 2 — Rubrieken

- Essay: Op weg naar een imperium? Hoe de eurocrisis de Europese Unie verandert – *Dieter Kerwer* 87
- Symposium: Sociale media en de representatieve democratie – *Henry Milner, Eugénie Dostie-Goulet, Marc-Antoine Turcotte, Yannis Theocharis, Ellen Quintelier en Marc Hooghe* 107
- Onderzoek uitgelicht
- Hoe regio's zich ontplooiën in Brussel. De organisatietypes van territoriale vertegenwoordiging bij de EU – *Tom Donas en Jan Beyers* 133
- Over de politiek-juridische constructie van soevereiniteit – *Tanja E. Aalberts* 136
- Call for Papers 140
- Auteursinfo 143

Verantwoordelijke uitgever:

Vereniging voor Politieke
Wetenschappen
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Elsene

ISSN 0486-4700

PB-PP B-21

P 702166

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X

Omslagontwerp: www.dsigngraphics.be

Coverfoto: Vlaams Parlement © Marnix Van
Esbroeck

© 2013 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

DEEL 1

WETENSCHAPPELIJKE ARTIKELN

INHOUD

Themanummer Jongeren en politiek

INLEIDING:

**Jongeren en politiek
in verandering** 5

Marc Hooghe en Kaat Smets

**De opkomstkloof tussen
jongvolwassenen en ouderen in
nationale verkiezingen:
een vergelijkend onderzoek** 11

Kaat Smets

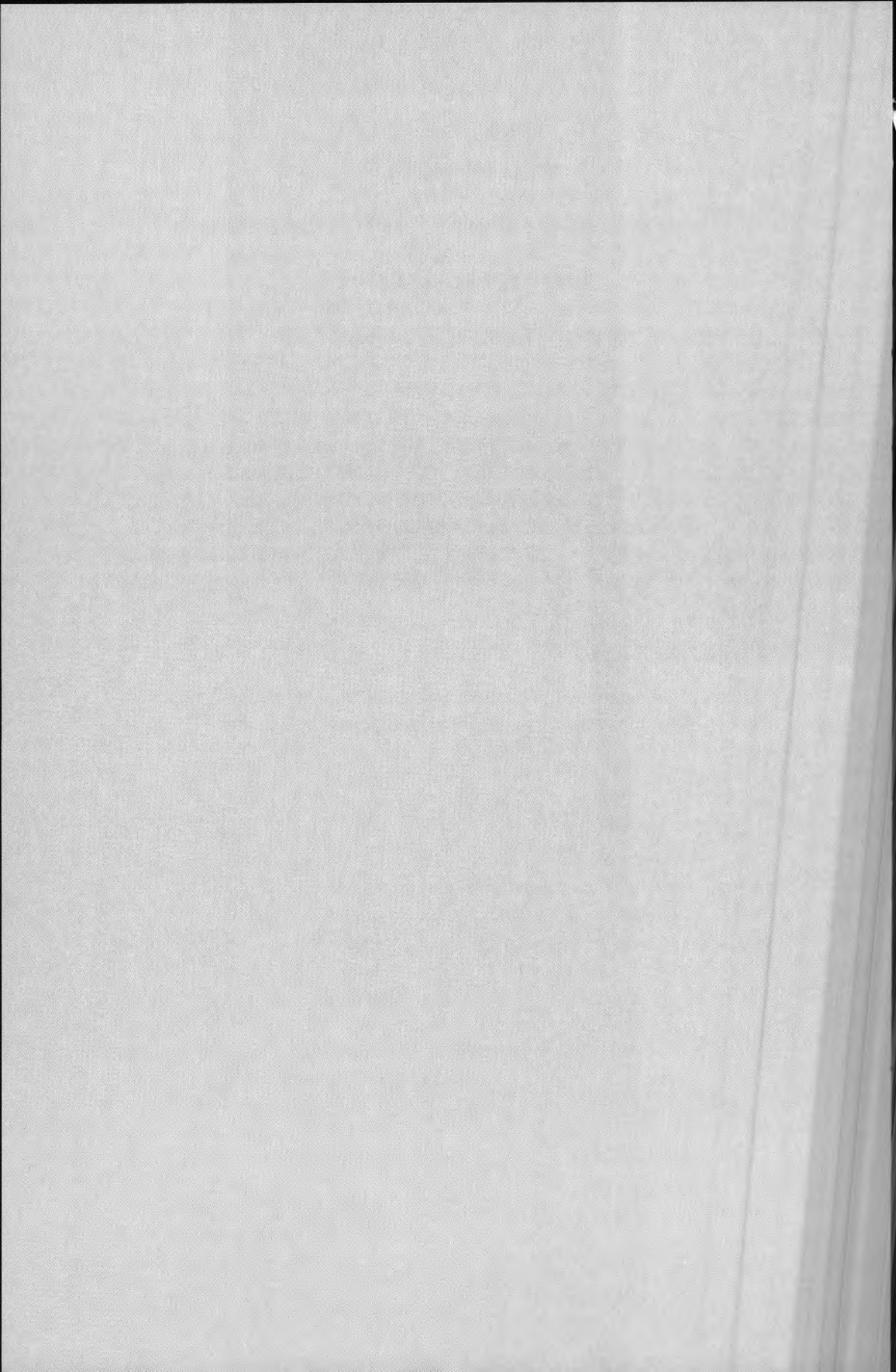
**De intergenerationele overdracht
van milieubewustzijn:
de invloed van beide ouders en
de rol van communicatie binnen
het gezin** 37

Cecil Meeusen

Participeren jongeren anders? 61

Een contextspecifiek antwoord op basis
van het Belgische Oosterweelreferendum

Peter Thijssen

Inleiding Jongeren en politiek in verandering

Marc Hooghe en Kaat Smets

Politieke socialisatie vormt een van de basisfuncties van elk politiek systeem: telkens opnieuw wordt een nieuwe generatie burgers gevormd, die al dan niet de kenmerkende attitudes en gedragspatronen van een politiek systeem overneemt. In tijden van politieke stabiliteit wordt dit proces van politieke socialisatie vaak als evident beschouwd: jongeren nemen in aanzienlijke mate de normen en waarden van een eerdere generatie over, en zo wordt de continuïteit van het functioneren van het politieke systeem bewaard. De klassieke studies over politieke socialisatie, bijvoorbeeld, lieten zien dat jongeren heel vaak de partijvoorkeur van hun ouders gewoonweg overnemen. In periodes van snelle politieke transitie, daarentegen, ligt politieke socialisatie veel minder voor de hand. Jongeren worden immers geconfronteerd met bijzonder snel wijzigende randvoorwaarden, en het is daarom weinig functioneel dat ze dezelfde attitudes en gedragspatronen zouden ontwikkelen als generaties dat enkele decennia geleden deden. Als men het heeft over de verhouding tussen jongeren en het politieke systeem, dan wordt er heel vaak geredeneerd in termen van een tekort-model: men heeft dan vooral aandacht voor wat jongeren niét doen in vergelijking met de generatie van hun ouders. Het gedragspatroon dat kenmerkend is voor een nieuwe jongere generatie wordt dan bijna altijd gezien als een tekortkoming ten opzichte van het model dat werd gevestigd door eerdere cohortes.

Ook nu kan zonder meer gesteld worden dat het politieke systeem van de meeste landen in West-Europa in een bijzonder snel tempo evolueert. Globaliseringsprocessen dwingen de bestaande politieke systemen hiertoe (Kriesi *et al.*, 2012). Natiestaten moeten in toenemende mate hun macht delen met diverse supranationale organisaties, en de hieruit volgende multilevelstructuur kan ervoor zorgen dat politieke besluitvormingsprocessen ondoorzichtig en complex worden. Een bestuursniveau wordt hierdoor ook gedwongen constant in interactie te treden met andere bestuursniveaus, wat de slagkracht van bijvoorbeeld nationale regeringen of parlementen ernstig kan beperken (Hooghe, 1992). Globalisering zorgt ook voor een toename van de culturele diversiteit in onze samenlevingen, wat met name bij sommige bevolkingsgroepen en bij politieke entrepreneurs leidt tot een benadrukken van de eigen lokale identiteit.

Ook traditionele *linkage*-mechanismen tussen burger en politiek systeem zijn aan erosie onderhevig. Partij-identiteiten en welomlijnde ideologische banden zijn fel verzwakt, waardoor de individuele kiezer in mindere mate gebonden is aan één welbepaalde partij of ideologie (Dassonneville, 2013). Het belang van electorale politiek voor het verbinden van burgers aan het politieke systeem is daardoor in belangrijke mate verzwakt.

Het zou echter foutief zijn deze maatschappelijke evoluties louter vanuit een tekort-model te benaderen. Uiteraard kunnen we ervan uitgaan dat sommige klassieke functies van het politieke systeem in de toekomst minder belangrijk zullen worden als de huidige evoluties zich verderzetten, met name bij jongere leeftijdsgroepen. Zo wijzen studies erop dat de opkomst bij verkiezingen stelselmatig daalt, en ook het lidmaatschap van politieke partijen lijkt in de meeste westerse democratieën snel af te kalven. Andere vormen van maatschappelijk engagement lijken daarentegen steeds belangrijker te worden, hoewel nog niet altijd duidelijk is of het politieke systeem op een adequate manier met deze nieuwe participatievormen kan of wil omgaan (Norris, 2011). Andere auteurs zijn dan weer bijzonder sceptisch over deze nieuwe participatievormen, die volgens hen ook niet de bedoeling hebben om op een betekenisvolle manier in interactie te treden met het politieke systeem (Milner, 2010). In de huidige stand van het onderzoek is het allicht te vroeg om een definitieve uitspraak te doen over deze vraag, en in het symposium van dit themanummer blijkt ook duidelijk dat de meningen hieromtrent sterk verdeeld zijn onder de auteurs.

Gelet op deze snelle ontwikkelingen, ligt het voor de hand om de politieke houdingen en gedragingen van jongeren niet zozeer te interpreteren vanuit een tekort-model, maar veeleer vanuit een aanpassingsmodel. Gelet op alle snelle maatschappelijke en politieke evoluties, is het weinig zinvol dat jongeren precies dezelfde politieke houdingen zouden ontwikkelen als voorgaande generaties. We verwachten dus dat de nieuwe generatie jongeren op een andere manier met het politieke systeem zal omgaan dan we dat traditioneel gewend zijn (Neundorf, Smets & García-Albacete, 2013). De afgelopen jaren is er daarom bijzonder veel onderzoek gebeurd naar de houding van jongeren ten opzichte van het politieke systeem – zowel in de Lage Landen als daarbuiten. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om onderzoek naar traditionele socialisatie-agenten, zoals het onderwijssysteem of het ouderlijk gezin. Maar tegelijk zien we heel veel onderzoek ontstaan naar nieuwe socialisatie-agenten, zoals met name het internet en andere vormen van informele netwerken.

In dit themanummer van *Res Publica* brengen we een overzicht van recent onderzoek uit België en Nederland.¹ In een eerste bijdrage belicht Kaat Smets het verschijnsel van de opkomstkloof tussen oudere en jongere leeftijdsgroepen: in de meeste westerse politieke systemen ligt de deelname bij verkiezingen duidelijk lager bij de jongste leeftijdsgroep dan bij ouderen. Opmerkelijk is bovendien dat die opkomstkloof groter lijkt te worden, wat ons toelaat te veronderstellen dat de reeds geobserveerde daling van de globale opkomst bij verkiezingen zich in de toekomst allicht

nog verder zal zetten. In het artikel wordt nagegaan of de opkomstkloof kan worden verklaard door elementen van electorale competitie: worden jongeren bijvoorbeeld wel aangezet tot deelname aan verkiezingen, als de strijd tussen de partijen bijzonder spannend blijkt? De resultaten laten echter zien dat er geen significant verband is tussen de mate van electorale competitie en de grootte van de opkomstkloof. Dat betekent met andere woorden dat de lagere deelname van jongeren niet kan verklaard worden door min of meer toevallige elementen, die verbonden zijn aan één bepaalde stembusgang. De resultaten suggereren dus dat de opkomstkloof structureel van aard is, en allicht ook in de toekomst de bereidheid van nieuwe generaties burgers om nog verder hun stem uit te brengen blijvend zal beïnvloeden.

Cecil Meeusen belicht in haar bijdrage een politieke attitude die juist kenmerkend wordt geacht voor nieuwe maatschappelijke gevoeligheden: het milieubewustzijn. Haar onderzoek toont aan dat ook bij 14-jarige jongeren milieubewustzijn reeds kan beschouwd worden als een duidelijk ontwikkelde attitude. Die attitude wordt echter voor een flink stuk gevormd onder invloed van beide ouders en wordt mede bepaald door de mate van politieke discussie binnen het gezin. De studie toont daarom duidelijk aan dat we niet al te gemakkelijk mogen meestappen in een zwart-witverhaal. Hoewel het trendy is om te stellen dat jongeren tegenwoordig hun heel eigen netwerken en mobilisatiekanalen ontwikkelen, en zich zo veel autonomer kunnen opstellen ten opzichte van de generatie van hun ouders, zien we dat ouders, en meer in het algemeen de kenmerken van het gezin, nog altijd van groot belang zijn. Dat verklaart overigens meteen waarom er hierin sprake is van blijvende ongelijkheden. Niet alleen politieke houdingen en gedragingen worden nog steeds overgedragen van de ene generatie naar de volgende, dat geldt uiteraard ook voor socio-economische status, die op zijn beurt een rechtstreeks gevolg heeft op het politiek functioneren van actoren.

Datzelfde milieubewustzijn staat ook centraal in de bijlage van Peter Thijssen. Hij vertrekt vanuit een lokaal initiatief rond geplande infrastructuurwerken in de Belgische havenstad Antwerpen. Jongeren blijken vanuit een sterk milieubesef heel sterk geneigd deel te nemen aan een lokaal referendum rond deze vorm van lokaal ongewenst landgebruik. Context blijkt hierin een belangrijke rol te spelen. Zodra geplande infrastructuuradaptaties in de eigen achtertuin plaatsvinden, verschilt het participatiepatroon van jongeren nog maar weinig van dat van oudere cohortes. De overgang naar nieuwe participatievormen betekent dus niet noodzakelijk dat oudere vormen hiermee volledig op de achtergrond zouden verdwijnen.

Terwijl de empirische bijdragen van dit themanummer vooral proberen feitelijke trends en gegevens te analyseren, blijft natuurlijk de vraag welke gevolgen dit allemaal kan hebben op het functioneren van de democratie. In het symposium gaan we uitvoerig in op dit debat. We vertrekken vanuit een prikkelende bijdrage van de Canadese politicoloog Henry Milner. Hij erkent dat jongere leeftijdsgroepen meer en meer een beroep doen op het internet, maar zijn stelling is dat dit weinig bij-

draagt aan het functioneren van de democratie. Integendeel zelfs: Milner gaat ervan uit dat het functioneren van politieke internetmobilisatie fundamenteel in strijd is met het functioneren van de representatieve democratie. Het is allemaal wel mooi dat burgers nu hun mening kunnen twitteren en sms-en, maar de bestuurbaarheid van het politieke systeem lijkt hieronder danig te lijden. Internetmobilisatie is niet representatief, heeft geen blijvende gevolgen, en is onverzoenbaar met het ontwikkelen van een op representatie gestoeld beleid, zo merkt Milner op. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke duidelijke stellingname leidt tot de nodige replieken.

De bijdragen in deze bundel lossen zeker niet alle problemen op die centraal staan in het wetenschappelijk debat over de verhouding tussen jongeren en politiek. Veeleer brengen ze nuance en kritische bedenkingen bij, en dat is uiteraard ook de bedoeling. Al te vaak immers verzandt men, ook in wetenschappelijke kringen, in een debat tussen *believers* en *non-believers*. Terwijl de een al dat gedoe rond twitter maar niets vindt, gaat de ander er vanuit dat dit een prachtig open medium zal worden, waarin de ultieme utopie van een machtsvrije communicatie, zoals Habermas die heeft beschreven, eindelijk zal gerealiseerd worden. Beide opvattingen zijn natuurlijk onrealistisch. Er is, laten we zeggen, nog nooit een regering tot vallen gebracht enkel en alleen door een banaal twitterbericht. We gaan er inderdaad vanuit dat politiek bijzonder snel verandert, maar die verandering verloopt vaak zoals Max Weber al stelde: het oude verdwijnt nooit helemaal, en laat zich niet zomaar naar de achtergrond verdringen. Ook over twee of drie decennia zal het politieke systeem een geheel eigen mengeling opleveren van 'oude' en van 'nieuwe' argumenten. Wat wel fundamenteel lijkt te verschuiven, is de tijdsdimensie. Historische studies wijzen erop dat mobilisaties vroeger vaak decennia konden aanslepen, met elkaar opvolgende mobilisatiegolven (Hooghe & Deneckere (2002)). Huidige mobilisatiegolven hebben duidelijk een veel kortere duur, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de bezettingsacties die Henry Milner bespreekt. Die acties zijn daarom niet minder intens, of ze vragen niet minder inzet. Wel rijst de vraag of een dergelijke steekvlampolitiek inderdaad leidt tot een verdere democratisering van onze samenleving.

Noot

1. Door omstandigheden kon een manuscript van Hessel Nieuwelink en anderen, dat bedoeld was als wetenschappelijke bijdrage aan dit nummer, niet in het themanummer van *Res Publica* worden opgenomen. De betreffende bijdrage zal in beginsel deel uitmaken van *Res Publica* 2013/2 en kan alsdan uiteraard als zelfstandig artikel worden gelezen maar dient strikt genomen als onderdeel van het voorliggende themanummer over 'Jongeren en politiek' te worden beschouwd.

Bibliografie

- Dassonneville, R. (2013). Questioning Generational Replacement. An Age, Period and Cohort Analysis of Electoral Volatility in the Netherlands, 1971-2010. *Electoral Studies*, 32, ter perse.
- Hooghe, M. (1992). De invloed van het internationaal milieubeleid op de totstandkoming van het milieubeleid in Vlaanderen, *Res Publica*, 34 (1), 3-23.
- Hooghe, M. & Deneckere, G. (2002). Op het elan van de democratie. Emoties als mobilisatiefactor in de Belgische politieke geschiedenis, *Res Publica*, 44 (1), 97-117.
- Kriesi, H. *et al.* (2012). *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milner, H. (2010). *The Internet Generation: Engaged Citizens or Political Dropouts?* Lebanon, NH: University Press of New England.
- Neundorf, A., Smets, K. & García-Albacete, G. (2013). Homemade Citizens: The Development of Political Interest during Adolescence and Young Adulthood. *Acta Politica*, 48 (1), 92-116.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.

De opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen in nationale verkiezingen: een vergelijkend onderzoek

Kaat Smets

ABSTRACT: The Age Gap in Voter Turnout Between Young Adults and Older Citizens in National Elections: A Comparative Study

Recent research from Canada, Great Britain, and the United States indicates that turnout in national elections is declining rapidly among young adults. As a consequence of this trend, the age gap in voter turnout between younger and older voters widens. The aim of this paper is to understand whether similar patterns are observed in other Western democracies. Based on national election studies from eight European countries, Canada, and the United States, turnout patterns of younger and older citizens are traced and compared over the past decades. In a second step, a first attempt at explaining aggregate patterns is made. More specifically, the hypothesis that young people are particularly sensitive to the level of competitiveness between political parties is assessed. In low stake elections, turnout patterns of young citizens are expected to be relatively low. Therefore, declining turnout levels among young adults could be a sign of declining levels of political competitiveness. Nonetheless, multivariate analyses show that different measures of political competitiveness neither directly affect the age gap nor the turnout levels of young voters.

Keywords: turnout, national elections, age gap, electoral competition, comparative research

---

1. Inleiding

Sinds jaar en dag worden jongvolwassenen geïdentificeerd als een groep thuisblijvers in nationale verkiezingen. Uit recent onderzoek blijkt dat het altijd al lage opkomstpercentage onder jongeren in sommige landen ook nog eens met rasse schre-

den daalt. Hoewel de opkomst onder oudere kiesgerechtigden ook afneemt, vindt de daling binnen deze groep langzamer plaats. Het gevolg van beide trends is dat de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen in de loop der tijd steeds groter wordt. De trend richting een steeds groter verschil in opkomst tussen de twee leeftijdsgroepen is uitgebreid gedocumenteerd in Canada (Gidengil *et al.*, 2003; Pammett & LeDuc, 2003; Johnston, Matthews & Bittner, 2007), Groot-Brittannië (Phelps, 2004; 2006) en de Verenigde Staten (Levine and Lopez, 2002; Lopez, Kirby & Sagoff, 2005).

Het doel van dit artikel is om trends in de opkomstpatronen van jongvolwassenen en ouderen te vergelijken voor verschillende westerse democratieën en te onderzoeken of er sprake is van een meer algemene trend richting een groter wordende opkomstkloof. In een eerste stap worden daarom de opkomstpatronen van zowel jongvolwassenen als oudere kiesgerechtigden in de laatste vier, vijf decennia beschreven aan de hand van nationale kiezersonderzoeken uit tien landen: Canada, Denemarken, Duitsland, Groot-Brittannië, Finland, Italië, Nederland, Noorwegen, de Verenigde Staten en Zweden.

Vervolgens wordt een eerste poging tot verklaring gedaan door te onderzoeken in welke mate trends in de electorale competitie tussen partijen een rol spelen in de dalende opkomst onder jongeren. Hierbij wordt uitgegaan van de these dat verkiezingen waarbij veel op het spel staat meer kiezers trekken dan verkiezingen waarvan de uitkomst voor de verkiezingsdatum al min of meer vaststaat. Jongeren worden in het bijzonder gevoelig geacht voor de mate van electorale competitie tussen partijen, omdat zij nog niet de vaste gewoonte hebben ontwikkeld om te gaan stemmen (zie bijvoorbeeld Franklin, 2004; Rubenson *et al.*, 2004; Fieldhouse, Tranmer & Russell, 2007; Sandell Pacheco, 2008). Als een verkiezing uitmondt in een nek-aan-nekrace, dan is de verwachting dat de opkomst onder jongvolwassenen relatief hoog zal zijn. Een dalende opkomst onder jongeren kan daarom het gevolg zijn van dalende electorale competitie. In deze paper wordt deze hypothese onderzocht middels multivariate analyses waarbij zowel de opkomstkloof als de opkomstpercentages onder jongvolwassenen centraal staan.

Een beter inzicht in de verschillen tussen opkomstpatronen van politieke generaties is cruciaal om te begrijpen hoe westerse democratieën in de toekomst zullen functioneren. Jongvolwassen burgers groeien op tot ouderen. Als de lage (of zelfs dalende) opkomst onder jongeren niet wordt ingelopen gedurende de levensloop van deze groep kiesgerechtigden, zal de algemene opkomst bij verkiezingen in de loop der tijden sterk afnemen. Hiermee staan zowel de legitimiteit als de representativiteit van democratische systemen onder druk. Uiteraard vormt leeftijd niet de enige basis voor een mogelijke ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen binnen het electoraat. Zo zijn hoogopgeleide burgers eerder geneigd te gaan stemmen en zijn mannen van oudsher oververtegenwoordigd in het electoraat. Niet alleen verkregen zij eerder het stemrecht; als broodwinner hebben mannen traditioneel ook meer belang bij het uitbrengen van een stem. Onderzoek laat zien dat

de genderkloof overigens langzaam verdwijnt (Inglehart & Norris, 2003; Childs, 2004), maar in principe vormen alle soorten opkomstkloven een bedreiging voor de representativiteit en de legitimiteit van politieke systemen.

Gebaseerd op verzamelde data met betrekking tot 119 verkiezingen in tien landen laat deze studie zien, dat de trend richting een steeds groter wordende opkomstkloof zeker niet in alle westerse democratieën plaatsvindt. Zoals eerder onderzoek al aangaf, wordt de kloof tussen jongvolwassenen en ouderen steeds groter in Canada, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Ook in Noorwegen is dit het geval. In Duitsland en Denemarken lijkt het opkomstverschil tussen de twee leeftijdsgroepen ook groter te worden, al is de afstand tussen jong en oud kleiner dan in de eerstgenoemde landen. In Nederland en Zweden is de opkomstkloof door de tijd heen redelijk stabiel, terwijl er in Italië nauwelijks verschillen waar te nemen zijn tussen de opkomstpercentages van jongeren en ouderen. Electorale competitie tussen politieke partijen lijkt evenwel geen voorspeller van de opkomstkloof of de stempatronen van jongvolwassenen. Kenmerken van het electorale systeem en het partijsysteem blijken betere verklarende factoren.

2. Verklaringen voor de dalende opkomst onder jongeren

We zijn nu bekend met de drie feiten. Ten eerste hebben jongeren altijd minder de neiging gehad om te gaan stemmen dan de oudere kiesgerechtigden. Ten tweede daalt de opkomst onder jongeren en ouderen in vrijwel alle westerse democratieën en tot slot is van een aantal landen bekend dat de opkomst onder jongvolwassenen er sterker daalt dan onder oudere kiesgerechtigden.

Zowel veranderingen op individueel niveau als veranderingen op aggregaatsniveau kunnen het stemgedrag van jonge burgers beïnvloeden. Verklaringen op individueel niveau voeren hierbij de overhand, omdat de beslissing om wel of niet te gaan stemmen immers door het individu genomen wordt. Zowel de publieke opinie als experts lijken het erover eens te zijn dat een dalende opkomst onder jongvolwassenen deels te wijten is aan een steeds groter wordende afstand tussen jongeren en politiek. Jongeren worden over het algemeen beticht van desinteresse en bestempeld als apathisch, cynisch en sceptisch ten opzichte van politieke instituties, politieke actoren en de politiek in het algemeen (zie o.a. Pirie & Worcester, 1998; Blais, 2000; Henn, Weinstein & Wring, 2002; Howe, 2003; Norris, 2003; O'Toole, 2003).

Deze vervreemding tussen jongeren en politiek wordt verklaard aan de hand van verschillende maatschappelijke fenomenen. Burgers worden immers ook beïnvloed door de sociale, culturele en historische context waarin zij opgroeien en leven (Anduiza-Perea, 2002). Volgens de *modernization*-hypothese hebben sociale en

economische voorspoed, hogere opleidingsniveaus en een hogere levensstandaard geleid tot politieke verandering in postindustriële samenlevingen (Inglehart, 1997).

Politieke partijen zijn van oudsher voornamelijk verdeeld op *cleavages* van sociale klasse, religie en economie. Oudere generaties identificeren zich nog met deze *cleavages*, maar jongeren die in een postmoderne samenleving opgegroeid zijn niet meer. Zij zijn meer geïnteresseerd in thema's als cultuur, milieu en kwaliteit van leven en vragen actievere vormen van participatie die beter aansluiten bij hun hogere opleidingsniveaus (zie o.a. Thijssen in dit themanummer). Deze niet-traditionele vormen van participatie worden inderdaad meer gebruikt door jongeren (zie bijvoorbeeld Topf, 1995; Dekker, 2002; Norris, 2003; Amnå, Munck & Zetterberg, 2004; Stolle, Hooghe & Micheletti, 2005; Gidengil *et al.*, 2003; Teorell, Sum & Tobiasen, 2007).

Alternatieve verklaringen voor de steeds groter wordende kloof tussen jongeren en politiek zijn een veranderend medialandschap en veranderend mediagebruik waardoor jongeren steeds minder in aanraking komen met politiek nieuws (Prior, 2005; Wattenberg, 2008). Dalend sociaal kapitaal en kleinere sociale netwerken leiden er voorts toe dat jongeren steeds minder politiek gemobiliseerd worden vanuit het verenigingsleven (Putnam, 2000; Stolle & Hooghe, 2004). Hogere opleidingsniveaus zorgen ervoor dat volwassen leefpatronen steeds later aangenomen worden. Als werknemers, huiseigenaren, ouders, enz. hebben volwassenen politieke belangen. Doordat jongvolwassenen deze *life-cycle events* steeds vaker uitstellen, verandert het belang dat zij hebben bij het uitbrengen van hun stem ten opzichte van dat van oudere generaties (Smets, 2010; 2012).

In tegenstelling tot de *political life-cycle*-hypothese, waarin politieke participatie verondersteld wordt te variëren over de levensduur naargelang burgers bepaalde cruciale fases doormaken die hun politieke belangen doen veranderen, gaat de *political learning*- of *political habit*-hypothese ervan uit dat burgers de gewoonte om wel of niet te gaan stemmen al in de vroegvolwassen jaren ontwikkelen en dat gedrag uit het verleden de beste voorspeller is van huidig gedrag (Green & Shachar, 2000; Kanazawa, 2000; Bendor, Diermeier & Ting, 2003; Gerber, Green & Shachar, 2003; Aldrich, Montgomery & Wood, 2011; Dinas, 2012). Hoewel er een aanzienlijke hoeveelheid empirisch bewijs is dat de beslissing om al dan niet te gaan stemmen inderdaad deels op gewoontes berust, is er nog geen overeenstemming over de oorzaak van het wel of niet ontwikkelen van deze gewoonte.

In zijn bijdrage over opkomst bij nationale verkiezingen in westerse democratiën beargumenteert Franklin dat de wijze waarop jongvolwassenen reageren op het karakter van verkiezingen cruciaal is voor de toekomstige opkomstpercentages van dit cohort (Franklin, 2004, 65). Deze kortetermijnskarakterstatistieken hebben invloed op de beslissing van jongeren om al dan niet te gaan stemmen, maar dit is in veel mindere mate het geval bij oudere kiesgerechtigden, die al in hun jonge jaren de gewoonte hebben ontwikkeld om wel of niet te gaan stemmen. Electorale competitie is in dit opzicht buitengewoon belangrijk (Franklin, 2004, pp. 112-114).

Geworteld in de rationele-keuzetheorie, is de mate waarin er iets op het spel staat in verkiezingen gerelateerd aan de mate waarin kiesgerechtigden zich druk maken over de uitkomst van de verkiezing, of misschien nog wel belangrijker, aan de mate waarin ze denken dat anderen zich er druk over maken. Hoe meer competitie tussen partijen, hoe onzekerder de uitslag van de verkiezingsstrijd. Verkiezingen waarin veel op het spel staat lokken meer stemmers dan verkiezingen waarbij de uitslag van tevoren al min of meer vaststaat, omdat a) de kans groter is dat een enkele stem de beslissende is; en b) kandidaten en partijen meer moeite zullen doen om kiezers te mobiliseren (Endersby, Galatas & Rackaway, 2002; Fauvelle-Aymar & François, 2006). Meetinstrumenten van electorale competitie zoals de marge van de overwinning, meerderheidsstatus en polarisatie worden geacht vooral jongvolwassenen te beïnvloeden, omdat zij zich nog in de cruciale jaren bevinden waarin politieke participatie vormgegeven wordt. De dalende opkomst onder jongeren die leidt tot een groter wordende opkomstkloof zou dus het gevolg kunnen zijn van dalende electorale competitie.

Van de verschillende verklaringen voor dalende opkomst onder jongeren is de link tussen electorale competitie en politieke participatie bij uitstek geschikt voor een test op aggregaatsniveau. Electorale competitie kan immers alleen op macro-niveau gemeten worden, terwijl de vraag of jongeren vaker postmoderne attitudes hebben alleen op individueel niveau beantwoord kan worden. Voor de link tussen electorale competitie en verkiezingsopkomst onder jongeren bestaat geen eenduidig bewijs op individueel niveau (zie o.a. Blais *et al.*, 2002; Rubenson *et al.*, 2004; Blais, 2006; Fieldhouse, Tranmer & Russell, 2007; Johnston, Matthews & Bittner, 2007; Sandell Pacheco, 2008). Toch vindt Geys (2006) op aggregaatsniveau wel overwegend positieve aanwijzingen voor een link tussen competitie en opkomst. Wellicht is het verband tussen de twee variabelen voor jongvolwassenen dus ook beter aan te tonen op aggregaatsniveau. Na een beschrijving van de opkomstpatronen onder jongeren en ouderen, zal het tweede deel van dit artikel daarom ingaan op de vraag in hoeverre de opkomstkloof en de dalende participatie onder jongvolwassenen verklaard kunnen worden door trends in electorale competitie.

3. De opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen

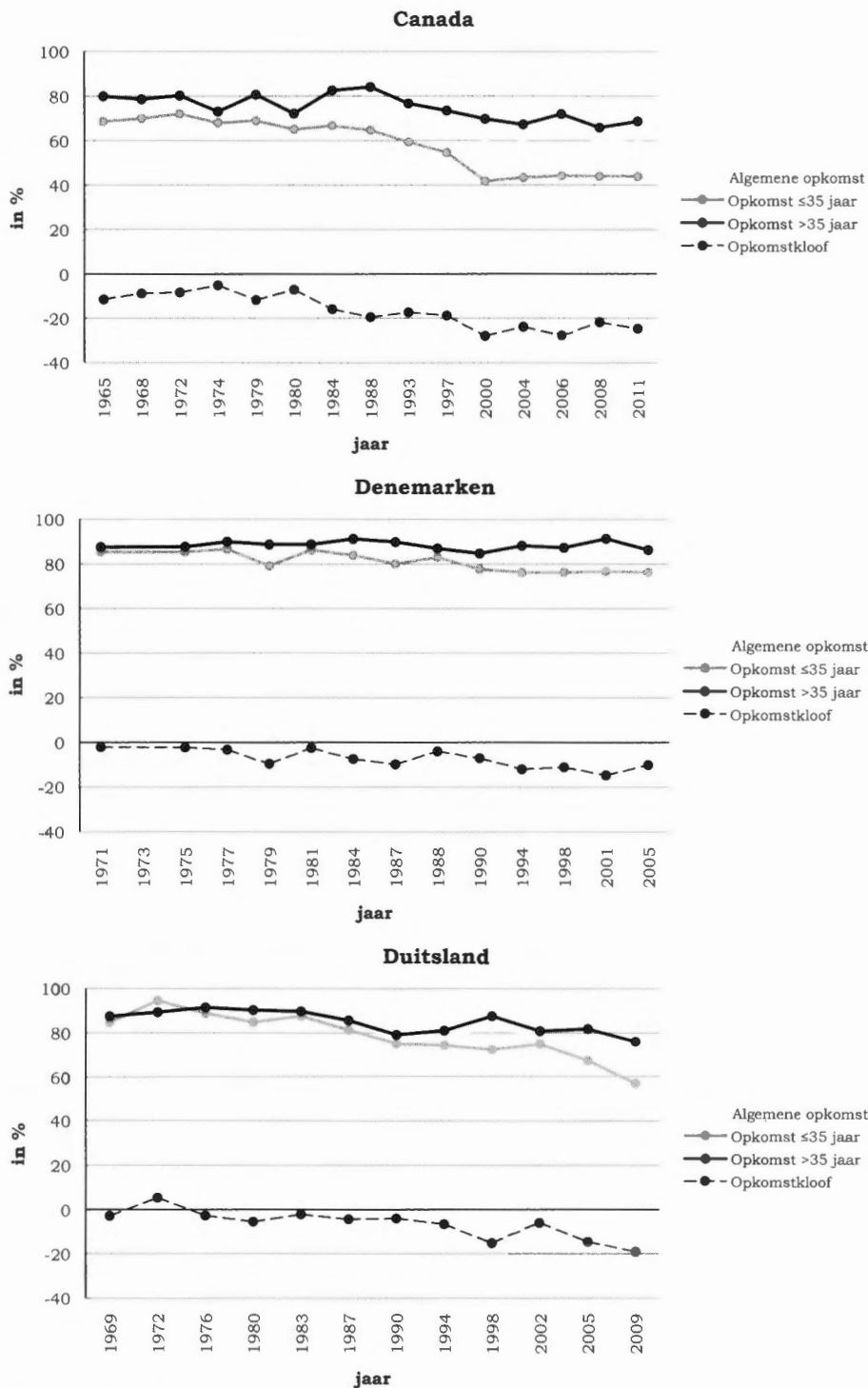
De empirische bijdrage van het eerste deel van deze paper bestaat uit een reeks grafieken. Voor tien landen – alle westerse democratieën waarin min of meer continu verkiezingsstudies gehouden zijn sinds de jaren zestig of zeventig – worden de opkomstpercentages van jongvolwassenen en ouderen beschreven voor de afgelopen vier, vijf decennia.

Deze paper concentreert zich op de opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen. Deze is gedefinieerd als het verschil in opkomst tussen jongere (≤ 35 jaar) en oudere kiezers (> 35 jaar). Recent onderzoek van Bhatti, Hansen en Wass (2012) suggereert dat de opkomst onder jongeren redelijk hoog ligt onder 18-jarigen maar daarna zakt en pas tegen de 35 jaar weer rond het beginniveau ligt. Daarnaast verschuiven bepaalde gebeurtenissen die van belang worden geacht voor de beslissing om al dan niet te gaan stemmen naar een hogere gemiddelde leeftijd (denk bijvoorbeeld aan schoolverlaten, voltijds aan het werk gaan, een huis kopen, trouwen en kinderen krijgen). Deze vertraging in de transitie naar volwassenheid leidt ertoe dat de definitie van 'jongeren' of 'jongvolwassenen' steeds ruimer wordt (Vogel, 2001; Iacovou, 2002). Waar vorige generaties in hun vroege jaren twintig getrouwd waren, in het bezit waren van een huis en wellicht zelfs kinderen hadden, is dat nu zeker niet meer het geval. De grens bij 35 jaar leggen, lijkt daarom een redelijke scheidlijn.¹

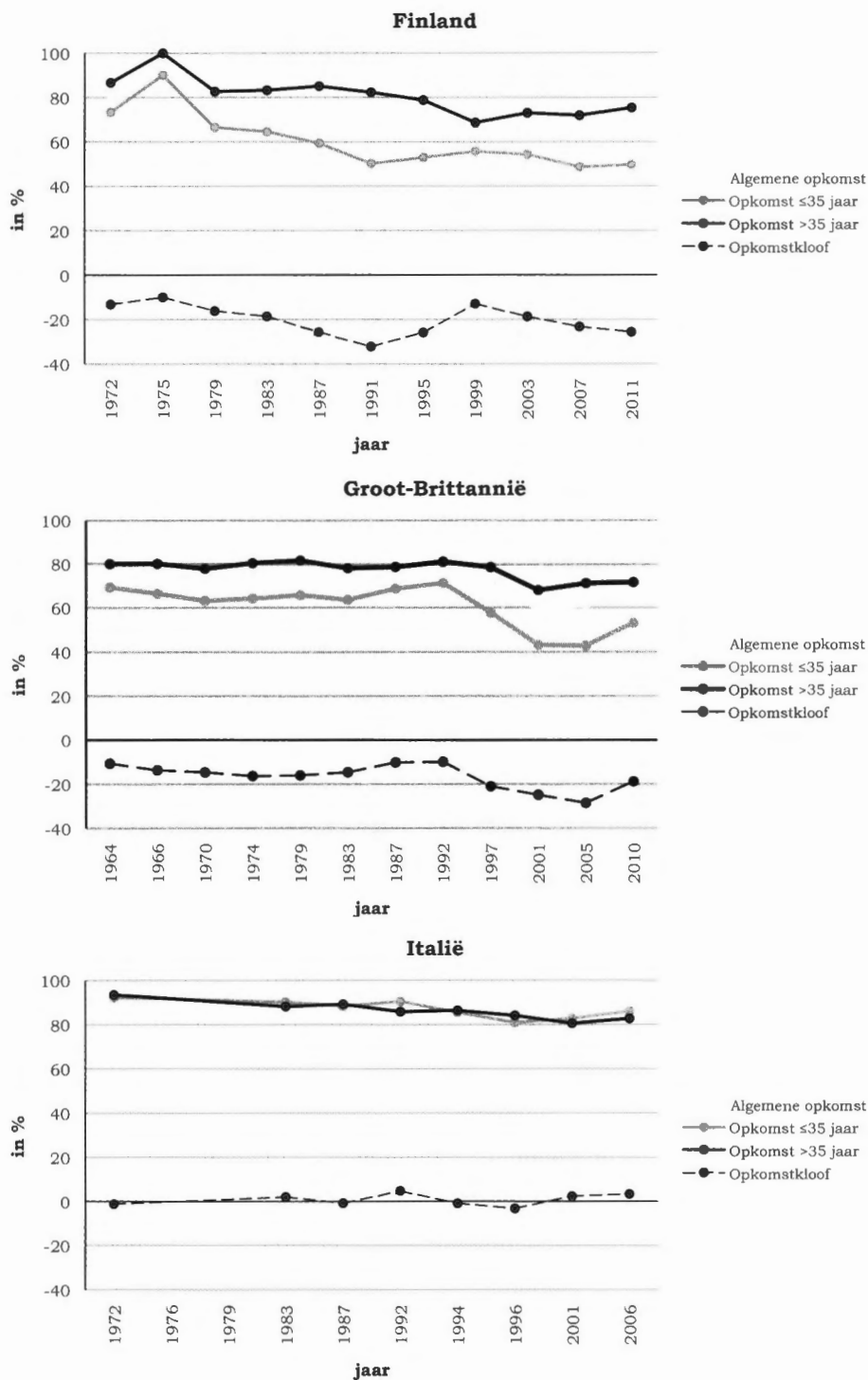
De opkomstpercentages van jongeren en ouderen zijn berekend op basis van verkiezingsonderzoeken in tien westerse democratieën: Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Groot-Brittannië, Italië, Nederland, Noorwegen, de Verenigde Staten en Zweden (zie Figuur 1). In totaal zijn 119 verkiezingen meegenomen.² Voor de Verenigde Staten zijn alleen de presidentiële verkiezingsjaren meegeteld. De data zijn waar mogelijk zodanig gewogen dat de steekproef nationaal representatief is en dat rekening gehouden is met overrapportage van opkomstcijfers. Ondanks al deze maatregelen blijft het beschrijven van aggregate trends op basis van individuele data enigszins risicovol. Het is echter niet mogelijk om de opkomstkloof te beschrijven aan de hand van officiële verkiezingsstatistieken. Opkomstpercentages zijn vaak niet verkrijgbaar voor verschillende leeftijdsgroepen en al helemaal niet op dezelfde schaal – zowel qua tijd als qua geografische focus – als dit mogelijk is aan de hand van verkiezingsonderzoeken. Om te controleren of de trends die naar voren komen uit de verkiezingsonderzoeken in lijn zijn met de werkelijkheid, worden voor alle jaren ook de officiële algemene opkomstcijfers meegenomen in de grafieken.

Canada is een van de landen waarvan de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen in nationale verkiezingen goed gedocumenteerd is (zie Gidengil *et al.*, 2003; Pammett & LeDuc, 2003; Johnston, Matthews & Bittner, 2007). Na twee decennia met opkomstpercentages rond de 75% is de opkomst in de Canadese nationale verkiezingen sinds 1988 gestaag gedaald. Sinds 2000 is het opkomstpercentage weer min of meer constant, al ligt het gemiddelde nu nog maar net boven de 60%. Hoewel zowel jongeren als ouderen wegbleven bij de verkiezingen, toont Figuur 1 dat de opkomst van kiezers onder de 35 jaar harder daalde dan de opkomst onder oudere kiezers. Dit gegeven wordt gereflecteerd in de onderbroken lijn die het opkomstverschil weergeeft. Hoe lager of negatiever deze lijn, hoe groter het verschil in opkomst tussen jongvolwassenen en ouderen. Positieve waarden – aan de

DE OPKOMSTKLOOF TUSSEN JONGVOLWASSENEN EN OUDEREN IN NATIONALE VERKIEZINGEN

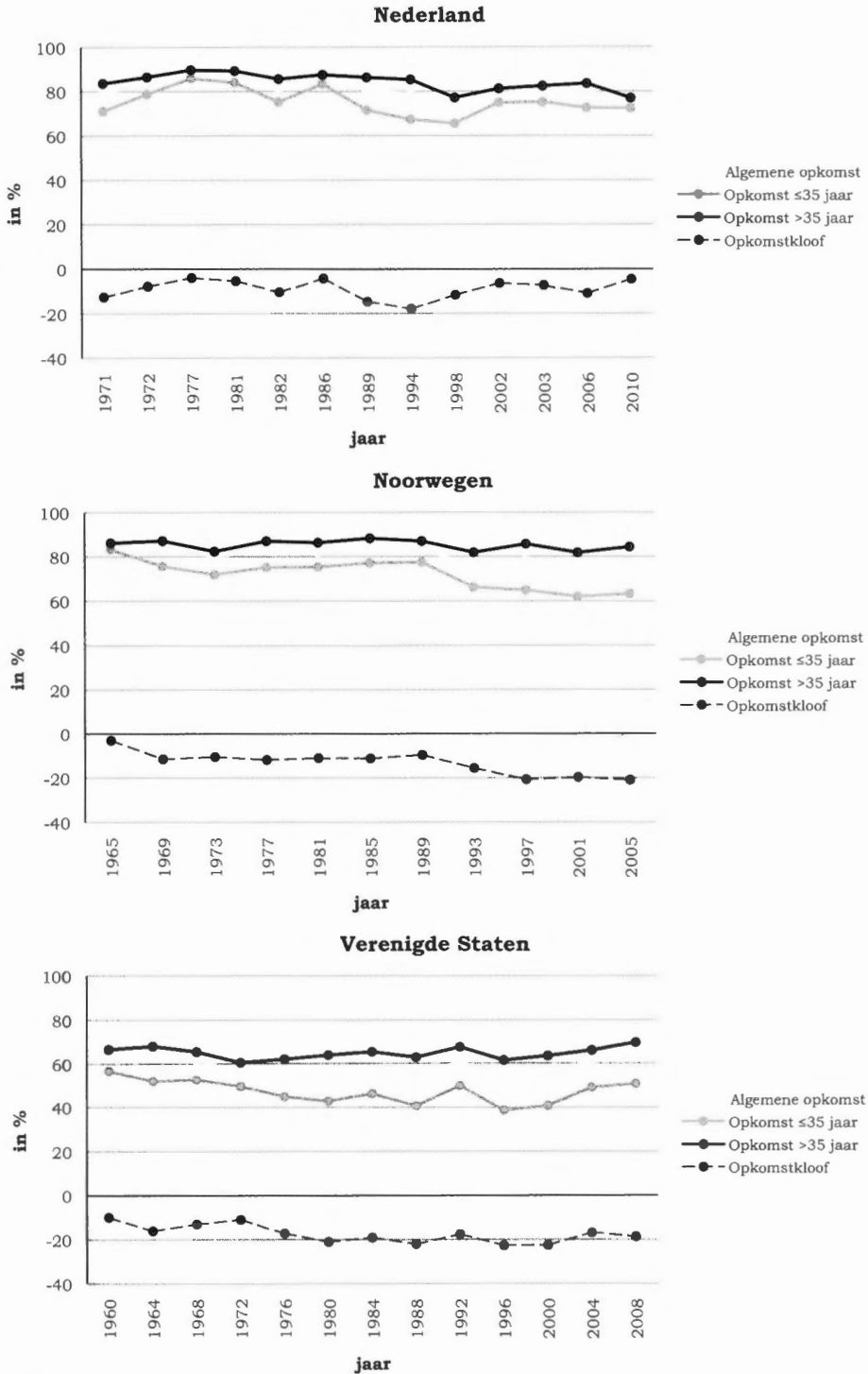

Figuur wordt vervolgd op de volgende pagina.

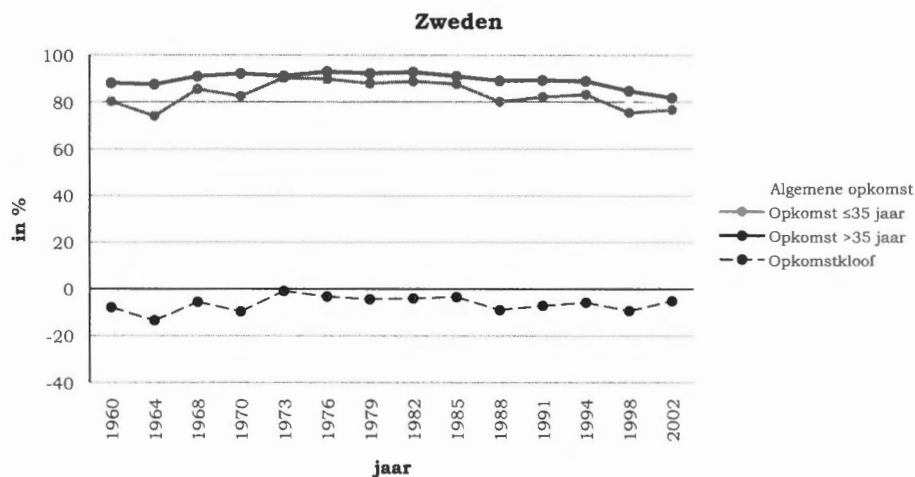

Figuur wordt vervolgd op de volgende pagina.

DE OPKOMSTKLOOF TUSSEN JONGVOLWASSENEN EN OUDEREN IN NATIONALE VERKIEZINGEN

Figuur wordt vervolgd op de volgende pagina.

FIGUUR 1. De opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen in tien westerse democratiën, jaren 60/70-heden.

andere kant – geven aan dat jongeren juist meer geneigd waren te gaan stemmen dan ouderen. Deze manier van meten maakt het mogelijk parallellen tussen de opkomstpercentages en de opkomstkloof duidelijk naar voren te brengen in de grafieken. In tegenstelling tot de algehele opkomstcijfers, begint het verschil in opkomst tussen jongvolwassenen en ouderen in Canada al te groeien in het begin van de jaren tachtig. Waar de opkomst onder jongeren in de jaren zestig en zeventig nog rond de 10 procentpunten onder de gemiddelde opkomst van ouderen lag, groeide dit verschil in de jaren tachtig en negentig tot 15-20 procentpunten. Sinds 2000 is het opkomstpercentage onder jongeren gemiddeld 25-30 procentpunten lager in de Canadese nationale verkiezingen.

Van alle Europese landen komt het patroon in Groot-Brittannië het meest overeen met dat in Canada. Van 1964 tot 1992 lag de algemene opkomst bij verkiezingen min of meer stabiel rond de 75%. Het opkomstverschil tussen jongeren en ouderen varieert ook weinig (schommelend tussen 10-15 procentpunten). Na de verkiezingen van 1992 kelderde het algemene opkomstpercentage. Ouderen bleven weg van de stembus, maar jongeren in nog veel sterkere mate (zie de onderbroken lijn die de opkomstkloof weergeeft in Figuur 1). Sinds 2001 is de opkomst bij de nationale verkiezingen in Groot-Brittannië weer iets omhooggegaan. De opkomstkloof tussen jongeren en ouderen is tussen 2005 en 2010 eveneens iets kleiner geworden.

In de Verenigde Staten is de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen sinds het einde van de jaren zeventig zo goed als stabiel. Het verschil in opkomst tussen jongvolwassenen en oudere kiesgerechtigden ligt rond de 20 procentpunten en kleine verschuivingen gaan gepaard met trends in de algemene opkomstcijfers. Ligt

de algemene opkomst iets hoger, dan gaan jongeren in vergelijking vaker stemmen (zie bijvoorbeeld de bescheiden piek in 1992 en de positieve trend tussen 2000 en 2004). De gehele periode in ogenschouw nemend, is er in de Verenigde Staten echter sprake van een daling in de opkomst onder jongeren en een vergroting van de kloof tussen jong en oud.

Net zoals in Canada, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten is er in Noorwegen sprake van een steeds groter wordende kloof tussen jongeren en ouderen. In 1969 is het verschil in opkomst tussen de twee leeftijdsgroepen bijna 10 procentpunten groter dan in 1965, het jaar waarin het opkomstpercentage onder jongeren en ouderen min of meer gelijk was. Tussen 1969 en 1989 is de opkomstkloof stabiel, maar in 1989 en 1997 wordt deze weer groter. Sinds 1997 gaan er gemiddeld 20% minder stemgerechtigden onder de 35 jaar stemmen dan 35-plussers. Kijkend naar het algemene opkomstpatroon, lijkt er echter niets aan de hand te zijn. Tot 1989 ligt het opkomstpercentage net boven de 80%, daarna ligt het er net onder. Het is duidelijk dat algemene opkomstpatronen soms trends verhullen die zich op het niveau van de verschillende leeftijdsgroepen afspeelen.

Uit Figuur 1 blijkt dat in Denemarken de opkomst bij verkiezingen sinds de jaren zeventig min of meer stabiel is. Meer dan 3 procentpunten boven of onder het gemiddelde van 85% komen de opkomstcijfers niet. Niettemin is de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen niet constant. Zowel in de jaren zeventig als in de jaren tachtig laat de lijn die het verschil in opkomst tussen jongeren en ouderen weergeeft een dip zien, maar sinds het einde van de jaren tachtig gaat de opkomst onder jongvolwassenen langzaam maar zeker omlaag, terwijl de opkomst onder 35-plussers een klein beetje groeit. Waar de opkomstkloof in de jaren zeventig en tachtig nog vaak rond de 2-3 procentpunten lag, is dit inmiddels uitgelopen tot 10-15 procentpunten.

Duitsland laat in de gehele periode van 1969 tot 2002 een bijzonder stabiele lijn zien met een opkomstkloof van rond de 5 procentpunten. Er zijn twee uitzonderingen: het jaar 1972 waarin jongeren veel van zich lieten horen en het jaar 1998 waarin jongeren zich duidelijk minder geneigd voelden om te gaan stemmen. Dat laatste herhaalt zich in 2005 en in 2009. De opkomst onder jongeren daalt in deze jaren disproportioneel ten opzichte van de opkomst onder oudere kiezers en daarmee lijkt de trend naar een grotere opkomstkloof voor een langere periode ingezet. In de jaren waarin jongeren wegblijven van de stembus loopt het verschil in opkomst op tot 15-20 procentpunten.

Figuur 1 toont aan dat, de gehele periode van 1971 tot 2010 in ogenschouw nemend, het opkomstpatroon in Nederland tot een van de meest stabiele behoort. Tot en met 1989 schommelt het opkomstpercentage net boven de 80%; na 1989 ligt het gemiddelde hier net onder. Ook de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen laat een vrij stabiel patroon zien in vergelijking met andere landen. Eind jaren tachtig en in de jaren negentig was de opkomst onder jongeren uitzonderlijk laag

ten opzichte van de opkomst onder 35-plussers (een verschil van bijna 20 procentpunten), maar buiten deze periode van tien jaar vallen er weinig opvallende zaken te rapporteren.

Ook Zweden vertoont een stabiel patroon. Zowel de algemene opkomstcijfers als de lijn voor de opkomstkloof laten een piek zien in de jaren tussen 1973 en 1985. Voor 1973 is de algemene opkomst iets lager, maar nog steeds boven de 80%. Het opkomstpatroon onder jongeren is in deze jaren grillig en dit wordt gereflecteerd in de opkomstkloof. Na 1985 daalt de algemene opkomst licht. Het verschil met 2002 – het laatste jaar waarvoor data beschikbaar zijn – is uiteindelijk toch nog bijna 10 procentpunten. Het verschil in opkomst tussen jongeren en ouderen is in de jaren tussen 1988 en 2002 lager dan in de hoogtijdagen maar blijft wel redelijk stabiel, schommelend tussen 5 en 10 procentpunten.

Italië vertoont van alle landen misschien wel het meest verrassende patroon: de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen bestaat hier zo goed als niet. Hoewel de opkomst bij de algemene verkiezingen tussen 1972 en 2006 met iets meer dan 10 procentpunten gezakt is, gaan de opkomstpercentages van jongeren en ouderen hand in hand. Het komt zelfs herhaaldelijk voor dat de opkomst onder jongvolwassenen hoger is dan onder ouderen (zie 1983, 1992, 2001 en 2006). Dit verrassende gegeven is alleen voor Duitsland in 1972 terug te vinden.

Ook het Finse patroon in het opkomstverschil tussen jongeren en ouderen wijkt af van alle andere landen die onderzocht worden in deze paper. Dit keer echter in een ander opzicht dan Italië. De algemene opkomst is tussen 1972 and 2011 gestaag gezakt van net boven de 80% naar 65%. Ook de opkomstkloof tussen jongeren en ouderen werd tussen 1975 en 1991 groter. Hierna wordt het verschil in opkomst tussen de twee leeftijdsgroepen echter kleiner om vervolgens vanaf 1999 weer langzaam groter te worden. Hiermee vertoont Finland niet alleen het meest volatiele patroon in de opkomstkloof; het verschil in opkomst tussen jong en oud is ook al jaren eerder opvallend groot. Het opkomstverschil in Finland ligt bovendien ruimschoots boven dat in de andere Europese landen. Op het dieptepunt in 1991 gingen gemiddeld ruim 30% minder jongeren naar de stembus.

Samenvattend laat deze descriptieve analyse zien dat trends in de opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen sterk variëren van land tot land. Van een algemene trend richting een steeds groter wordende opkomstkloof in westerse democratieën is geen sprake. Wel blijkt uit de gepresenteerde grafieken dat bewegingen in de opkomstkloof meestal veroorzaakt worden door veranderingen in het opkomstgedrag van jongvolwassenen. De kloof tussen jong en oud wordt duidelijk niet groter omdat oudere kiesgerechtigden vaker gaan stemmen. Integendeel, de afstand wordt groter omdat jongeren wegblijven bij de stembus. In de volgende sectie wordt bekeken in hoeverre electorale competitie hierin een rol speelt.

4. Electorale competitie en dalende opkomst onder jongvolwassenen

In de literatuur lijkt er overeenstemming te zijn over het feit dat jonge burgers minder vastgeroest zitten in hun politieke gedrag en politieke attitudes. Zij zijn daarom gevoeliger voor de context van verkiezingen en reageren makkelijker op het politieke klimaat. De mate van competitie tussen politieke partijen wordt hierbij genoemd als een potentiële katalysator van de stembusgang. Verkiezingen waarbij veel op het spel staat worden verwacht sowieso meer stemmers te trekken, maar de opkomst onder jongvolwassenen zou in verhouding nog hoger moeten zijn omdat zij niet de gewoonte ontwikkeld hebben om te gaan stemmen. In deze sectie wordt aan de hand van multivariate analyses nagegaan of er een verband is tussen de mate van electorale competitie en twee afhankelijke variabelen: de opkomstkloof tussen jongvolwassen en oudere kiesgerechtigden en het opkomstpercentage onder jongvolwassenen.

Electorale competitie is gemeten aan de hand van drie indicatoren. De *meerderheidsstatus* is gelijk aan het verschil tussen het percentage van de stemmen behaald door de grootste partij minus vijftig procent. Hoe hoger de waarde, des te groter de overwinning van de grootste partij en hoe minder er sprake is van een nek-aan-nekrace. De marge van de overwinning, aan de andere kant, meet het verschil in het percentage van de stemmen behaald door de eerste twee geplaatste partijen. Hoe groter het verschil is tussen de eerste twee partijen, des te minder competitief de verkiezing is. Appendix 1 rapporteert de bronvermelding van de verschillende variabelen. *Polarisatie* refereert aan de mate waarin de verscheidenheid aan standpunten in de samenleving een weergave vinden binnen politieke partijen en is gemeten als de ideologische afstand tussen de meest linkse en de meest rechtse partij ten tijde van de verkiezingen (zie Crepaz, 1990; Franklin, 2004; Budge *et al.*, 2001; Klingemann *et al.*, 2006; Volkens *et al.*, 2011). Hoe groter de afstand tussen de twee meest extreme partijen, des te waarschijnlijker het is dat een kiezer een partij vindt die representatief is voor haar of zijn politieke standpunten.³

Om de modellen juist te specificeren worden in de gepresenteerde analyses een aantal controlevariabelen meegenomen waarvan wordt verwacht dat zij de opkomst van alle burgers – jong en oud – mee bepalen. Deze variabelen worden meegenomen, omdat de effecten van de diverse indicatoren van electorale competitie kunnen verschillen tussen bepaalde politieke systemen. *Electorale systemen* zijn geïnclassificeerd in proportionele stelsels of meerderheids-/gemixte stelsels. Aangenomen wordt dat de opkomst in proportionele systemen hoger ligt, omdat de verhouding tussen het aantal stemmen en het aantal zetels dat een partij krijgt preciezer is. Kiezers hebben hierdoor een grotere kans dat de partij van hun keuze zetels haalt en dit verhoogt de motivatie om te gaan stemmen. De mate van *disproportionaliteit* tussen stemmen en zetels wordt gemeten aan de hand van de *least*

squares measure van Laakso and Taagepera (1979) zoals berekend door Gallagher and Mitchell (2008). Dit is ook het geval voor de variabele die het *effectieve aantal politieke partijen* (ENEP) meet. Vaak wordt aangenomen dat een groter aantal politieke partijen de kans vergroot dat een kiesgerechtigde op een partij kan stemmen die echt aansluit bij zijn of haar voorkeur. Proportionele electorale systemen hebben meestal meer partijen. Toch kan fractionalisatie ook leiden tot verwarring bij de kiezer. Het effect van deze variabele op opkomst kan dus zowel positief als negatief zijn.

De mate waarin een systeem responsief is naar de burger wordt gemeten door twee variabelen: *partijdiscipline* en *maatregelen die de stembusgang vergemakkelijken*. Hoe duidelijker het is wat de burgers van hun politieke partij kunnen verwachten, des te beter zij kunnen inschatten welke partij hun belangen het beste zal behartigen. Partijdiscipline wordt gemeten aan de hand van een dummyvariabele die landen met een strenge partijdiscipline identificeert. Maatregelen die de stembusgang makkelijker maken worden geïdentificeerd aan de hand van het al dan niet bestaan van de mogelijkheid om te stemmen via de post, de mogelijkheid om al voor de verkiezingsdag een stem uit te brengen (*advance voting*) of de optie om iemand anders te machtigen een stem uit te brengen (*proxy voting*). De variabele meet 0 als geen van deze opties aanwezig is, 0,33 als er een optie aangeboden wordt, 0,66 als er twee van deze opties zijn en 1 als ze alle drie ter beschikking staan voor de kiesgerechtigde.

Tot slot wordt er gecontroleerd of de stemgerechtigde leeftijd in een bepaald verkiezingsjaar al verlaagd was of niet. Leeftijd en opkomst zijn positief aan elkaar gerelateerd. Met het verlagen van de stemleeftijd van 21 naar 18 jaar kwam er daarom een groep stemgerechtigden bij die minder geneigd was de gang naar de stembus te maken. In verkiezingsjaren na de laatste verlaging van de stemgerechtigde leeftijd (voor de meeste landen in de jaren zeventig), zou de opkomst onder jongvolwassenen significant lager kunnen zijn omwille van deze maatregel.

Omdat de data voor verschillende verkiezingsjaren in verschillende landen gemeten zijn, worden de multivariate analyses door middel van *time-series cross-sectional analysis* berekend. Drie soorten meetfouten komen vaak voor bij dit soort analyses. De eerste is *panel heteroskedasticity*: de variantie van de meetfouten verschilt van land tot land. Ten tweede is er het risico van *temporal correlation*: de fouten van verschillende jaren zijn gecorreleerd. De opkomstkloof tussen jong en oud verschilt meestal niet heel sterk van verkiezingsjaar tot verkiezingsjaar binnen één land. De grootte van de opkomstkloof in een bepaald jaar kan daarom voor een groot deel voorspeld worden op basis van de opkomstkloof in het vorige verkiezingsjaar. Het laatste risico dat men loopt bij time-series cross-sectional analyses is *spatial correlation*: de meetfouten van verschillende landen zijn met elkaar gecorreleerd.

Wooldridge-tests voor *first order autocorrelatie* (zie Wooldridge, 2002, pp. 282-283; Drukker, 2003; Baum, 2006) laten zien dat correlatie tussen de meetfouten in

verschillende jaren geen probleem vormt in de dataset. *Panel heteroskedasticity* blijkt wel een aandachtspunt te zijn. Door het berekenen van zogenaamde *panel corrected standard errors* (zie Beck & Katz, 1995; Beck, 2001a; 2001b), kunnen zowel *heteroskedasticity* als *spatial correlation* worden aangepakt. ARCH-tests moeten uitwijzen of deze aanpak ook succesvol is. Opdat wij trends in de opkomstkloof zouden kunnen bekijken, bevatten alle modellen een trendvariabele. Deze meet van 0 voor het eerste beschikbare verkiezingsjaar in een land tot 1 voor het laatst beschikbare verkiezingsjaar. Als de onafhankelijke variabelen in het model de opkomstkloof perfect voorspellen, dan zou het effect van deze trendvariabele moeten verdwijnen.

TABEL 1. **Electoral competitie en de opkomstkloof tussen jongvolwassenen en ouderen – jaren 60/70 tot heden.**

	Model 1	Model 2	Model 3
	<i>b/se</i>	<i>b/se</i>	<i>b/se</i>
<i>Trendvariable</i>	1.277 (1.797)	1.601 (1.803)	0.475 (1.606)
<i>Meerderheidsstatus</i>		-0.022 (0.088)	0.067 (0.192)
<i>Marge van de overwinning</i>		-0.095 (0.086)	-0.115 (0.092)
<i>Polarisatie</i>		-0.128** (0.064)	0.063 (0.063)
<i>Proportioneel systeem</i>			-8.012*** (1.862)
<i>Disproportionaliteit</i>			0.262** (0.127)
<i>Effectief aantal partijen</i>			1.468 (1.218)
<i>Partijdiscipline</i>			3.466** (1.568)
<i>Stemgemak</i>			19.422*** (7.019)
<i>Stemrecht 18 jaar</i>			1.107 (1.428)
<i>Constante</i>	10.679*** (1.053)	15.196*** (1.888)	-5.098 (5.273)
<i>R²</i>	0.003	0.066	0.401
<i>Chi²</i>	0.5	11.9	133.8
<i>p</i>	0.477	0.018	0.000
<i>ARCH test (3 df)</i>	2.673	2.837	4.805
<i>N</i>	119	119	119

N.B.: *b* coëfficiënten van *tscs* analyse met *pcse* in parentheses;

* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$.

Tabel 1 geeft de resultaten weer van de modellen waarin het verband tussen de mate van electorale competitie en de opkomstkloof onderzocht wordt. De opkomstkloof is hier voor het leesgemak gecodeerd van laag (weinig verschil in opkomst tussen jongvolwassenen en ouderen) naar hoog (een groot verschil in opkomst). In het eerste model is alleen de trendvariabele meegenomen. Deze duidt met een positieve coëfficiënt op een steeds groter wordende opkomstkloof door de jaren heen, maar blijkt niet statistisch significant. Dit resultaat sluit aan bij de descriptieve analyses van de vorige sectie, waaruit bleek dat de patronen in de verschillende landen dermate uiteenlopen dat het moeilijk is om van een algemene trend te spreken.

In model twee worden vervolgens de variabelen die de mate van electorale competitie meten meegenomen. Marge van de overwinning en meerderheidsstatus halen het significantieniveau van $p < .05$ niet. Dit is voor polarisatie wel het geval. Hoe verder de programma's van de twee meest extreme partijen uit elkaar staan, des te kleiner de kloof tussen jong en oud. De hypothese dat een breder keuzemenu kiezers naar de stembus trekt lijkt hiermee bevestigd. De variabele polarisatie is echter niet meer significant in model drie, als ook de controlevariabelen toegevoegd worden. Uit de resultaten blijkt dat de opkomstkloof lager is in proportionele electorale systemen. Het vergroten van het stemgemak lijkt weinig effect te hebben op jongeren, want deze variabele vergroot de opkomstkloof juist. Bovendien is in landen waar de partijdiscipline groot is, het opkomstverschil tussen jongvolwassenen en ouderen groter.

Kijkend naar de model fit zien we dat het best gespecificeerde model (nummer drie) een R^2 van .40 heeft. Blijkbaar zijn er factoren met invloed op de opkomstkloof die niet in het model meegenomen zijn. De *panel corrected standard errors* doen hun werk en lossen de problemen met *heteroskedasticity* op, zo blijkt uit de ARCH-tests (Kennedy, 2003, p. 147). De test is in geen enkel model significant en daarmee kan de nulhypothese die veronderstelt dat er geen sprake is van *panel heteroskedasticity* aanvaard worden.

Tabel 2 heeft dezelfde opzet als Tabel 1, maar hier wordt het verband tussen electorale competitie en de opkomst onder jongvolwassenen onderzocht. We zagen immers dat de opkomstkloof groter wordt door een daling van de opkomst onder jongeren. Omdat *panel heteroskedasticity* in deze modellen nog een probleem is na het berekenen van *standard corrected panel errors* worden dummyvariabelen voor de verschillende landen meegenomen (Beck, 2001b, p. 1261). Op deze manier worden de verschillen in het berekenen van de parameters van de onafhankelijke variabelen voor elk land vastgezet of 'gefixt' (Baum, 2006, p. 220). De dummies voor de verschillende landen worden niet gepresenteerd, omdat zij slechts meegenomen worden om het probleem van *panel heteroskedasticity* op te lossen. We kunnen wederom aan de hand van ARCH-tests zien of deze opzet geslaagd is.

TABEL 2. Electorale competitie en de opkomst onder jongvolwassenen – jaren 60/70 tot heden.

	Model 1	Model 2	Model 3
	<i>b/se</i>	<i>b/se</i>	<i>b/se</i>
<i>Trendvariable</i>	0.303 (2.611)	0.910 (2.707)	1.556 (1.956)
<i>Meerderheidsstatus</i>		-0.809*** (0.154)	-0.279 (0.193)
<i>Marge van de overwinning</i>		-0.114 (0.114)	-0.114 (0.112)
<i>Polarisatie</i>		0.131 (0.084)	0.058 (0.070)
<i>Proportioneel systeem</i>			40.941*** (5.696)
<i>Disproportionaliteit</i>			0.008 (0.131)
<i>Effectief aantal partijen</i>			-3.764*** (1.020)
<i>Partijdiscipline</i>			-1.602 (3.823)
<i>Stemgemak</i>			-68.373*** (12.182)
<i>Stemrecht 18 jaar</i>			-3.375** (1.566)
<i>Constante</i>	78.415*** (3.148)	84.739*** (3.593)	92.017*** (7.636)
<i>R²</i>	0.707	0.759	0.808
<i>Chi²</i>	1794.8	1376.3	3546.3
<i>p</i>	0.000	0.000	0.000
<i>ARCH test (3 df)</i>	1.631	1.164	3.534
<i>N</i>	119	119	119

N.B.: *b* coëfficiënten van tscs analyse met pcse in parentheses;

* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$.

De resultaten van de modellen in Tabel 2 laten een niet-significante trendvariabele zien in het eerste model. Van de indicatoren die de mate van electorale competitie meten is alleen de meerderheidsstatus significant (zie model twee). Hoe groter het verschil is tussen de eerste twee geplaatste partijen, des te lager de opkomst onder jongvolwassenen. Dit is in lijn met het idee dat verkiezingen waarbij veel op het spel staat meer stemmen trekken. Ook voor deze afhankelijke variabele geldt echter dat electorale competitie geen rol meer speelt als voor andere relevante indicatoren van verkiezingsopkomst gecontroleerd wordt. Model drie toont aan dat de opkomst onder jongvolwassenen hoger is in proportionele systemen, dat de aanwezigheid van een

groot aantal partijen jonge kiezers wellicht verwacht en thuishoudt, dat maatregelen die het stemgemak verhogen niet altijd effectief zijn en dat de opkomst onder jongvolwassenen inderdaad lager is in de jaren na de stemverlaging van 21 naar 18 jaar.

De verklaarde variantie in de modellen met de opkomst onder jongvolwassenen als afhankelijke variabele ligt beduidend hoger dan bij de opkomstkloof (R^2 ligt tussen .707 en .808). De ARCH-test laat zien dat het meenemen van de landendummies het probleem van *panel heteroskedasticity* heeft opgelost. De waarden voor deze test zijn in geen van de modellen significant.

5. Conclusie en discussie

Het doel van dit artikel was tweeledig. Ten eerste poogde het te onderzoeken of er sprake is van een algemene trend in de richting van een steeds groter wordende opkomstkloof tussen jongeren en ouderen in nationale verkiezingen. Bovendien streefde het te achterhalen of er aanknopingspunten zijn voor de hypothese dat dalende electorale competitie een drijvende factor is achter de dalende opkomst onder jongvolwassenen.

In het eerste deel van de paper werden aan de hand van beschrijvende analyses de opkomstpercentages van jongvolwassen en oudere kiesgerechtigden (alsook de verschillen tussen beide groepen) onderzocht voor vrijwel alle verkiezingen gehouden in de afgelopen vier/vijf decennia voor tien westerse democratieën. Tabel 3 geeft een samenvatting van de waargenomen trends. De tabel geeft per land het aantal observaties, de minimum- en maximumwaarde, de gemiddelde grootte en de standaarddeviatie van de opkomstkloof (in procentpunten) weer.

TABEL 3. Een samenvatting van de trends in de opkomstkloof.

Land	Obs.	Opkomstkloof				Trend
		Min.	Max.	Gemiddelde	S.D.	
1. Canada	14	5,1	27,9	16,1	7,6	beduidend groter
2. Denemarken	13	2,2	14,7	7,4	4,2	enigszins groter
3. Duitsland	12	-5,3	19,1	6,5	6,7	enigszins groter
4. Finland	10	10,0	32,2	19,7	7,0	fluctuerend
5. Groot-Brittannië	12	9,9	28,6	16,4	5,9	beduidend groter
6. Italië	8	-4,7	3,2	-0,8	2,7	geen kloof, stabiel
7. Nederland	13	3,9	17,9	9,0	4,4	stabiel
8. Noorwegen	10	3,0	20,7	12,5	5,1	beduidend groter
9. Verenigde Staten	13	9,9	22,7	17,6	4,2	beduidend groter
10. Zweden	14	0,9	13,4	6,3	3,3	stabiel
Totaal	119	-5,3	32,2	11,3	7,7	-

Zoals eerder onderzoek al aangaf, wordt de kloof tussen jongeren en ouderen steeds groter in Canada, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Ook in Noorwegen is er sprake van een steeds groter gat tussen de opkomst van jongvolwassenen en oudere kiesgerechtigden in nationale verkiezingen. In Duitsland en Denemarken lijkt het opkomstverschil tussen de twee groepen ook groter te worden, al is de afstand tussen jong en oud kleiner dan in de eerstgenoemde landen. In Nederland en Zweden is de opkomstkloof door de tijd heen redelijk stabiel, terwijl er in Italië nauwelijks verschillen waar te nemen zijn tussen de opkomstpercentages van jongeren en ouderen. In Finland, tot slot, is er geen sprake van een duidelijke trend maar fluctueert de opkomstkloof door de tijd heen.

Uit de reeks gepresenteerde grafieken blijkt ook duidelijk dat veranderingen in de opkomstkloof vooral veroorzaakt worden door een dalende opkomst onder jongvolwassenen. Het is dus duidelijk niet zo dat het verschil tussen jongeren en ouderen groter wordt omdat oudere kiesgerechtigden meer zijn gaan stemmen.

In het tweede deel van de paper werd aan de hand van multivariate analyses onderzocht in hoeverre trends in de opkomstkloof en in de opkomstpercentages onder jongvolwassenen verklaard kunnen worden door fluctuaties in de mate van electorale competitie. Ook uit deze analyses komt naar voren dat er geen sprake is van een eenduidige trend in de richting van een groter wordende kloof tussen de opkomst van jongeren en ouderen. Electorale competitie is evenwel geen voorspeller van trends in de kloof of in de opkomst van jongeren. Geen van de drie indicatoren die de mate van competitie tussen politieke partijen meet – meerderheidsstatus, marge van de overwinning, en polarisatie – slaagt voor de significantietest in een volledig gespecificeerd model. Kenmerken van het electorale systeem en het partijsysteem zijn betere voorspellers van de opkomstkloof en de opkomst onder jongvolwassenen.

Uiteraard is de mate van electorale competitie slechts één van de verklarende factoren voor een dalende opkomst onder jongeren. De meeste hypothesen gaan echter uit van individuele verklaringen en zijn daardoor moeilijk te testen op aggregaatsniveau. Voor wat betreft maatschappelijke veranderingen blijkt uit recent onderzoek dat een langzamere transitie naar volwassenheid – in tegenstelling tot electorale competitie – wel van invloed is op de grootte van de opkomstkloof (Smets, 2012). Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op het vinden van de juiste meetinstrumenten om andere verklaringen zoals de individualisatie- en modernisatiehypothesen te testen op aggregaatsniveau.

Moeten we dan concluderen dat electorale competitie helemaal geen rol speelt in de beslissing van jongeren om wel of niet te gaan stemmen? Het lijkt te vroeg om een eenduidig antwoord op deze vraag te geven. Er bestaat immers de mogelijkheid dat er simpelweg geen één-op-éénrelatie tussen electorale competitie en de opkomstpercentages onder jongeren bestaat. Als we de *political learning*-hypothese nauwkeurig bestuderen, zien we dat de verwachting meer precies is dat de mate van electorale competitie tussen politieke partijen in de eerste verkiezingen die een kiezer mee-

maakt van belang zijn voor het wel of niet ontwikkelen van de gewoonte om te gaan stemmen. Deze hypothese kan met de hier gebruikte data niet getest worden. Smets en Neundorf (2013) demonstreren aan de hand van het US General Social Survey dat opkomstverschillen tussen generaties voor het grootste deel verklaard worden aan de hand van verschillen in individuele sociodemografische karakteristieken. De mate van electorale competitie gedurende de eerste twee verkiezingen die een generatie meemaakt, beïnvloedt generationele opkomstverschillen ook, maar in mindere mate.

Noten

1. Om de robuustheid van de resultaten te garanderen, zijn alle grafieken ook gemaakt met een leeftijdsgrens van 30 jaar tussen beide cohorten. Hoe lager de leeftijdsgrens, hoe scherper de verschillen tussen jong en oud zijn.
2. Er zijn meer dan 119 verkiezingen gehouden tussen 1960 en 2011 in deze tien landen, maar data voor de volgende verkiezingen zijn (nog) niet beschikbaar: Denemarken 1973 (leeftijd niet inbegrepen), 2007, 2011; Italië 1976, 1979, 2008 (geen verkiezingsonderzoeken), Zweden 2006 (problemen met de variabele leeftijd), 2010.
3. In een tweepartijensysteem kunnen grote ideologische afstanden weliswaar ook betekenen dat burgers moeten kiezen tussen twee partijen die geen van beide representatief zijn voor hun zienswijze (Fiorina, Abrams & Pope, 2004). Omdat de meerderheid van de landen die opgenomen zijn in deze studie meer dan twee grote partijen hebben, is de hypothese naar deze situatie geformuleerd. Zoals een anonieme reviewer aangaf, houdt de polarisatie-index van Dalton (2008) rekening met het aantal partijen in verschillende electorale systemen. Dalton berekent polarisatie echter aan de hand van individuele data door respondenten alle partijen binnen een politiek systeem op een links-rechtsschaal te laten plaatsen. Deze manier van meten is niet uitvoerbaar voor alle landen en jaren die in deze studie meegenomen worden.

Bibliografie

- Aldrich, J.H., Montgomery, J.M. & Wood, W. (2011). Turnout as a Habit. *Political Behavior*, 33 (4), 535-563.
- Amnå, E., Munck, I. & Zetterberg, P. (2004). *Meaningful Participation? Political Efficacy of Adolescents in 24 Countries*. Paper Presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops. Uppsala, April 13-18.

- Anduiza-Perea, E. (2002). Individual Characteristics, Institutional Incentives and Electoral Abstention in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 41 (5), 643-673.
- Baum, C.F. (2006). *An Introduction to Modern Econometrics Using Stata*. College Station, TX: Stata Press.
- Beck, N. (2001a). Time-Series-Cross-Section Data. *Statistica Neerlandica*, 55 (2), 111-113.
- Beck, N. (2001b). Time-Series-Cross-Sectional Data: What Have We Learned in the Past Few Years? *Annual Review of Political Science*, 4, 271-293.
- Beck, N. & Katz, J.N. (1995). What to Do (and not to Do) with Time-Series Cross-Section Data. *American Political Science Review*, 89 (3), 634-647.
- Bendor, J., Diermeier, D. & Ting, M. (2003). A Behavioural Model of Turnout. *American Political Science Review*, 97 (2), 261-280.
- Bhatti, Y., Hansen, K.M. & Wass, H. (2012). The Relationship Between Age and Turnout: A Roller-Coaster Ride. *Electoral Studies*, 31 (3), 588-593.
- Blais, A. (2000). *To Vote or not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*. Pittsburgh: The University of Pittsburgh Press.
- Blais, A. (2006). What Affects Voter Turnout? *Annual Review of Political Science*, 9, 111-125.
- Blais, A., Gidengil, E., Nadeau, R. & Nevitte, N. (2002). *Generational Change and the Decline of Political Participation: the Case of Voter Turnout in Canada*. Paper Presented at the Workshop 'Citizenship on Trial: Interdisciplinary Perspectives on Political Socialization of Adolescents', Montréal, June 20-21.
- Budge, I., Klingemann, H.-D., Volkens, A., Bara, J.L. & Tanenbaum, E. (2001). *Mapping Policy Preferences. Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*. Oxford: Oxford University Press.
- Childs, S. (2004). A British Gender Gap? Gender and Political Participation. *The Political Quarterly*, 75 (4), 422-424.
- Crepaz, M.M.L. (1990). The Impact of Party Polarization and Postmaterialism on Voter Turnout. *European Journal of Political Research*, 18 (2), 183-205.
- Dalton, R.J. (2008). The Quantity and Quality of Party Systems. Party System Polarization, its Measurement, and its Consequences. *Comparative Political Studies*, 41 (7), 899-920.
- Dekker, P. (2002). Sterkere democraten, zwakkere democratie? Veranderingen in politieke betrokkenheid en participatie 1970-2000. *B en M, tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 29 (2), 55-66.
- Dinas, E. (2012). The Formation of Voting Habits. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 22 (4), 431-456.
- Drukker, D.M. (2003). Testing for Serial Correlation in Linear Panel-Data Models. *The Stata Journal*, 3 (2), 168-177.
- Endersby, J.W., Galatas, S.E. & Rackaway, C.B. (2002). Closeness Counts in Canada: Voter Participation in the 1993 and 1997 Federal Elections. *The Journal of Politics*, 64 (2), 610-631.

- Fauvelle-Aymar, C. & François, A. (2006). The Impact of Closeness on Turnout: An Empirical Relation Based on a Study of a Two-Round Ballot. *Public Choice*, 127 (3-4), 469-491.
- Fieldhouse, E., Tranmer, M. & Russell, A. (2007). Something About Young People or Something About Elections? Electoral Participation of Young People in Europe: Evidence From a Multilevel Analysis of the European Social Survey. *European Journal of Political Research*, 46 (6), 797-822.
- Fiorina, M.P., Abrams, S.J. & Pope, J.C. (2004). *Culture War? The Myth of a Polarized America*. New York, NJ: Pearson Longman.
- Franklin, M.N. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies Since 1945*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Gallagher, M. & Mitchell, P. (2008). *The Politics of Electoral Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerber, A.S., Green, D.P. & Shachar, R. (2003). Voting May Be Habit-Forming: Evidence from a Randomized Field Experiment. *American Journal of Political Science*, 47 (3), 540-550.
- Geys, B. (2006). Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research. *Electoral Studies*, 25 (4), 637-663.
- Gidengil, E., Nevitte, N., Blais, A. & Nadeau, R. (2003). Turned Off or Tuned Out? Youth Participation in Politics. *Electoral Insight*, 5 (2), 9-14.
- Green, D.P. & Shachar, R. (2000). Habit Formation and Political Behaviour: Evidence of Consuetude in Voter Turnout. *British Journal of Political Science*, 30 (4), 561-573.
- Henn, M., Weinstein, M. & Wring, D. (2002). A Generation Apart? Youth and Political Participation in Britain. *British Journal of Politics and International Relations*, 4 (2), 167-192.
- Howe, P. (2003). Electoral Participation and the Knowledge Deficit. *Electoral Insight*, 5 (2), 20-25.
- Iacovou, M. (2002). Regional Differences in the Transition to Adulthood. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580, 40-69.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Johnston, R., Matthews, J.S. & Bittner, A. (2007). Turnout and the Party System in Canada, 1988-2004. *Electoral Studies*, 26 (4), 735-745.
- Kanazawa, S. (2000). A New Solution to the Collective Action Problem: The Paradox of Voter Turnout. *American Sociological Review*, 65 (3), 433-442.
- Kennedy, P. (2003). *A Guide to Econometrics*. 5th ed. Malden, MA: Blackwell Publishings.
- Klingemann, H.-D., Volkens, A., Bara, J.L., Budge, I. & McDonald, M.D. (2006). *Mapping Policy Preferences II. Estimates for Parties, Electors, and Governments in Eastern Europe, European Union and OECD 1990-2003*. Oxford: Oxford University Press.

- Laakso, M. & Taagepera, R. (1979). Effective Number of Parties. A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*, 12 (1), 3-27.
- Leip, D. (2011). Atlas of US Presidential Elections. Geraadpleegd op 28 oktober 2011 (<http://uselectionatlas.org/>).
- Levine, P. & Lopez, M.H. (2002). Youth Voter Turnout Has Declined, by Any Measure. College Park, MD: The Centre for Information & Research on Civic Learning & Engagement (CIRCLE).
- Lopez, M.H., Kirby, E. & Sagoff, J. (2005). The Youth Vote 2004. College Park, MD: The Centre for Information & Research on Civic Learning & Engagement (CIRCLE).
- McDonald, M.D. (2011). Presidential and Midterm Voter Turnout Rates, 2000-2008. United States Elections Project. Geraadpleegd op 30 september 2011 (http://elections.gmu.edu/voter_turnout.htm).
- McDonald, M.P. & Popkin, S.L. (2001). The Myth of the Vanishing Voter. *American Political Science Review*, 95 (4), 963-974.
- Norris, P. (2003). *Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?* Paper Presented at The Council of Europe Symposium: 'Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation', Strasbourg, November 27-28.
- O'Toole, T. (2003). Engaging with Young People's Conception of the Political. *Children's Geographies*, 1 (1), 71-90.
- Pammatt, J.H. & LeDuc, L. (2003). Confronting the Problem of Declining Voter Turnout Among Youth. *Electoral Insight*, 5 (2), 3-8.
- Phelps, E. (2004). Young Citizens and Changing Electoral Turnout, 1964-2001. *The Political Quarterly*, 75 (3), 238-248.
- Phelps, E. (2006). *Young Adults and Electoral Turnout in Britain: Towards a Generational Model of Political Participation*. SEI Working Paper 92. Sussex: Sussex European Institute.
- Pirie, M. & Worcester, R.M. (1998). *The Millennial Generation*. London: Adam Smith Institute.
- Prior, M. (2005). News vs. Entertainment: How Increasing Media Choice Widens Gaps in Political Knowledge and Turnout. *American Journal of Political Science*, 49 (3), 577-592.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, NJ: Simon & Schuster.
- Rubenson, D., Blais, A., Fournier, P., Gidengil, E. & Nevitte, N. (2004). Accounting for the Age Gap in Turnout. *Acta Politica*, 39 (4), 407-421.
- Sandell Pacheco, J. (2008). Political Socialization in Context: The Effect of Political Competition on Youth Voter Turnout. *Political Behavior*, 30 (4), 415-436.
- Smets, K. (2010). *A Widening Generational Divide? Assessing the Age Gap in Voter Turnout Between Younger and Older Citizens*. PhD thesis Florence: European University Institute.

- Smets, K. (2012). A Widening Generational Divide? The Age Gap in Voter Turnout Through Time and Space. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 22 (4), 407-430.
- Smets, K. & Neundorff, A. (2013 te verschijnen). *The Hierarchies of Age-Period-Cohort Research: Political Context and the Development of Generational Turnout Patterns*. Paper voor het Electoral Studies Paper Symposium 'Beyond Political Socialization: New Approaches in Age, Period, Cohort Analysis'.
- Stolle, D. & Hooghe, M. (2004). The Roots of Social Capital: Attitudinal and Network Mechanisms in the Relation between Youth and Adult Indicators of Social Capital. *Acta Politica*, 39 (4), 422-441.
- Stolle, D., Hooghe, M. & Micheletti, M. (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. *International Political Science Review*, 26 (3), 245-269.
- Teorell, J., Sum, P. & Mette, M. (2007). Participation and Political Equality. An Assessment of Large-Scale Democracy. In J.W. Van Deth, J.R. Montero & A. Westholm (Eds.), *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis*. London: Routledge.
- Topf, R. (1995). Electoral Participation. In H.-D. Klingemann (Ed.), *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Vogel, J. (2001). European Welfare Regimes and the Transition to Adulthood: A Comparative and Longitudinal Perspective. In L. Chisholm, A. de Lillo, C. Leccardi & R. Richter (Eds.), *Family Forms and the Young Generation in Europe* (pp. 125-142). Vienna: Austrian Institute for Family Studies.
- Volkens, A., Laceywell, O., Lehmann, P., Regel, S., Schultze, H. & Werner, A. (2011). *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Wattenberg, M.P. (2008). *Is Voting for Young People?* New York, NJ: Pearson Longman.
- Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. Cambridge, MA: MIT Press.

Appendix 1. Bronvermelding van de variabelen

Algemene opkomst

Algemene opkomst bij nationale verkiezingen berekend als percentage van het electoraat in Europa en Canada en als percentage van de kiesbare bevolking in de Verenigde Staten.

Bronnen: IDEA Voter Turnout Database and McDonald & Popkin's United States Elections Project Data (McDonald & Popkin, 2001; McDonald, 2011).

Opkomstkloof

Verschil in de gemiddelde opkomst tussen jongere (≤ 35 jaar) en oudere kiezers (> 35 jaar).

De data zijn waar mogelijk zodanig gewogen dat de data nationaal representatief zijn en rekening gehouden is met overrapportage van opkomstcijfers.

Bron: zie Tabel 4.

TABEL 4. Globale samenvatting van de gebruikte verkiezingsstudies.

Land	Periode	Aantal verkiezingen	Bron
Canada	65-11	15	Canadian Opinion Research Archive
Denemarken	71-05	13	Aalborg Universitet
Duitsland	69-09	12	GESIS
Finland	72-11	11	Finnish Social Science Data Archive
Groot-Brittannië	64-10	12	www.essex.ac.uk/bes/
Italië	72-06	8	ITANES
Nederland	71-10	13	DANS
Noorwegen	65-09	12	Norwegian Social Science Data Services
Verenigde Staten	60-08	13	www.electionstudies.org
Zweden	60-02	14	Swedish National Data Service
10 landen	periode: 60-11	124 verkiezingen	

N.B.: De volgende data zijn (nog) niet beschikbaar: Denemarken 1973 (leeftijd niet gerapporteerd), 2007, 2011; Italië 1976, 1979, 2008 (geen verkiezingsonderzoeken); Zweden 2006 (problemen met de variabele leeftijd), 2010.

Disproportionaliteit

Least squares-maatstaf van disproportionaliteit tussen het aantal behaalde stemmen en zetels (zie Laakso & Taagepera, 1979). Data voor Italië 1994, 1996 en 2001 refereren enkel aan lijststemmen en zetels.

Bron: Gallagher & Mitchell (2008); <http://www.tcd.ie/PoliticalScience/staff//michael.gallagher/index.php> (laatst geraadpleegd op 28 januari 2013).

Effectief aantal partijen op electoraal niveau (ENEP)

Meetinstrument van het effectieve aantal partijen gebaseerd op de zetelverdeling (zie Laakso & Taagepera, 1979). Data voor Italië 1994, 1996 en 2001 refereren enkel aan lijststemmen en zetels.

Bron: Gallagher & Mitchell (2008); <http://www.tcd.ie/PoliticalScience/staff/michael-gallagher/index.php> (laatst geraadpleegd op 28 januari 2013).

Electoraal systeem

Dummyvariable die proportionele electorale systemen identificeert.

Bron: Franklin (2004); IDEA Voter Turnout Database <http://www.idea.int/vt> (laatst geraadpleegd op 28 januari 2013).

Marge van de overwinning

Het verschil in het percentage van de stemmen behaald door de eerste twee geplaatste partijen.

Bronnen: Franklin (2004) aangevuld met informatie uit de rapportages van recente verkiezingen in *European Journal of Political Research*; voor de Verenigde Staten (Leip, 2011).

Meerderheidsstatus

Het verschil tussen het percentage van de stemmen behaald door de grootste partij en vijftig procent.

Bronnen: Franklin (2004) aangevuld met informatie uit de rapportages van recente verkiezingen in *European Journal of Political Research*; voor de Verenigde Staten (Leip, 2011).

Partijdiscipline

Dummyvariable die landen met een sterke partijdiscipline identificeert.

Bron: Franklin (2004).

Polarisatie

Afstand tussen de twee meest extreem scorende partijen op de links-rechtsschaal (zie Crepaz, 1990; Franklin, 2004).

Bronnen: The Manifesto Project (Budge *et al.*, 2001; Klingemann *et al.*, 2006; Volkens *et al.*, 2011).

De intergenerationele overdracht van milieubewustzijn: de invloed van beide ouders en de rol van communicatie binnen het gezin¹

Cecil Meeusen

ABSTRACT: The Intergenerational Transmission of Environmental Concern: The Influence of Both Parents and the Role of Communication Patterns within the Family

This study analyzes the intergenerational transmission of environmental concern. More specifically, the direct influence of the environmental concern of mother and father and the intermediary effect of communication about environmental problems within the family is investigated. Furthermore, the paper explores gender-specific patterns in the transmission of environmental concern. The data used in this paper stem from the Parent-Child Socialization Study (PCSS, 2012), in which 3,426 15-year old Flemish adolescents and both their parents were questioned about their social and political attitudes. The results clearly confirm the transmission hypothesis: the environmental concern of both mother and father had a significant influence on the environmental concern of the offspring. Strong transmission effects were especially found in families that communicate regularly about the environment. This effect was stronger for girls than for boys. Nevertheless, there is still room for other influences with regard to the development of environmental concern, indicating that environmentalism is not a core-attitude within families.

KEYWORDS: intergenerational transmission, socialization, environmental concern, adolescence, gender

---

1. Inleiding

Ontwikkelingstheorieën gaan ervan uit dat attitudes tot stand komen tijdens de kindertijd en adolescentie (Niemi & Hepburn, 1995). Wanneer jongeren de middelbare school verlaten, zijn hun politieke en sociale attitudes reeds sterk gevormd en blijken deze vrij stabiel tijdens de rest van hun leven (Sears & Funk, 1999). Omdat jongeren de toekomst van ons politiek en sociaal functioneren bepalen, focust onderzoek over het ontstaan van politieke en sociale houdingen zich vooral op ervaringen tijdens de kindertijd en adolescentie (Boeve-de Pauw, 2011; Hooghe, 2004). In dit verband argumenteren Niemi en Hepburn (1995) dat onderzoek zich moet toespitsen op de socialisatie van jongeren tussen 14 en 25 jaar, omdat jongeren tijdens deze periode psychologische en sociale veranderingen doormaken en worden opgevoed tot democratische burgers.

Ouders spelen een cruciale rol in dit socialisatieproces en zij beïnvloeden de houdingen van hun kinderen op directe en indirecte manier (Rico & Jennings, 2012). Langs de ene kant beïnvloeden ouders hun kinderen rechtstreeks via voorbeeldgedrag; ze leren hun kinderen bepaalde waarden en bespreken thuis bepaalde onderwerpen. Op die manier identificeren jongeren zich met hun ouders (Weiss, 2012). Langs de andere kant beïnvloeden ouders kinderen op een indirecte manier door hun sociale klasse (Hello *et al.* 2004). Het sociaaleconomisch thuismilieu waarbinnen kinderen worden opgevoed ligt grotendeels vast en dit heeft een sterk effect op de attitudevorming van kinderen.

Uit onderzoek blijkt echter dat de samenhang tussen de houdingen van ouders en kinderen minder groot is dan aanvankelijk werd gedacht (Jennings & Niemi, 1981). Bovendien argumenteren verschillende auteurs dat onderzoek naar socialisatie een onderscheid moet maken naargelang het geslacht van de ouder en het kind (Russel & Saebel, 1997). Moeder en vader zouden hun dochter en zoon op een andere manier socialiseren, en dit zou afhankelijk zijn van de attitude die bestudeerd wordt. Het geslacht van ouder en kind kan met andere woorden een modererend effect hebben op de overdracht van attitudes: het kan de overdracht versterken of verzwakken (Roest, Dubas & Gerris, 2010). Het thema van genderspecifieke intergenerationale overdracht staat centraal in dit artikel.

Recent politiek socialisatieonderzoek heeft zich vooral toegespitst op de overdracht van partijvoorkeuren (o.a. Jennings, Stoker & Bowers, 2009; Zuckerman, Dasovic & Fitzgerald, 2007) en autoritaire en conservatieve waarden zoals autoritarisme en etnocentrisme (o.a. Duriez & Soenens, 2009; Rodriguez-Garcia & Wagner, 2009; Sinclair, Dunn & Lowery, 2005). In deze bijdrage wordt gekeken naar een postmateriële attitude, namelijk milieubewustzijn (Inglehart, 1995; Stern *et al.* 1999). Volgens Evans en collega's (2007, p. 636) is er een groot tekort aan onderzoek over de structuur, evolutie en overdracht van milieubewustzijn bij jongeren. Dit onderzoek is vooral belangrijk omdat een grote mate van milieubewustzijn een

sterke invloed heeft op milieubewust (consumptie)gedrag (Mobley, Vagias & DeWard, 2010). Benton en Funkhouser (1994, p. 366) beschrijven het belang van een dergelijk onderzoek als volgt: "The environmental problem is increasingly seen not as a technological problem, although it has technological dimensions, but as a perceptual and behavioral problem. Conceptualized in this way, solutions to the environmental problems lie in the alteration of human behavior".

In dit onderzoek wordt de vraag gesteld in welke mate milieubewustzijn wordt doorgegeven van ouder op kind en in welke mate deze overdracht door het geslacht van ouders en kind bepaald wordt.

Het onderzoek tracht onder meer enkele tekortkomingen in de huidige literatuur weg te werken. Ten eerste maakt onderzoek naar socialisatie vaak gebruik van een onrepresentatieve steekproef van universiteitsstudenten (bv. Guastello & Peissig, 1998). Bovendien worden jongeren vaak ondervraagd over de houdingen van hun ouders (bv. Nieuwbeerta & Wittebrood, 1994). Een dergelijk onderzoek veronderstelt dat de gepercipieerde houdingen van de ouders gelijk zijn aan de reële houdingen. Onderzoek heeft echter andere socialisatie-effecten van percepties en reële houdingen aangetoond (Acock & Bengston, 1980). Verder wordt vaak slechts één ouder binnen het gezin bevraagd (bv. Grønhoj en Thøgersen, 2009) of wordt geen onderscheid gemaakt tussen zonen en dochters (bv. Guastello & Peissig, 1998). Om deze methodologische tekortkomingen te verhelpen maken we gebruik van de Parent-Child Socialization Study (PCSS) (Hooghe *et al.* 2012). In deze studie werden zowel 15-jarigen als hun beide ouders ondervraagd over hun houding ten opzichte van het milieu. Zo kan op een correcte manier nagegaan worden hoe de genderspecifieke beïnvloeding van milieubewustzijn verloopt. Bovendien zijn de data van de PCSS representatief voor de hele Vlaamse schoolbevolking van de tweede graad secundair onderwijs. Op die manier voldoet dit onderzoek aan de methodologische vereisten van socialisatieonderzoek.

Ten tweede beperkt het weinige onderzoek naar de overdracht van milieubewustzijn zich vaak tot het bestuderen van correlaties tussen ouders en kinderen (bv. Leppänen *et al.* 2012). In dit artikel wordt een stapje verder gegaan door dieper in te gaan op het *proces* van de intergenerationale transmissie: hoe kan de beïnvloeding van moeder/vader op zoon/dochter precies verklaard worden? Uit voorgaand onderzoek werd duidelijk dat gezins- en ouderkenmerken (bv. relatie ouder-kind, politisering familie...) een effect hebben op het transmissieproces (Schönpflug, 2001). In dit artikel wordt gekeken naar de verklaringskracht van communicatiepatronen binnen het gezin. Concreet wordt er een antwoord gezocht op de vraag in welke mate de overdracht van milieubewustzijn genderspecifiek is en in welke mate deze overdracht kan worden verklaard door communicatiepatronen binnen het gezin. Vooraleer in te gaan op de onderzoeksresultaten, wordt een overzicht gegeven van de bestaande literatuur over de intergenerationale overdracht van milieubewustzijn. Vervolgens wordt kort beschreven welke data en

variabelen gebruikt werden. Een discussie van de onderzoeksresultaten sluit het artikel.

2. Literatuur

De onderzoeksvraag van dit artikel gaat uit van het traditionele transmissiemodel waarbij gelijkenissen tussen ouders en kinderen gezien worden als het resultaat van leerervaringen en sociale invloeden binnen het gezin (Jennings *et al.*, 2009). Dalton (1982, p. 140) beschrijft twee manieren waarop ouders hun kinderen kunnen beïnvloeden: via 'the attitudinal pathway' en 'the social-milieu pathway'. De eerste manier van beïnvloeding ligt in de lijn van de transmissiehypothese die stelt dat kinderen het gedrag van hun ouders kopiëren. Ouders leren hun kinderen waarden en gedragingen die zij belangrijk vinden. De tweede manier van beïnvloeding (een kritiek op de eerste) stelt dat kinderen op hun ouders lijken, omdat ze beïnvloed worden door dezelfde sociale context (Hello *et al.*, 2004). In de literatuur wordt voor beide verklaringsgronden steun gevonden.

Onderzoek naar de intergenerationale transmissie van politieke en sociale waarden is inconsistent. Sommige auteurs vinden sterke correlaties tussen ouders en kinderen, andere vinden dan weer beperkte gelijkenissen (Beck & Jennings, 1991; Dalton, 1982; Hello *et al.*, 2004). Volgens Jennings en collega's (2009) is de overeenstemming afhankelijk van welke waarde of attitude bestudeerd wordt, of deze waarde/attitude belangrijk is voor het gezin en welke analysemethode gebruikt wordt. Zo vinden de auteurs sterke correlaties voor emotioneel-geladen en duurzame waarden zoals partijvoorkeur en religie (correlaties tussen .43 en .62) en lagere correlaties voor bijvoorbeeld politiek vertrouwen en interesse, waarvan kan worden verondersteld dat ze emotioneel en affectief minder belangrijk zijn voor de modale burger (correlaties tussen .11 en .17). Schönplflug (2001) maakt een onderscheid tussen collectieve waarden (bv. humanisme, universalisme en conformisme) en individuele waarden (bv. macht en hedonisme). Volgens haar worden de collectieve waarden sneller doorgegeven van ouder op kind. De sterkte van de overdracht is dus afhankelijk van de waarde die bestudeerd wordt. Milieubewustzijn lijkt in dat opzicht eerder een emotioneel en affectief minder belangrijke attitude, terwijl het wel kan worden gezien als een collectieve attitude. De rol die de intergenerationale transmissie speelt in verband met milieubewustzijn wordt in de volgende paragraaf verder besproken.

2.1 *Intergenerationele overdracht van milieubewustzijn*

In dit artikel volgen we Leppänen en collega's (2012, p. 163) die milieubewustzijn als volgt definiëren: milieubewustzijn is een houding "[b]eing based on values, composed of beliefs and affects toward the environment and nature". De laatste 50 jaar is het milieubewustzijn van de wereldbevolking, en dan vooral in de westerse wereld, sterk toegenomen (Franzen, 2003; Inglehart, 1995; Torgler & Garcia-Valinas, 2007). Deze stijging gaat gepaard met een toename in het onderzoek naar determinanten van milieubewustzijn. Vooral gender en leeftijd worden gezien als belangrijke voorspellers, al is onderzoek eerder inconsistent. Met betrekking tot gender vinden Zelezny, Chua en Aldrich (2000) in hun meta-analyse dat vrouwen milieubewuster zijn dan mannen. Zij verklaren dit patroon door te verwijzen naar specifieke genderrollen: vrouwen worden gesocialiseerd om expressief, verantwoordelijk, medelevend en zorgzaam te zijn (Zelezny, Chua & Aldrich, 2000, p. 445). Onderzoek van Eagles en Demare (1999), Torgler en Garcia-Valinas (2007) en Benton en Funkhouser (1994) vindt echter geen genderverschillen. Deze bevindingen doen vermoeden dat de transmissie van milieubewustzijn wel eens zou kunnen verschillen voor moeder en vader (zie 2.3).

Algemeen wordt aangenomen dat jonge mensen milieubewuster zijn dan oudere mensen omdat milieuaangelegenheden een grotere impact zullen hebben op de jongere generatie (Torgler & Garcia-Valinas, 2007). Grønshøj en Thøgersen (2009) vinden inderdaad een negatief verband tussen leeftijd en milieubewustzijn. De auteurs vinden echter ook een positief verband bij milieuvriendelijk gedrag: ouders gedragen zich milieubewuster dan hun kinderen. Ook Leppänen en collega's (2012) vinden dat ouders milieubewuster zijn dan hun kinderen. Volgens de auteurs komt dit doordat jongeren geen reden meer hebben om te rebelleren tegen maatregelen die nadelig zijn voor het milieu.

Onderzoek naar de intergenerationale transmissie van milieubewustzijn is beperkt. Guastello en Peissig (1998) bestuderen de invloed van moeder en vader op het milieubewustzijn van universiteitsstudenten ($N = 507$). De auteurs vinden enkel een significant verband tussen vaders en hun studerende kinderen (vader-kind $r = .21$; moeder-kind $r = .11$). Chawla (1999) gebruikt diepte-interviews ($N = 56$) om te achterhalen waar mensen hun milieubewustzijn precies vandaan halen. Familie wordt door meer dan 25% van de respondenten als voornaamste invloed genoemd. Enkel natuurervaringen worden door meer respondenten als bron van milieubewustzijn opgesomd. Een studie van Grønshøj en Thøgersen (2009) gaat het verband na tussen 16- tot 18-jarigen en één van hun ouders ($N = 601$). De auteurs vinden een positieve correlatie tussen ouders en kinderen met betrekking tot hun *attitudes* t.o.v. drie dagelijkse milieuvriendelijke handelingen (sorteren van afval $r = .25$; kopen van milieuvriendelijke producten $r = .47$; energiebesparing $r = .08$). De auteurs vinden hogere correlaties wanneer naar het effectieve *gedrag* van de

ouders en kinderen wordt gekeken (sorteren van afval $r = .41$; kopen van milieuvriendelijke producten $r = .49$; energiebesparing $r = .13$). Op basis van deze resultaten concluderen Grønhøj en Thøgersen dat het makkelijker is voor ouders om het gedrag van hun kinderen te beïnvloeden dan hun attitudes. Ook de gedeelde sociale condities waarin ouders en kinderen zich bevinden, worden als verklaring gezien voor de hogere correlaties van milieubewust gedrag. Op basis van dit literatuuroverzicht wordt een significante samenhang tussen het milieubewustzijn van beide ouders en hun 15-jarige kinderen verwacht (H1) (*directe transmissie*).

2.2 De rol van ouder- en gezinskenmerken

Het succes van de intergenerationale transmissie wordt, zoals vermeld, beïnvloed door verschillende factoren. Belangrijke variabelen in deze context zijn ouder- en gezinskenmerken. Wanneer ouders een groter engagement tonen met betrekking tot de houding in kwestie, verhoogt de zichtbaarheid van deze houding voor de kinderen. Daardoor identificeren kinderen zich sneller met de attitude van hun ouders en zullen ze hun gedragingen sneller overnemen (Jennings *et al.*, 2009). Wanneer ouders echter weinig engagement tonen, is er meer ruimte voor invloed van andere socialisatie-agenten zoals vrienden, media en onderwijs, en zullen kinderen bijgevolg minder op hun ouders lijken. Uit onderzoek naar de versterkers van intergenerationale transmissie concludeert Schönplflug (2001, p. 184) “[T]hat the transmission of values requires competence on the part of the parents to use transmission strategies (e.g. communication in a family discussion) to convince their offspring to internalize certain values”. In deze paper wordt gekeken hoe de communicatie over het milieu binnen het gezin de overdracht van milieubewustzijn kan verklaren.

Mayer en Schmidt (2004) vonden in hun onderzoek dat het voeren van discussies met moeder en vader de transmissie van politieke interesse versterkt. Ook Jennings en collega's (2009) concludeerden dat de transmissie van verschillende politieke en sociale houdingen wordt versterkt door de frequentie waarmee politieke en sociale thema's thuis besproken worden. Communicatie over bepaalde thema's hangt ook sterk samen met het belang van de houding voor de ouders. Auteurs die persoonlijk belang opnamen als verklarende of modererende variabele in het transmissiemodel vonden dat correlaties tussen ouders en kinderen hier in sterke mate van afhingen (Acock & Bengston, 1980; Knafo & Galansky, 2008).

Eagles en Demare (1999) vonden dat kinderen die aangeven thuis over het milieu te praten hoger scoorden op milieubewustzijn. Ook Mead en collega's (2012) vonden een positief verband tussen de frequentie van discussie over het milieu binnen het gezin en het opzoeken van informatie over de opwarming van de aarde. Er wordt dan ook voorspeld dat het praten over het milieu de overdracht van milieubewustzijn voor een deel kan verklaren (H2) (*indirecte transmissie*).

2.3 Genderspecifieke transmissie

De overdracht van houdingen wordt niet enkel beïnvloed door ouder- en gezinskenmerken, maar ook door het geslacht van ouders en kinderen. Binnen de socialisatietheorie zijn er verschillende hypothesen met betrekking tot de genderspecifieke overdracht van waarden en attitudes (Kulik, 2002; Roest *et al.*, 2010). Ten eerste is er de *gelijke-ouder-socialisatiehypothese* die stelt dat moeder en vader hun dochter en/of zoon op een gelijke manier beïnvloeden. Enkele onderzoeken naar genderspecifieke overdracht bevestigen echter eerder de *moederdominantiehypothese* (bv. Mayer & Schmidt, 2004; O'Bryan, Fishbein & Ritchey, 2004). Deze auteurs concluderen dat de rol van de moeder dominantier is dan die van de vader door de sterkere band van kinderen met hun moeder. Verder is er de *seksespecifieke socialisatiehypothese*: de rol die vader en moeder spelen is afhankelijk van het geslacht van het kind. Binnen deze seksespecifieke hypothese zijn drie modellen te onderscheiden. Omdat kinderen zich sneller identificeren met de ouder van hetzelfde geslacht, zou de overdracht tussen vader en zoon/moeder en dochter groter zijn dan die tussen vader en dochter/moeder en zoon (*same-sex model*) (Russel & Saebel, 1997). Er gaan ook stemmen op voor het *opposite-sex model* waarbij vaders meer invloed hebben op hun dochters en moeders meer op hun zonen (Kulik, 2002). Het *differential sex model* ten slotte gaat ervan uit dat de genderspecifieke overdracht gebonden is aan bepaalde attitudes. Afhankelijk van de bestudeerde attitude, zullen er andere gendercorrelaties gevonden worden. Het is onduidelijk welke seksespecifieke socialisatiehypothese het meest bevestiging krijgt in de literatuur. Opnieuw lijkt het socialisatiemodel dus af te hangen van de specifieke houding die bestudeerd wordt. Zo vinden Kosterman en collega's (2004) en Acock en Bengston (1978) dat moeders vooral intermenselijk gedrag en expressieve attitudes doorgeven, terwijl vaders een grotere rol spelen in instrumenteel gedrag en politieke oriëntaties. Bestaande literatuur geeft geen aanwijzingen over hoe een attitude als milieubewustzijn hierin geplaatst moet worden.

Leppänen en collega's (2012) gingen dieper in op de genderspecifieke overdracht van milieubewustzijn. Zij vonden enkel een significant effect van vaders op hun dochters ($r = .378$; $N = 237$, gemiddelde leeftijd kinderen 14 jaar). Er werd geen samenhang gevonden tussen het milieubewustzijn van de moeder en dat van zoon of dochter. Verder vonden de auteurs geen effect van het opleidingsniveau van de ouders op het milieubewustzijn van hun kinderen. Tot nog toe is de studie van Leppänen en collega's de enige die de genderspecifieke transmissie van milieubewustzijn analyseert, zodat (nog) geen sterke conclusies kunnen worden getrokken met betrekking tot genderpatronen. Gelet op het feit dat uit onderzoek blijkt dat milieubewustzijn hoger ligt bij vrouwen en transmissieonderzoek vaak vertrekt vanuit een moederdominantiehypothese, wordt toch een sterker effect van het milieubewustzijn van de moeder dan dat van de vader verwacht op het milieubewustzijn van het kind (H3) (*genderspecifieke transmissie*).

3. Data en variabelen

3.1 Data

Om de invloed van ouders op hun kinderen na te gaan, wordt gebruik gemaakt van de Parent-Child Socialization Study (PCSS) (Hooghe *et al.*, 2012). In deze studie werden zowel Vlaamse jongeren als hun beide ouders ondervraagd over hun politieke en sociale attitudes en gedragingen. Omdat deze studie specifiek geconstrueerd werd om de wederzijdse intergenerationale beïnvloeding na te gaan, werden er extra vragen gesteld over de gezinssituatie en over de interactie tussen moeder, vader en kind. De data werden verzameld door middel van een gestratificeerde scholensteekproef: 61 Vlaamse scholen werden toevallig geselecteerd op basis van locatie (vijf Vlaamse provincies en Brussel) en onderwijsvorm (ASO, TSO, KSO, BSO²). Vervolgens vulden alle leerlingen uit het derde middelbaar (equivalent aan de negende graad in Verenigde Staten) van de geselecteerde scholen een vragenlijst in tijdens de schooluren.³ Uiteindelijk namen 3.426 15-jarigen (54% jongens, 46% meisjes) deel aan het jeugdonderzoek. Op basis van populatiestatistieken van het Departement Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap (2011) werd nagegaan in welke mate de samenstelling van de steekproef representatief is voor geslacht en onderwijsvorm. Deze analyse gaf een lichte oververtegenwoordiging aan van jongens uit TSO en een lichte ondervertegenwoordiging van jongens uit BSO en meisjes uit TSO. Omdat de gewichten varieerden van 0,65 tot 1,22 kan echter worden geconcludeerd dat de steekproef voldoende representatief is wat betreft geslacht en onderwijsvorm.

De leerlingen kregen een gelijkaardige enquête mee voor hun moeder en vader. Deze enquête werd door de ouders thuis ingevuld en kon dan door de ouders gratis per post worden teruggestuurd naar de universiteit. Wanneer de ouders een maand na de bevraging van hun kind nog geen ingevulde enquête hadden teruggestuurd, werden ze opgebeld met de vraag om alsnog deel te nemen aan het onderzoek. Een maand na het eerste telefoontje werden de ouders die nog niet hadden deelgenomen nogmaals telefonisch gecontacteerd. Ouders van wie geen telefoonnummer beschikbaar was, kregen per post een nieuwe enquête toegestuurd. Uiteindelijk namen 2.305 (67%) moeders (gemiddelde leeftijd 45 jaar) en 2.092 (61%) vaders (gemiddelde leeftijd 47 jaar) deel aan het onderzoek. Voor 2.085 (61%) van de jongeren hebben we de gegevens van beide ouders. Deze respons is hoger dan de respons van vergelijkbaar onderzoek (bv. 60,4% moeders en 39,6% vaders in onderzoek van Leppänen *et al.*, 2012; 28% in onderzoek van Grønjøj en Thøgersen, 2009). De nonrespons is vergelijkbaar bij moeders (32%, N = 1.095) en vaders (35%, N = 1.185).⁴

3.2 Milieubewustzijn

Om milieubewustzijn te meten werd een schaal van vijf items gebruikt. Aan de respondenten werd gevraagd aan te geven in welke mate ze akkoord of niet akkoord (1 = Helemaal niet akkoord; 4 = Helemaal akkoord) gaan met volgende items: "Ik voel me verplicht om actie te ondernemen tegen giftige stoffen die in de lucht, het water en de bodem terecht komen"; "De regering moet strengere maatregelen nemen tegen de luchtvervuiling omdat de mensen dat niet zelf kunnen"; "Als men het mij zou vragen, zou ik geld geven aan een organisatie die milieuvuiling tegengaat"; "Ik ben bereid geld te betalen voor het onderzoek naar hernieuwbare energie"; en "Ik vind het goed dat je moet betalen om een plastic zakje te krijgen in de winkel". De schaal is gebaseerd op de milieubewustzijnschalen van Stern en collega's (1999) en Weigel en Weigel (1978), aangevuld met een extra item specifiek voor de Vlaamse context. De items meten het niveau van belang en interesse in verband met aspecten van het milieu.

Omdat het belangrijk is dat milieubewustzijn zowel bij moeder, vader als bij de kinderen op dezelfde manier wordt gemeten, wordt getest op factoriële invariantie (Steenkamp & Baumgartner, 1998). De resultaten van dit meetmodel zijn terug te vinden in het eerste deel van Tabel 1. Ze geven aan dat, mits vrijlating van twee factorladingen, milieubewustzijn dezelfde factorladingstructuur heeft voor ouders en kinderen ($p = .05$). Alle analyses houden rekening met deze partiële invariantie (Byrne, Shavelson & Muthén, 1989). De factorladingen van de confirmatorische factoranalyse zijn te vinden in Figuur 1.⁵

3.3 Intermediaire, modererende en controlevariabelen

De frequentie van communicatie over het milieu binnen het gezin wordt in deze analyse gezien als de intermediaire variabele die het verband tussen het milieubewustzijn van ouders en kinderen kan verklaren. Aan de jongeren werd de volgende vraag voorgelegd: "Hoe vaak heb je al met je ouders over de vervuiling van het milieu gesproken? Met je moeder? Met je vader?". Deze vraag kon beantwoord worden met volgende antwoordcategorieën: 1 = *Nog nooit*; 2 = *1 of 2 keer*; 3 = *Meerdere keren*; 4 = *Vaak*. Ongeveer een derde (32%) van de jongeren geeft aan nog nooit met zijn/haar moeder over de vervuiling van het milieu te hebben gecommuniceerd. Het aantal jongeren dat nog nooit met zijn/haar vader over milieuvuiling heeft gecommuniceerd ligt iets hoger (37%). De andere percentages zijn vergelijkbaar voor moeder en vader: ongeveer 40% heeft minstens 1 of 2 keer met zijn/haar moeder over milieuvuiling gesproken, en 36% met vader. 23% van de jongeren heeft al meerdere keren gecommuniceerd, en 5% communiceert vaak over het milieu met moeder (vader: 21% 'meerdere keren'; 5% 'vaak').

Gender (1 = *Jongen*; 2 = *Meisje*) is in deze analyse de modererende variabele die de sterkte van de overdracht kan beïnvloeden. Er zullen dan ook aparte modellen worden geschat voor de overdracht van moeder en vader op dochter en zoon.

Uit voorgaand onderzoek blijkt dat opleiding een sterk positief effect heeft op milieubewustzijn: hoger opgeleiden zijn milieubewuster dan lager opgeleiden (Boeve-de Pauw, 2011; Torgler & Garcia-Valinas, 2007). Volgens Van Liere en Dunlap (1980) past dit effect in de algemene trend dat hoger opgeleiden meer politiek en sociaal actief zijn dan lager opgeleiden. Er wordt dan ook gecontroleerd voor het effect van opleidingsniveau op het milieubewustzijn van de kinderen en dat van de ouders. Op 15-jarige leeftijd kunnen jongeren in vier onderwijsrichtingen onderverdeeld worden: ASO, TSO, KSO, BSO. 'Algemeen Secundair Onderwijs' is eerder algemeen onderwijs, 'TSO' is technisch onderwijs, 'KSO' kunstonderwijs en 'BSO' beroepsopleiding. ASO, TSO en BSO kunnen gerangschikt worden van 'hoger opleidingsniveau' naar 'lager opleidingsniveau'. KSO past minder goed in deze rangschikking. Daarom werd het milieubewustzijn van de jongeren in KSO (gemiddelde 2,85) vergeleken met het milieubewustzijn van jongeren uit ASO (gemiddelde 3,12), TSO (gemiddelde 2,89) en BSO (gemiddelde 2,69). Het milieubewustzijngemiddelde van de jongeren uit KSO was niet significant verschillend aan het gemiddelde van de jongeren uit TSO ($p = .68$) maar wel verschillend van het gemiddelde van de jongeren uit ASO ($p < .001$) en BSO ($p = .08$). Daarom werden de jongeren uit KSO toegevoegd aan de jongeren uit TSO. Opleidingsniveau van het kind wordt als ordinale variabele beschouwd.

Om het opleidingsniveau van de ouders te meten, werd hen de volgende vraag gesteld: "Wat is uw hoogst behaalde diploma?" (lager onderwijs, lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs, hoger niet-universitair onderwijs, universitair onderwijs)? In alle analyses werd gebruik gemaakt van de factor 'opleidingsniveau ouders'.

Ouders kunnen hun kinderen indirect beïnvloeden via hun sociaaleconomische status. Het opleidingsniveau van de ouders beïnvloedt het opleidingsniveau van het kind, en zo onrechtstreeks zijn/haar attitudes. Om hiervoor te controleren wordt rekening gehouden met het effect van het opleidingsniveau van de ouders op het opleidingsniveau van de kinderen.

3.4 Methode

Om de genderspecifieke transmissie van milieubewustzijn te bestuderen werd gebruik gemaakt van een *multiple group structural equation model*. Dankzij deze techniek kunnen latente constructen en meetfouten beter gemodelleerd worden. Volgens Dalton (1980, p. 424) zorgt het gebruik van deze techniek voor een hogere correspondentie tussen ouders en kinderen en worden de verbanden op een betrouwbare manier gepresenteerd.

Alle analyses vertrekken vanuit het meetmodel voor milieubewustzijn. Vervolgens worden de structurele modellen opgebouwd. Een eerste model schat de directe effecten het milieubewustzijn van moeder en vader op het milieubewustzijn van zoon en dochter. In een tweede model worden de indirecte effecten van discussie binnen het gezin toegevoegd. Voor beide modellen wordt dezelfde analytische strategie toegepast. Eerst wordt een model geschat waarin alle parameters worden vrijgelaten (*unconstrained model*). Om de genderspecifieke transmissiepatronen te evalueren, worden systematisch parameterbeperkingen toegevoegd *binnen* de geslachtsgroepen ($B_{\text{moeder-jongen}} = B_{\text{vader-jongen}}$ en $B_{\text{moeder-meisje}} = B_{\text{vader-meisje}}$) en *tussen* de geslachtsgroepen ($B_{\text{moeder-jongen}} = B_{\text{vader-jongen}} = B_{\text{moeder-meisje}} = B_{\text{vader-meisje}}$). Om deze geneste modellen te vergelijken wordt gebruikgemaakt van de chi-kwadraat, RMSEA, CFI en TLI (Hox & Bechger, 1998).

Alle modellen zijn geschat in Mplus 7. Omdat de afhankelijke variabele 'milieubewustzijn' werd gemeten via een 4-puntenschaal werd de *Weighted Least Squares Means and Variance Adjusted* (WLSMV)-schatting gebruikt (Beauducel & Herzberg, 2006). Omdat de chi-kwadraatverschiltest van een WLSMV-schatting verschilt van de chi-kwadraatstest van een *Maximum Likelihood*-schatting werd de *diff*test opdracht in Mplus gebruikt. Gewichten gebaseerd op geslacht en opleidingsniveau van het kind werden toegepast op alle analyses.

4. Resultaten

4.1 Descriptieve analyse

Net zoals Leppänen en collega's (2012) maar in tegenstelling tot Torgler en Garcia-Valinas, (2007) vinden we dat zowel moeder (gemiddelde 2,70) als vader (gemiddelde 2,70) milieubewuster zijn dan hun kinderen (gemiddelde 2,36; $p < .001$) (Appendix). Verder is er geen significant genderverschil te vinden in milieubewustzijn voor de ouders en de 15-jarige kinderen (moeder-vader, $p = .60$; dochter-zoon, $p = .40$): mannen en vrouwen scoren even hoog op milieubewustzijn. Jongeren geven aan meer met hun moeder over het milieu te praten (gemiddelde 2,00) dan met hun vader (gemiddelde 1,93; $p < .001$).

Alle correlaties tussen de variabelen zijn significant ($p < .001$) (Appendix). Deze correlaties geven een eerste indicatie voor de transmissie van milieubewustzijn: hoe hoger het milieubewustzijn van de ouders, hoe hoger het milieubewustzijn van de kinderen ($r_{\text{moeder}} = .32$; $r_{\text{vader}} = .30$). Opvallend is ook de sterke correlatie ($r = .57$) tussen het milieubewustzijn van de moeder en dat van de vader. Opleidingsniveau is positief gecorreleerd met milieubewustzijn ($r = .23$). Bovendien is er een sterke correlatie tussen het opleidingsniveau van de ouders en dat van hun kinderen ($r = .62$). Ten slotte is er een sterk positief verband tussen spreken over het milieu

TABEL 1. Modelopbouw transmissie milieubewustzijn.

Model	X ²	Df	CFI	TLI	RMSEA	Comp.	Diff.test	ΔDf	p-value
Meetmodel									
1. Configural invariance	592.21	84	.97	.96	.04				
2. Gelijke factorladingen moeder, vader & kind	656.75	92	.96	.96	.04	1 vs 2	77.50	8	<.001
3. Gelijke factorladingen moeder, vader & kind + vrije factor lading ^a	658.94	90	.96	.96	.04	1 vs 3	71.18	6	<.001
4. Gelijke factorladingen moeder, vader & kind + 2 vrije factor ladingen ^{ab}	582.08	89	.97	.96	.04	1 vs 4	11.00	5	.05
Structureel model									
(1a) Directe transmissie									
1. Unconstrained model	995.92	148	.95	.94	.04				
2. Gelijk directe effect moeder & vader	963.45	149	.95	.94	.04	5 vs 6	1.06	1	.30
(1b) Genderspecifieke directe transmissie^c									
3. Unconstrained model	1189.05	314	.95	.95	.04				
4. Jongens: Gelijke directe effecten moeder & vader	1172.49	315	.95	.95	.04	7 vs 8	1.11	1	.29
5. Meisjes: Gelijke directe effecten moeder & vader	1175.64	315	.95	.95	.04	7 vs 9	1.56	1	.21
6. Gelijke directe effecten moeder & vader	1144.17	317	.95	.95	.04	7 vs 10	6.34	3	.09
(2a) Indirecte transmissie									
7. Unconstrained model	1311.66	182	.94	.93	.04				
8. Gelijke indirecte effecten moeder & vader	1312.58	184	.94	.93	.04	10 vs 11	2.95	2	.23
9. Gelijke directe en indirecte effecten moeder & vader	1275.25	185	.94	.93	.04	10 vs 12	2.55	3	.47
(2b) Genderspecifieke indirecte transmissie^{cd}									
10. Unconstrained model	1521.78	379	.93	.93	.04				
11. Jongens: Gelijke directe en indirecte effecten moeder & vader	1502.45	382	.94	.94	.04	13 vs 14	1.59	3	.66
12. Meisjes: Gelijke directe en indirecte effecten moeder & vader	1509.14	382	.94	.94	.04	13 vs 15	3.72	3	.29
13. Gelijke directe en indirecte effecten moeder & vader	1444.86	388	.94	.94	.04	13 vs 16	17.38	9	.04
14. Gelijke directe en vrije indirecte effecten moeder & vader	1478.26	386	.94	.94	.04	13 vs 17	11.13	7	.13

a Vrij item "ik vind het goed dat je moet betalen om een plastic zakje te krijgen in de winkel".

b Vrij item enkel voor kind="Ik voel me verplicht om actie te ondernemen tegen giftige stoffen die in de lucht, het water en de bodem terechtkomen".

c Correlaties tussen milieubewustzijn moeder en vader gelijkgesteld voor jongens en meisjes.

d Correlaties tussen communicatie over het milieu met moeder en vader gelijkgesteld voor jongens en meisjes.

Op basis van de modification indices werden twee correlaties tussen twee error-covarianties toegevoegd (zie Figuur 1). WLSMV-schatter en WLSMV-chi-square-difference test.

Gecontroleerd voor opleidingsniveau ouders en kind. CFI=Comparative Fit Index; TLI=Tucker Lewis Index; RMSEA=Root Mean Square Error of Approximation. N_{totaal}=1.740;

N_{jongens}=944; N_{meisjes}=796.

met de ouders en het milieubewustzijn van de kinderen ($r_{\text{moeder}} = .47$; $r_{\text{vader}} = .44$) en tussen spreken over het milieu met moeder en vader ($r = .75$). In volgende paragrafen wordt er met behulp van *multiple group structural equation modeling* nagegaan hoe de variabelen precies met elkaar in verband staan.

4.2 *Directe transmissie van milieubewustzijn*

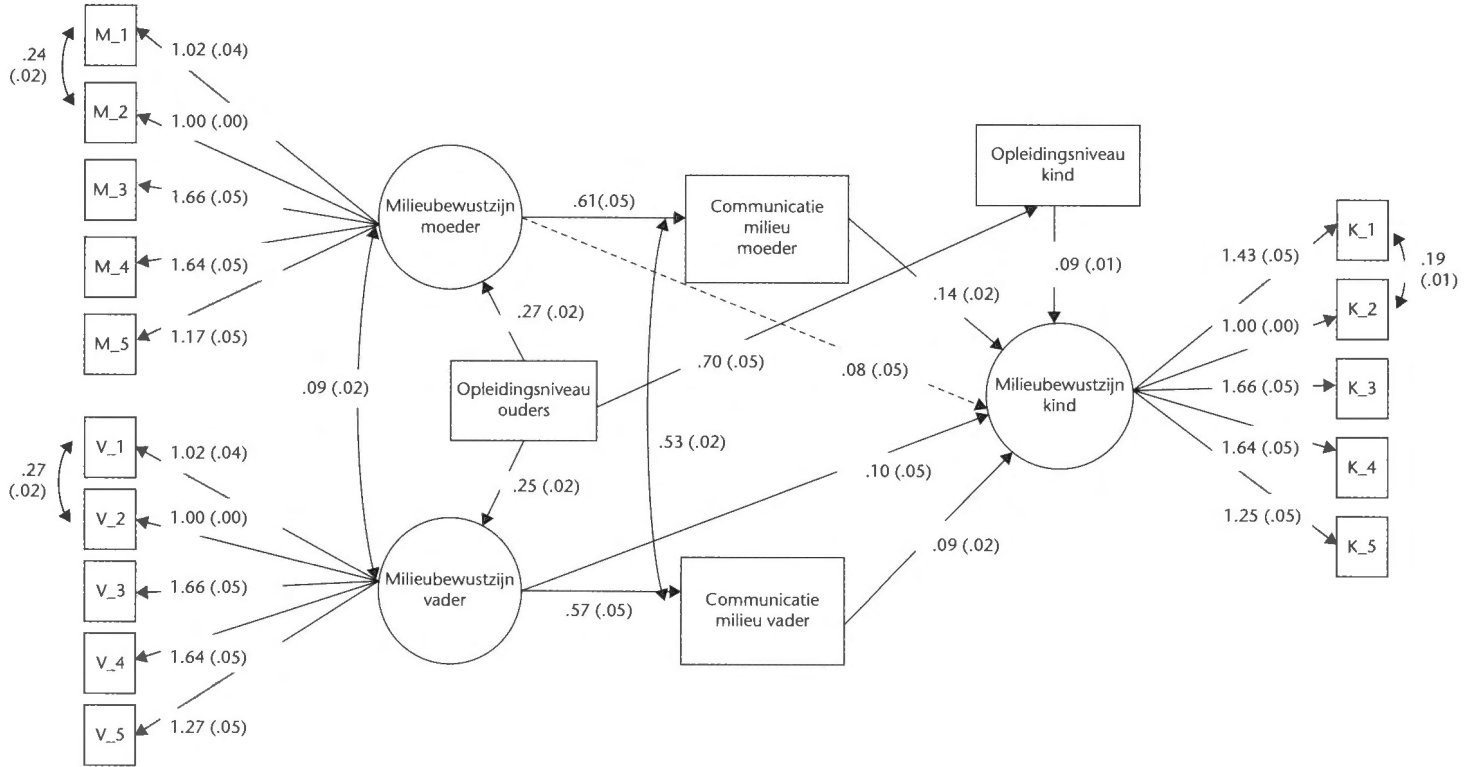
Het eerste transmissiemodel bestudeert de *directe* overdracht van milieubewustzijn. De resultaten van de modelopbouw zijn te vinden in Tabel 1. De coëfficiënten van het *unconstrained model* (Model 1, parameters niet weergegeven⁶) zijn vergelijkbaar voor het effect van moeder op kind ($B = .17$; $p < .001$) en vader op kind ($B = .15$; $p < .001$). Ondanks de strenge controle van het effect van opleidingsniveau van ouders en kind, blijft er dus een aanzienlijk direct effect over van het milieubewustzijn van de ouders op dat van het kind: hoe hoger het milieubewustzijn van de ouders, hoe hoger dat van hun kinderen.

In Model 2 wordt formeel getest of moeder en vader een gelijke invloed hebben door de coëfficiënten gelijk te stellen. De chi-kwadraatverschiltoets geeft aan dat dit model beter is dan het model zonder restricties ($p < .30$): het effect van het milieubewustzijn van de moeder op dat van het kind is gelijk aan dat van vader op kind ($B = .16$; $p < .001$).

In tweede instantie wordt onderzocht of de gevonden directe effecten genderspecifiek zijn (Model 3-6 in Tabel 1). In Model 4 en Model 5 wordt getest of het effect van het milieubewustzijn van de moeder gelijk is aan het effect van de vader, zowel voor jongens (Model 4, $B_{\text{moeder}} = .11$; $p = .03$; $B_{\text{vader}} = .14$; $p = .01$) als voor meisjes (Model 5, $B_{\text{moeder}} = .23$; $p < .001$; $B_{\text{vader}} = .15$; $p = .01$). Beide modellen worden vergeleken met het *unconstrained* Model 3 en geven aan dat deze effecten inderdaad voor zowel jongens als meisjes gelijkgesteld kunnen worden ($p_{\text{jongens}} = .29$; $p_{\text{meisjes}} = .21$). De volgende stap is te kijken of de effecten van moeder en vader vergelijkbaar zijn én gelijk zijn voor jongens en meisjes. Dit model vertoont een verbeterde *model fit* op het *unconstrained model* (Model 6, $\text{Chi}^2_{\text{diff}} = \text{ns.}$): de directe effecten van moeder en vader zijn gelijk voor jongens en meisjes ($B_{\text{moeder/vader}} = .16$; $p < .001$). Er wordt met andere woorden geen bewijs gevonden voor genderspecifieke overdracht. Het directe transmissie-effect van het milieubewustzijn van vader op zoon of dochter is gelijk aan dat van moeder op zoon of dochter ($B_{\text{moeder-jongen}} = B_{\text{vader-jongen}} = B_{\text{moeder-meisje}} = B_{\text{vader-meisje}}$).

4.3 *Indirecte transmissie van milieubewustzijn*

Het tweede structurele model voegt spreken over het milieu als intermediaire variabele toe aan het directe-transmissiemodel. De hypothese luidt dat ouders het

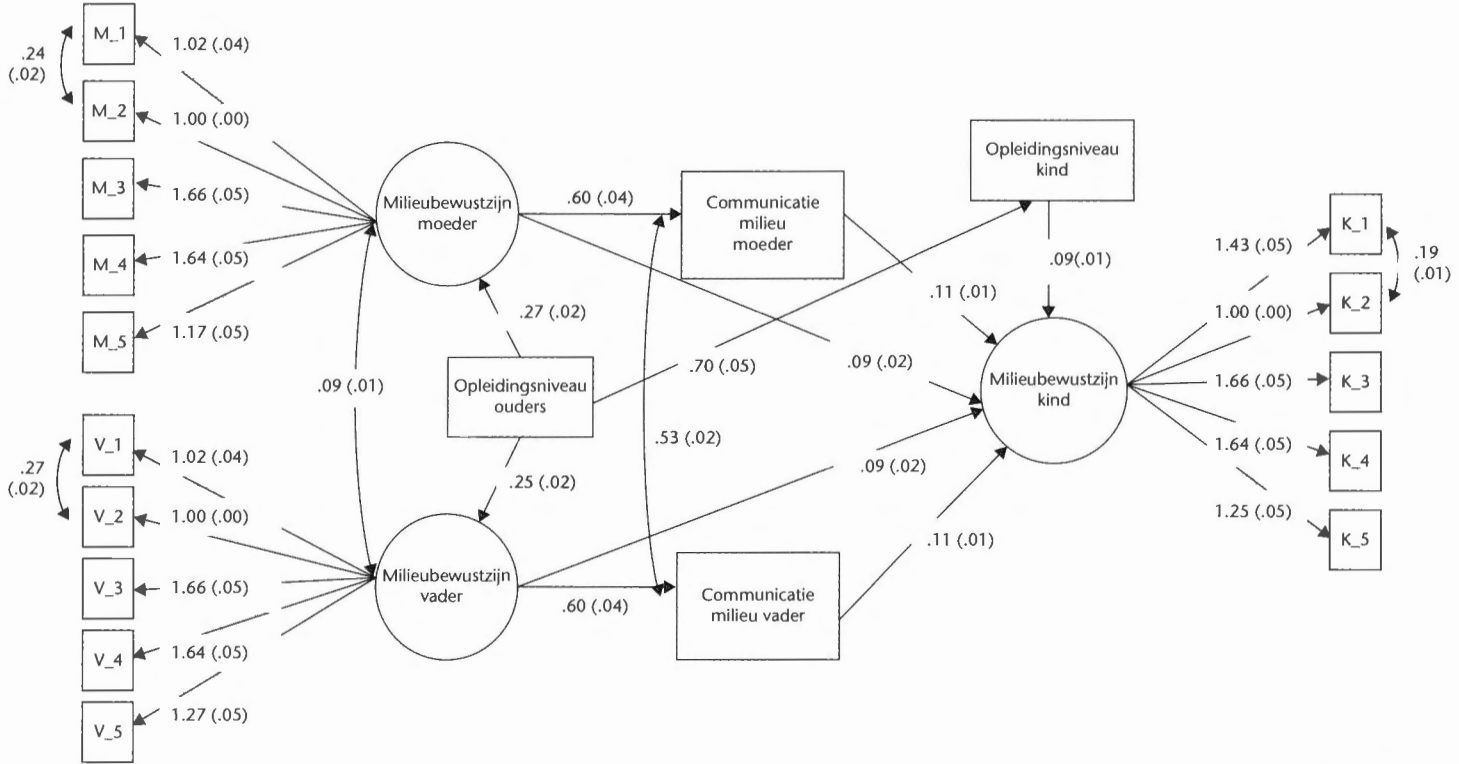

N=1.740, Stippellijn is niet significant. $X^2=1311.66$, RMSEA=.04, CFI=.94, $R^2=0.30$, Indirect effect moeder=.09 (.02), Indirect effect vader=.05 (.01), Totaal effect moeder=.169 (.04), Totaal effect vader=.15 (.04).

FIGUUR 1. Unconstrained indirecte-transmissiemodel (Model 7, Tabel 1).

milieubewustzijn van hun kinderen op een *indirecte* manier kunnen beïnvloeden door met hun kind over het milieu te communiceren. Figuur 1 geeft de resultaten weer van het *unconstrained model* (Model 7) waarin zowel de directe als indirecte effecten van moeder en vader vrij worden geschat. Wanneer er gecontroleerd wordt voor het indirecte effect via communicatie over het milieu, daalt het directe effect van milieubewustzijn van de ouders ($B_{\text{direct-moeder}} = .08$; $p = .08$; $B_{\text{direct-vader}} = .10$; $p = .04$). Het indirecte effect van milieubewustzijn van de ouders via spreken over het milieu is sterk significant en op het eerste gezicht vergelijkbaar voor moeder ($B_{\text{indirect-moeder}} = .09$; $p < .001$) en vader ($B_{\text{indirect-vader}} = .05$; $p < .001$). Ook het totale effect van milieubewustzijn (som van het indirecte en directe effect) van de ouders op het kind is dus quasi gelijk voor moeder ($B_{\text{totaal-moeder}} = .17$; $p < .001$) en vader ($B_{\text{totaal-vader}} = .15$; $p < .001$). In Model 8 wordt formeel getest of de indirecte effecten van moeder en vader aan elkaar gelijkgesteld kunnen worden. De chi-kwadraattest geeft aan dat dit inderdaad het geval is ($p = .23$): het indirecte effect van milieubewustzijn via spreken over het milieu is gelijk voor moeder en vader. Ouders die geregeld over het milieu communiceren met hun kinderen hebben dus een positieve invloed op het milieubewustzijn van hun kinderen. Ten slotte bewijst Model 9 (Figuur 2) dat zowel de directe ($B_{\text{direct-moeder/vader}} = .09$; $p < .001$) als de indirecte ($B_{\text{indirect-moeder/vader}} = .07$; $p < .001$; totale effecten, $B_{\text{totaal-moeder/vader}} = .16$; $p < .001$) effecten van milieubewustzijn van de ouders aan elkaar gelijkgesteld kunnen worden ($p = .47$).

Een laatste test gaat na of er in het indirecte-transmissiemodel genderspecifieke patronen kunnen worden teruggevonden. Dezelfde analytische strategie wordt toegepast door eerst het *unconstrained model* te testen waarin zowel de indirecte als directe paden vrij worden geschat voor jongens en meisjes (Model 10). Eerst wordt afzonderlijk getest of moeder en vader gelijke directe en indirecte effecten hebben bij de jongens (Model 11) en bij de meisjes (Model 12). De chi-kwadraattest toont aan dat de effecten van moeder en vader gelijk zijn voor jongens ($p = .66$) en meisjes ($p = .29$). In Model 13 wordt onderzocht of de gevonden patronen voor jongens en meisjes gelijkgesteld kunnen worden, d.w.z. of moeder en vader dezelfde directe en indirecte effecten hebben voor alle kinderen, ongeacht het geslacht. Het model vertoont een significante daling in *model fit* tegenover het *unconstrained model* ($p < .04$) wat wil zeggen dat de directe en indirecte effecten van de ouders niet gelijk zijn voor jongens en meisjes. Het laatste model geeft aan dat de indirecte effecten van milieubewustzijn van de ouders via communicatie over het milieu niet dezelfde zijn voor jongens en meisjes ($B_{\text{indirect-moeder-jongen}} = B_{\text{indirect-vader-jongen}} \neq B_{\text{indirect-moeder-meisje}} = B_{\text{indirect-vader-meisje}}$). Wanneer de directe effecten ($B_{\text{direct-moeder/vader}} = .09$; $p < .001$) worden gelijkgesteld en de indirecte effecten ($B_{\text{jongens-indirect-moeder/vader}} = .05$; $p < .001$; $B_{\text{meisjes-indirect-moeder/vader}} = .07$; $p < .001$) vrij worden geschat, verhoogt de *model fit* ($p = .13$). De coëfficiënten geven aan dat ouders een sterker indirect effect hebben op dochters dan op zonen. De frequentie van spreken over het milieu met de ouders heeft dus een sterkere impact op het milieubewustzijn van meisjes dan op dat van jongens.⁷

N=1.740, X²=1144.17, RMSEA=.04, CFI=.94, R²=0.30, Indirect effect moeder=.07 (.01), Indirect effect vader=.07 (.01), Totaal effect moeder=.16 (.02), Totaal effect vader=.16 (.02).

FIGUUR 2. Constrained indirecte-transmissiemodel met gelijke directe en indirecte effecten moeder en vader (Model 9, Tabel 1).

5. Discussie en conclusie

Het doel van dit artikel was na te gaan in welke mate milieubewustzijn wordt doorgegeven van ouder op kind en wat de respectieve invloed is van het milieubewustzijn van moeder en vader. In tweede instantie werd gevraagd wat de rol is van spreken over het leefmilieu binnen het gezin op de overdracht van milieubewustzijn. Omdat de literatuur uitgaat van genderspecifieke transmissiepatronen, werd ook bestudeerd welke patronen er voor milieubewustzijn van toepassing zijn. Vorig onderzoek naar de intergenerationale transmissie van politieke en sociale attitudes is vooral gebaseerd op onrepresentatieve studentensteekproeven waarbij enkel moeder of vader, en in het slechtste geval enkel de kinderen, ondervraagd werden. Om aan deze methodologische tekortkoming te voldoen, werd in dit onderzoek gebruik gemaakt van de Parent-Child Socialization Study (2012) waarbij 3.426 15-jarigen en beide ouders werden ondervraagd over hun politieke en sociale attitudes. *Multiple group structural equation modeling* werd gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden.

De eerste hypothese veronderstelde een positieve invloed van het milieubewustzijn van de ouders op het milieubewustzijn van de kinderen. Op basis van de gevonden resultaten kan deze hypothese bevestigd worden: zelfs wanneer gecontroleerd wordt voor de sterke effecten van het opleidingsniveau van de ouders op het opleidingsniveau van het kind bleven de verbanden tussen het milieubewustzijn van de ouders en van het kind aanzienlijk en stabiel. Bovendien zijn deze verbanden vergelijkbaar met vorig onderzoek van Guastello en Peissig (1998) en Grønhøj en Thøgersen (2009). Er werd geen verschil gevonden tussen de milieubewustzijns-overdracht van moeder en vader: beiden hebben een vergelijkbare invloed op hun kinderen. In dit opzicht kan er gesproken worden over invloed die uitgaat van 'de ouders' in plaats van moeder en vader afzonderlijk. Ook de sterke correlatie tussen het milieubewustzijn van moeder en vader kan in dit patroon gezien worden.

De socialisatieliteratuur gaat uit van een traditioneel transmissiemodel dat aan ouders een belangrijke rol toekent in de attitudevorming van jongeren (Jennings *et al.*, 2009). Hoewel de resultaten een significante attitudeoverdracht aangeven, kan lang niet alle variantie in het milieubewustzijn van het kind hierdoor verklaard worden. Dit laat veronderstellen dat andere socialisatie-agenten, zoals het onderwijs en de vrienden, ook een sterke invloed uitoefenen (Boeve-de Pauw, 2011). Zo vonden Knafo en Galansky (2008) bijvoorbeeld positieve effecten tussen op school leren over het milieu en milieubewustzijn. Het is mogelijk dat het milieu nu eenmaal niet zo'n belangrijk thema is binnen het gezin, dat het geen emotioneel en affectief geladen attitude is (Jennings *et al.*, 2009) en milieubewustzijn bijgevolg misschien geen attitude is waarop ouders sterk inzetten in hun opvoeding. Als we jongeren vragen hoe belangrijk ze bepaalde thema's vinden, dan krijgen onderwerpen als gelijkheid, werkgelegenheid en criminaliteit inderdaad voorrang op

milieuaangelegenheden (PCSS, 2012). Vervolgonderzoek kan dieper ingaan op de relatieve invloed van andere socialisatie-agenten en persoonlijk belang.

In tweede instantie werd voorspeld dat spreken over het milieu binnen het gezin een deel van de overdracht tussen ouders en kind zou verklaren. De resultaten geven aan dat communicatie inderdaad een belangrijke intermediërende variabele is. De toevoeging van deze variabele aan het transmissiemodel deed het directe effect van milieubewustzijn van moeder en vader dalen. De effecten waren significant en positief: de transmissie is sterker binnen gezinnen waarin op regelmatige basis wordt gecommuniceerd over het leefmilieu. We kunnen de conclusie van Mead en collega's (2012, p. 45) over de invloed van ouders dus bevestigen: "[t]o bring about positive behavioral change, the focus should be on the *relationship* between parents and their children, and this approach highlights concepts such as family cohesion and connectedness". In dit artikel werd echter enkel rekening gehouden met de *frequentie* van communicatie binnen het gezien en niet met de *kwaliteit* ervan. Jaspers, Lubbers en de Vries (2008) vonden nochtans dat de kwaliteit van de relatie tussen ouder en kind een belangrijke invloed had. Aangezien de ouder-kindrelaties nog niet werden opgenomen in transmissieonderzoek van milieubewustzijn is dit een goede suggestie voor vervolgonderzoek.

Ook voor de indirecte transmissie van milieubewustzijn werden geen verschillende invloeden van moeder en vader gevonden. Bovendien correleerden de frequenties van communicatie over het milieu met moeder en vader zeer sterk. Ook hier geldt dat invloed afkomstig van 'de ouders', belangrijk is en niet de invloed van moeder en vader afzonderlijk.

Ten slotte werd ingegaan op de genderspecifieke intergenerationale overdracht van milieubewustzijn. Op basis van voorgaand onderzoek is het onduidelijk hoe de genderspecifieke transmissie van attitudes precies gepercipieerd moet worden: de gevonden patronen zijn afhankelijk van de bestudeerde attitude en steekproef. Er werd uitgegaan van de moederdominantiehypothese die stelt dat kinderen vooral door hun moeder beïnvloed worden. Wat de directe transmissie betreft, werden geen overtuigende bewijzen voor genderspecifieke overdracht gevonden. Moeder en vader hadden dezelfde invloed op dochter en zoon. Er werden wel genderverschillen gevonden voor de indirecte-transmissie-effecten via spreken over het milieu: het milieubewustzijn van meisjes werd meer dan dat van jongens positief beïnvloed door discussie binnen de familie. Ouders zijn meer in staat om hun dochters bewust te beïnvloeden door bepaalde ideeën actief over te brengen. Jongens laten meer ruimte voor externe invloeden. Welke deze externe invloeden precies zijn, is opnieuw een thema voor vervolgonderzoek.

Zoals elk onderzoek heeft dit onderzoek enkele beperkingen. Zo werd enkel gekeken naar de overdracht van milieubewustzijn bij 15-jarigen. Zoals Jennings en Niemi (1981) aangeven, is het mogelijk dat milieubewustzijn op deze leeftijd nog sterk evolueert en daardoor ook de invloed van de ouders op de milieuattitude van

adolescenten. Om deze stabiliteit na te gaan is vergelijkbaar onderzoek nodig bij jongeren van verschillende leeftijdscategorieën. Het onderzoek dat hier gepresenteerd werd is cross-sectioneel en er werd bijgevolg uitgegaan van een welbepaalde causaliteit: de ouders beïnvloeden de kinderen. Er werd dus geen rekening gehouden met de invloed van kinderen op hun ouders (Rodriguez-Garcia & Wagner, 2009). Vaughan en collega's (2003) vonden nochtans bewijs voor leereffecten binnen het gezin: ouders leerden via hun kinderen over het milieu. Paneldata kunnen hier voor aanvulling zorgen.

Socialisatie werd in deze paper op twee manieren gemeten: via het milieubewustzijn van de ouders en via communicatie over het leefmilieu binnen het gezin. De resultaten van het socialisatiemodel zijn overtuigend: zowel het milieubewustzijn van de moeder als dat van vader hebben een aanzienlijke invloed op het milieubewustzijn van zowel zoon als dochter. In gezinnen waar vaak over het leefmilieu wordt gesproken is deze transmissie sterker, vooral dan bij de meisjes. Toch blijft er ruimte voor invloeden van externe factoren en socialisatie-agenten en blijkt dat milieubewustzijn geen kernattitude is binnen het gezin. Milieubewustzijn mag dan wel belangrijker zijn geworden in de jongste decennia, het is toch geen attitude die onze persoonlijkheid in grote mate bepaalt.

Noten

1. Ik wil graag de leden van het Centre for Citizenship and Democracy bedanken voor hun advies bij dit onderzoek. Tevens dank ik mijn collega's van het Jeugdonderzoek voor hun enthousiaste samenwerking tijdens het verzamelen van de data. Ten slotte dank ik de anonieme reviewers van *Res Publica* en de gastredacteuren Kaat Smets en Marc Hooghe voor hun waardevolle kritiek en suggesties.
2. ASO is algemeen secundair onderwijs en wordt gezien als een voorbereiding op hoger onderwijs en universiteit; TSO is technisch secundair onderwijs en geeft een meer praktische opleiding; KSO is kunst secundair onderwijs en legt de nadruk op artistieke vaardigheden; BSO is beroepsonderwijs en bereidt voor op een specifiek beroep.
3. De leerlingen kregen 50 minuten de tijd om de vragenlijst in te vullen en konden vragen stellen aan de onderzoekers.
4. 26 (1%) moeders en 149 (4%) vaders konden niet deelnemen aan het onderzoek, omdat ze ofwel overleden waren ofwel geen contact meer hadden met hun dochter of zoon. In 7% (N=249) van de gevallen werd enkel door de moeder een ingevulde vragenlijst teruggestuurd en in 5% (N=159) enkel door de vader. Gezien deze studie

specifiek geïnteresseerd is in de respectieve invloed van moeder en vader, werden een-oudergezinnen uit de analyse gehaald.

5. De *modification indices* gaven aan dat twee error-covarianties tussen de items moesten toegelaten worden: "Ik voel me verplicht om actie te ondernemen tegen giftige stoffen die in de lucht, het water en de bodem terechtkomen" en "De regering moet strengere maatregelen nemen tegen de luchtvervuiling omdat de mensen dat niet zelf kunnen".
6. Bepaalde parameters staan niet weergegeven in tekst, tabel of figuur, maar kunnen bij de auteur verkregen worden.
7. Om het overzicht te bewaren, werd slechts een beperkt aantal niet-gestandaardiseerde coëfficiënten in de tekst weergegeven. Uitgebreide tabellen, gestandaardiseerde coëfficiënten en effecten van de controlevariabelen kunnen bij de auteur opgevraagd worden.

Bibliografie

- Acock, A.C. & Bengston, V.L. (1978). On the Relative Influence of Mothers and Fathers: A Covariance Analysis of Political and Religious Socialization. *Journal of Marriage and Family*, 40 (3), 519-530.
- Acock, A.C. & Bengston, V.L. (1980). Socialization and Attribution Processes: Actual Versus Perceived Similarity Among Parents and Youth. *Journal of Marriage and Family*, 42 (3), 501-515.
- Beck, P.A. & Jennings, M.K. (1991). Family Traditions, Political Periods, and the Development of Partisan Orientations. *The Journal of Politics*, 53 (3), 742-763.
- Benton, R. Jr. & Funkhouser, G.R. (1994). Environmental Attitudes and Knowledge: An International Comparison Among Business Students. *Journal of Managerial Issues*, 6 (3), 366-381.
- Beauducel, A. & Herzberg, P.Y. (2006). On the Performance of Maximum Likelihood Versus Means and Variance Adjusted Weighted Least Squares Estimation in CFA. *Structural Equation Modeling*, 13 (2), 186-203.
- Boeve-de Pauw, J. (2011). *Valuing the Invaluable. Effects of Individual, School and Cultural Factors on the Environmental Values of Children*. Antwerpen: Garant.
- Byrne, B.M., Shavelson, R.J. & Muthén, B.O. (1989). Testing for Equivalence of Factor Covariance and Mean Structures: The Issue of Partial Measurement Invariance. *Psychological Bulletin*, 105 (3), 456-466.
- Chawla, L. (1999). Life Paths into Effective Environmental Action. *The Journal of Environmental Education*, 31 (1), 15-26.

- Dalton, R.J. (1980). Reassessing Parental Socialization: Indicator Unreliability Versus Generational transfer. *American Political Science Review*, 74 (2), 421-431.
- Dalton, R.J. (1982). The Pathways of Parental Socialization. *American Politics Research*, 10 (2), 139-157.
- Departement Onderwijs Vlaamse Gemeenschap (2011). *Vlaams Onderwijs in Cijfers 2010-2011*. Brussel: Departement Onderwijs.
- Duriez, B. & Soenens, B. (2009). The Intergenerational Transmission of Racism: The Role of Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation. *Journal of Research in Personality*, 43 (5), 906-909.
- Eagles, P.F.J. & Demare, R. (1999). Factors Influencing Children's Environmental Attitudes. *The Journal of Environmental Education*, 30 (4), 33-37.
- Evans, G.W., Brauchle, G., Haq, A., Stecker, R., Wong, K. & Shapiro, E. (2007). Young Children's Environmental Attitudes and Behaviors. *Environment and Behavior*, 39 (5), Franzen, A. (2003). Environmental Attitudes in International Comparison: An Analysis of the ISSP Surveys 1993-2000. *Social Science Quarterly*, 84 (2), 297-308.
- Grønhøj A. & Thøgersen, J. (2009). Like Father, Like Son? Intergenerational Transmission of Values, Attitudes, and Behaviors in the Environmental Domain. *Journal of Environmental Psychology*, 29 (4), 414-421.
- Guestello, D.D. & Peissig, R.M. (1998). Authoritarianism, Environmentalism, and Cynicism of College Students and Their Parents. *Journal of Research in Personality*, 32 (4), 397-410.
- Hello, E., Scheepers, P., Vermulst, A. & Gerris, J.R.M. (2004). Association between Educational Attainment and Ethnic Distance in Young Adults. Socialization by Schools or Parents? *Acta Sociologica*, 47 (3), 253-275.
- Hooghe, M. (2004). Political Socialization and the Future of Politics. *Acta Politica*, 39 (4), 331-341.
- Hooghe, M., Quintelier, E., Verhaegen, S., Boonen, J. & Meeusen, C. (2012). *Parent-Child Socialization Study (PCSS) 2012. Technical Report*. Leuven: KU Leuven.
- Hox, J.J. & Bechger, T.M. (1998). An Introduction to Structural Equation Modeling. *Family Science Review*, 11 (4), 354-373.
- Hu, L. & Bentler, P.M. (1999). Cutoff Criteria for Fit Indexes in Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6 (1), 1-55.
- Inglehart, R. (1995). Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies. *Political Science and Politics*, 28 (1), 57-72.
- Jaspers, E., Lubbers, M. & de Vries, J. (2008). Parents, Children and the Distance between Them: Long Term Socialization Effects in the Netherlands, *Journal of Comparative Family Studies*, 39 (1), 39-50.
- Jennings, M.K. & Niemi, R.G. (1981). *Generations and Politics. A Panel Study of Young Adults and Their Parents*. Princeton: Princeton University Press.

- Jennings, M.K., Stoker, L. & Bowers, J. (2009). Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics*, 71 (3), 782-799.
- Knafo, A. & Galansky, N. (2008). The Influence of Children on Their Parents' Values. *Social and Personality Psychology Compass*, 2 (3), 1143-1161.
- Kosterman, R., Haggerty, K.P., Spoth, R. & Redmond, C. (2004). Unique Influence of Mothers and Fathers on Their Children's Antisocial Behavior. *Journal of Marriage and Family*, 66 (3), 762-778.
- Kulik, L. (2002). Like-Sex Versus Opposite-Sex Effects in Transmission of Gender Role Ideology From Parents to Adolescents in Israel. *Journal of Youth and Adolescence*, 31 (6), 451-457.
- Leppänen, J.M., Haahla, A.E., Lensu, A.M. & Kuitunen, M.T. (2012). Parent-Child Similarity in Environmental Attitudes: A Pairwise Comparison. *The Journal of Environmental Education*, 43 (3), 162-176.
- Mayer, J.D. & Schmidt, H.M. (2004). Gendered Political Socialization in Four Contexts: Political Interest and Values Among Junior High School Students in China, Japan, Mexico, and the United States. *The Social Science Journal*, 41 (3), 393-407.
- Mead, E., Roser-Renouf, C., Rimal, R.N., Flora, J.A., Mailbach, E.W. & Leiserowitz, A. (2012). Information Seeking about Global Climate Change Among Adolescents: The Role of Risk Perceptions, Efficacy Beliefs, and Parental Influences. *Atlantic Journal of Communication*, 20 (1), 31-52.
- Mobley, C., Vagias, W.M. & DeWard, S.L. (2010). Exploring Additional Determinants of Environmentally Responsible Behavior: The Influence of Environmental Literature and Environmental Attitudes. *Environment and Behavior*, 42 (4), 420-447.
- Niemi, R.G. & Hepburn, M.A. (1995). The Rebirth of Political Socialization. *Perspectives on Political Science*, 24 (1), 7-16.
- Nieuwbeerta, P. & Wittebrood, K. (1994). De Invloed van Vaders en Moeders op de Politieke-Partijvoorkeur van hun Kinderen. *Mens en Maatschappij*, 69 (1), 26-46.
- O'Bryan, M., Fishbein, H.D. & Ritchey, P.N. (2004). Intergenerational Transmission of Prejudice, Sex Role Stereotyping, and Intolerance. *Adolescence*, 39 (155), 407-426.
- Rico, G. & Jennings, M.K. (2012). The Intergenerational Transmission of Contending Place Identities. *Political Psychology*, 33 (5), 723-742.
- Rodriguez-Garcia, J-M. & Wagner, U. (2009). Learning to be Prejudiced: A Test of Unidirectional and Bidirectional Models of Parent-Offspring Socialization. *International Journal of Intercultural Relations*, 33 (6), 516-523.
- Roest, A.M.C., Dubas, J.S. & Gerris, J.R.M. (2010). Value Transmission between Parents and Children: Gender and Developmental Phase as Transmission Belts. *Journal of Adolescence*, 33 (1), 21-31.
- Russel, A. & Saebel, J. (1997). Mother-Son, Mother-Daughter, Father-Son, and Father-Daughter: Are They Distinct Relationships? *Developmental Review*, 17 (2), 111-147.
- Schönpflug, U. (2001). Intergenerational Transmission of Values. The Role of Transmission Belts. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32 (2), 174-185.

- Sears, D.O. & Funk, C.L. (1999). Evidence of the Long-Term Persistence of Adults' Political Predispositions. *Journal of Politics*, 61 (1), 1-28.
- Sinclair, S., Dunn, E. & Lowery, B.S. (2005). The Relationship between Parental Racial Attitudes and Children's Implicit Prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41 (3), 283-289.
- Steenkamp, J. & Baumgartner, H. (1998). Assessing Measurement Invariance in Cross-National Consumer Research. *Journal of Consumer Research*, 25 (1), 78-90.
- Stern, P.C., Dietz, T., Abel, T., Guagnano, G.A. & Kalof, L. (1999). A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism. *Human Ecology Review*, 6 (2), 81-97.
- Torgler, B. & Garcia-Valinas, M.A. (2007). The Determinants of Individuals' Attitudes Towards Preventing Environmental Damage. *Ecological Economics*, 63 (2-3), 536-552.
- Van Liere, K.D. & Dunlap, R.E. (1980). The Social Bases of Environmental Concern: A Review of Hypotheses, Explanations, and Empirical Evidence. *The Public Opinion Quarterly*, 44 (2), 181-197.
- Vaughan, C., Gack, J., Solorazano, H. & Ray, R. (2003). The Effect of Environmental Education and Schoolchildren, Their Parents, and Community Members: A Study of Intergenerational and Intercommunity Learning. *The Journal of Environmental Education*, 34 (3), 12-21.
- Weigel, R. & Weigel, J. (1978). Environmental Concern. The Development of a Measure. *Environment and Behavior*, 10 (3), 3-15.
- Weiss, H. (2012). The Intergenerational Transmission of Social Capital. A Developmental Approach to Adolescent Social Capital Formation. *Sociological Inquiry*, 82 (2), 212-235.
- Zelezny, L.C., Chua, P.-P. & Aldrich, C. (2000). Elaborating on Gender Differences in Environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56 (3), 443-457.
- Zuckerman, A.S., Dasovic, J. & Fitzgerals, J. (2007). *Partisan Families. The Social Logic of Bounded Partisanship in Germany and Britain*. New York: Cambridge University.

APPENDIX. Correlaties, steekproefgrootte en gemiddelde van analysevariabelen.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Gemiddelde (SE)
1. Milieubewustzijn kind	N=2.001	-	-	N=1.917	N=1.869	N=1.982	N=1.933	N=2.001	N=1.998	2,36 (.01)
2. Milieubewustzijn meisjes	-	N=929	-	N=888	N=864	N=922	N=891	N=929	N=929	2,34 (.02)
3. Milieubewustzijn jongens	-	-	N=1.071	N=1.028	N=1.004	N=1.059	N=1.041	N=1.071	N=1.069	2,38 (.02)
4. Milieubewustzijn moeder	,32	,37	,26	N=1.998	N=1.871	N=1.974	N=1.918	N=1.998	N=1.993	2,70 (.02)
5. Milieubewustzijn vader	,30	,34	,26	,57	N=1.944	N=1.919	N=1.915	N=1.944	N=1.940	2,70 (.02)
6. Communicatie milieu moeder	,47	,46	,46	,34	,19	N=2.055	N=1.994	N=1.919	N=2.052	2,00 (.02)
7. Communicatie milieu vader	,44	,41	,44	,17	,30	,75	N=2.003	N=2.003	N=2.001	1,93 (.02)
8. Opleidingsniveau ouders	,23	,23	,24	,39	,38	,13	,11	N=2.085	N=2.080	3,45 (.02)
9. Opleidingsniveau kind	,24	,20	,30	,24	,24	,08	,07	,62	N=2.080	3,38 (.02)

Pearson correlaties zijn allemaal significant $p < ,001$. Enkel gezinnen waarvan beide ouders deelnamen aan de survey. Milieubewustzijn schaal 1-4, Communicatie milieu schaal 1-4, Opleidingsniveau schaal 1-5.

Bron: PCS 2012.

Participeren jongeren anders?

Een contextspecifiek antwoord op basis van het Belgische Oosterweelreferendum

Peter Thijssen

ABSTRACT: Political Participation of Youngsters and the Neighborhood Context. Analyzing Exit-poll Data Regarding the Belgian Oosterweel-referendum

According to the advocates of the New Politics thesis youngsters are generally less interested in general elections, but are rather attracted by citizen-initiated referendums that are inspired by ecological, elite-challenging and pro-social motives. However, other scholars contend that the age-related differences that characterize participation in general elections are more or less universal because what really matters is how much is at stake. Yet, maybe a middle ground can be found between both perspectives if one explicitly takes into account the conditional nature of the New Politics theoretical framework. Based on exit-poll data regarding participation and vote choice in a Belgian citizen-initiated referendum in three different local contexts we test these conditional hypotheses. Our findings reveal that consistent with the New Politics thesis youngsters participate more and prefer pro-ecology, elite-challenging, and pro-social issue-frames, but only in 'low stakes-contexts' where no NIMBY-interests are at play.

KEYWORDS: political participation, young, New Politics, referendum, context

---

1. Inleiding¹

Volgens de aanhangers van de Nieuwe-Politiek-these hebben de hoogopgeleide jongeren uit de hedendaagse postindustriële samenleving fundamenteel andere burgerschapnormen dan de vorige generaties (o.a. Dalton, Scarrow & Cain, 2004; Dalton, 2008). Cruciaal in dit verband is dat ze opgroeiden in een post-fordistische context waarin beleidsdoelen zoals een gezonde leefomgeving en doelmatige inspraak prioritair zijn, omdat de meest materiële noden grotendeels vervuld zijn (Inglehart, 1990). Een politiek gevolg hiervan is dat jongeren zich dikwijls niet langer geroepen voelen om deel te nemen aan algemene verkiezingen of om lid te worden

van een politieke partij. Voor hen is politieke participatie veeleer een kwestie van spontaan engagement en van steun aan bepaalde waarden en lifestyles (Inglehart & Welzel, 2005). Men zou kunnen zeggen dat hedendaagse jongeren zich op bepaalde momenten willen uitspreken over bepaalde voorstellen met betrekking tot bepaalde issues, daartoe aangezet door bepaalde groepen.

In die zin is het geen verrassing dat referenda op volksinitiatief vaak geïdentificeerd worden als prototypische vehikels van de Nieuwe Politiek, omdat ze het mogelijk maken om de agenda en zelfs de timing van beleidsdiscussies te beïnvloeden (Dalton, 2002). Een centrale hypothese hierbij is dat vooral jongeren een voorkeur hebben voor deze participatievorm (Dalton, Scarrow & Cain, 2004). Niettemin hebben empirische tests van de leeftijdsgebonden populariteit van referenda tegenstrijdige bevindingen opgeleverd. Terwijl sommige studies inderdaad constateren dat jongeren grotere voorstanders zijn van het gebruik van referenda (Donovan & Karp, 2006), ziet men elders geen (Bjørklund, 2009) of zelfs een tegengesteld leeftijdseffect (Anderson & Goodyear-Grant, 2010). Ook het overigens zeer schaarse en meestal geaggregeerde onderzoek naar leeftijdseffecten in stemvoorkeuren en stemmotieven levert een vrij dispaars beeld op. Meestal is er een significant effect van de proportie jongeren (Kinsey *et al.*, 2010; Ahlfeldt & Maennig, 2012), maar soms verdwijnt dit effect als men rekening houdt met de lokale context (Bornstein & Thalmann, 2008).

Mogelijkerwijze kunnen deze tegenstrijdige bevindingen verklaard worden doordat individueel kiezersonderzoek zich dikwijls toespitst op zelf-gerapporteerde voorkeuren en gedecontextualiseerde referenda. Enerzijds is het immers plausibel dat zelf-gerapporteerde voorkeuren (*stated preferences*) niet gelijk zijn aan werkelijke voorkeuren (*revealed preferences*), in het bijzonder bij jongeren. Methodologisch onderzoek heeft immers aangetoond dat jongeren gevoeliger zijn voor sociale wenselijkheid en daarom meer geneigd zijn om bepaalde participatievormen en stemmotieven zoals solidariteit te overschatten (Holbrook & Krosnick, 2010). Anderzijds doen gedecontextualiseerde tests afbreuk aan de onderliggende voorwaardelijkheid van de Nieuwe-Politiek-these. Jongeren hebben geen voorkeur voor referenda in het algemeen, maar enkel voor referenda over issues die op een specifieke manier geframed worden (de Vreese & Semetko, 2004). Anti-autoritaire, ecologische en solidaire issue-frames worden hierbij als belangrijke stimuli geïdentificeerd (Dalton, 2008). Bij het gros van de referenda gaat het nochtans veeleer om plebiscieten over abstracte institutionele kwesties op initiatief van traditionele (partij)politieke elites (Zittel & Fuchs, 2007).

Om er zeker van te zijn dat anti-autoritaire, ecologische en solidaire issue-frames in het geding zijn, is het wellicht beter om te kijken naar lokale referenda op volksinitiatief. Deze referenda worden daadwerkelijk geïnitieerd door de basis en behelzen doorgaans resoluut verzet tegen de besluitvorming van de traditionele politieke elites. Bovendien handelen ze vaak over de voorziening van plaatsgebon-

den publieke goederen met ecologische repercussies. Ten slotte wordt aanspraak gemaakt op solidariteit, omdat de omgevingskost meestal wordt gedragen door een geografisch beperkte groep terwijl de voordelen ervan naar een grotere, meer verspreide bevolkingsgroep gaan (Kraft & Clary, 1990).

Het is niettemin opvallend dat onderzoek naar de Nieuwe-Politiek-these vooralsnog weinig of geen aandacht heeft besteed aan de wisselwerking tussen leeftijd en geografische context (Clarke, Dutt & Rapkin, 1997). Het is nochtans mogelijk dat de 'solidariteit in uitdijende kringen van identificatie' ook bij jongeren implodeert wanneer het publieke goed in de eigen achtertuin wordt gerealiseerd. De voorliefde voor bepaalde issue-frames zou in dit geval contextueel bepaald zijn.

Daarom bestuderen we in dit artikel zowel de opkomst als de effectieve stemkeuzes van jongeren in een referendumcontext waarbij postmaterialistische bekommernissen van de Nieuwe Politiek duidelijk conflicteren met de materialistische bekommernissen van de meer traditionele politiek. We vragen ons meer bepaald af in hoeverre de Nieuwe Politieke participatie van jongeren afhankelijk is van de specifieke lokale context. We gebruiken daarvoor het door de burger geïnitieerde Oosterweelreferendum dat op 18 oktober 2009 georganiseerd werd in Antwerpen. Dit referendum handelde over de eventuele constructie van een viaduct met het oog op de sluiting van de ringweg. We zijn ons ervan bewust dat één gevalstudie ogenschijnlijk een ietwat magere basis vormt voor een toetsing van een theorie maar niettemin gaat het hier om een *critical case* (Flyvbjerg, 2006), omdat de anti-autoritaire, ecologische en solidaire issue-frames van de Nieuwe-Politiek-these maximaal aanwezig zijn in deze context. Als we het genoemde leeftijdseffect niet vinden in deze ideaaltypische context, stelt dit een serieuze uitdaging voor de these. Bovendien zijn we hier in staat om het belang van de Nieuwe-Politieke issue-context af te wegen tegen het belang van de Oude Politieke geografische context van de kiezer. Terwijl de eerste contextuele voorwaarde expliciet aan bod komt in de Nieuwe-Politiek-these, houdt de theorie geen rekening met de geografische context van de jongere.

In de volgende sectie zullen we deze drievoudige voorwaarde van de Nieuwe-Politiek-these verder uitwerken. We zullen daarvoor vertrekken van de meer traditionele 'Old School'-benadering. Vervolgens zullen we aandacht besteden aan de beperkingen van de bestaande methodologische tests van de Nieuwe-Politiek-these. Ons centrale uitgangspunt hierbij is dat de bestaande tests vaak te algemeen zijn en daardoor te weinig letten op de contextuele voorwaarden. In het empirische deel spitsen we ons achtereenvolgens toe op de context van het Oosterweelreferendum, de onderzoeksopzet en de gebruikte exitpolldata. We besluiten met de resultaten en met de bespreking van hun implicaties.

2. Old versus New School

Volgens de 'Old School'-benadering wordt de lage politieke participatiegraad van de jongeren traditioneel gezien als een levenscyclusfenomeen (Rosenstone & Hansen, 2003). In de loop van hun leven nemen individuen steeds meer maatschappelijke verantwoordelijkheden op, zoals bijvoorbeeld ouderschap, lidmaatschappen en eigenaarschap. Hierdoor hebben oudere burgers doorgaans meer maatschappelijke belangen te verdedigen en zijn ze meer geneigd om zich politiek te engageren en te stemmen overeenkomstig die belangen.² Oudere burgers hebben dus meer eigenbelang, omdat ze gaandeweg meer en meer maatschappelijke belangen verbinden met hun eigen individuele *habitus*. Dit betekent overigens niet dat hun stem louter ingegeven is door egocentrisch persoonlijk gewin. Wel integendeel, het eigenbelang van de meer politiek geëngageerde ouderen wordt traditioneel als meer 'verlicht' bestempeld, omdat ze beter in staat zijn om de wisselwerking te zien tussen hun eigenbelang en het algemene belang van de staat of de natie (Delli Carpini & Keeter, 1996).

Volgens de Old School zijn de jongeren meer etnocentrisch. "As the young adult passes through the early egocentric years, the salience that political matters have in life gradually increases" (Campbell *et al.*, 1960, p. 164). Die egocentrische tendens bij jongeren zou vandaag overigens belangrijker geworden zijn door de verlengde adolescentie in industriële democratieën (Teixeira, 1992; Macedo *et al.*, 2005; Putnam, 2000).

Het is duidelijk dat er een groot verschil bestaat tussen dit traditionele perspectief en de Nieuwe-Politiek-these. Zo zijn de aanhangers van de Nieuwe-Politiek-these van oordeel dat er geen beperkter politiek engagement is bij de huidige generatie jongeren (Inglehart & Welzel, 2005; Dalton, 2002; Norris, 2002; Zukin *et al.*, 2006). Ze verwijten de aanhangers van het Old School-levenscyclusperspectief dat ze verouderde criteria gebruiken. Deelname aan algemene verkiezingen en lidmaatschap van politieke partijen zijn participatievormen die gebaseerd zijn op maatschappelijke plicht en gewoonte. Die zijn echter niet aantrekkelijk voor hedendaagse jongeren die de voorkeur geven aan issue-specifieke ecologische, anti-autoritaire en sociaal geëngageerde vormen van participatie (Inglehart, 1999). In contexten waarin deze drie voorwaarden vervuld zijn, zal het negatieve levenscyclus-effect op het politieke engagement van jongeren volgens hen geneutraliseerd worden. De Nieuwe Politieke participatie maakt het hen immers mogelijk hun sociaal engagement te tonen met diegenen die het minder goed hebben in de wereld (Dalton, 2008).

In de volgende paragrafen zullen we deze drie voorwaarden met betrekking tot jonge issue-frames verder uitwerken.

Ten eerste geven jongeren de voorkeur aan participatievormen zoals referenda, omdat die hen toelaten om hun politieke engagement te tonen (Dalton, 2002;

2008). In die zin is de Nieuwe-Politiek-these in belangrijke mate geïnspireerd op het werk van Inglehart (1990; 1999; Inglehart & Welzel, 2005). Hij argumenteert dat de stijging van onderwijsniveau en welvaart in geïndustrialiseerde democratieën tot een cultuurverandering heeft geleid, die zich onder andere uit in significante wijzigingen van het politieke gedrag en van de politieke voorkeuren van de jongere generaties. Omdat ze doorgaans opgroeiden in een welvarende maar niettemin vervuilde wereld, is het behoud van natuurlijke hulpbronnen een belangrijker issue voor jongeren. Ze hebben immers een hogere levensverwachting dan de ouderen en zullen dus langer aangewezen zijn op deze hulpbronnen. Inglehart vindt empirische ondersteuning voor de culturele verandering, omdat uit zijn longitudinale analyses blijkt dat iedere nieuwe geboortecohorte meer ecologisch bewust is dan de voorgaande en dit ook blijft naarmate ze ouder wordt (Inglehart & Welzel 2005; Abramson, 2011). Kortom, de waardeverschuiving komt tot stand omdat minder ecologisch bewuste oudere cohorten geleidelijk aan worden vervangen door meer ecologisch bewuste jongere cohorten.

Ten tweede zijn jongeren grote voorstanders van referenda op volksinitiatief, wat in de praktijk meestal betekent dat die geïnitieerd worden door nieuwe sociale bewegingen die zich vaak uitdrukkelijk distantiëren van traditionele politieke autoriteiten (Setälä, 2006; Neijens & van Praag, 2006; Bjørklund, 2009). Ook deze gewijzigde politieke voorkeur is een gevolg van Ingleharts *culture shift* (Inglehart, 1999). De anti-autoritaire reflex waarbij traditionele elites worden uitgedaagd, is een belangrijk tweede element van het stemgedrag op basis van de issue-frames van de Nieuwe Politiek.

Ten derde willen de jongeren van vandaag met hun politieke participatie uiting geven aan een concreet sociaal engagement (Dalton, 2008). Ze willen verzet aantekenen tegen een specifiek maatschappelijk onrecht. De aanhangers van de Nieuwe-Politiek-these zien een verschuiving in wat het betekent om een goede burger te zijn. Terwijl de burgerschapsnormen van de oudere generaties hoofdzakelijk geïnspireerd waren door instrumentele rationaliteit, zijn de huidige jongeren veel meer gemotiveerd door waarderationaliteit (Inglehart & Welzel, 2005). Dat ze minder belangen te verdedigen hebben, lijken jongeren te compenseren met een meer uitgesproken steun voor waarden zoals globale rechtvaardigheid en solidariteit. Hulp aan de minder fortuinlijke medemens blijkt een belangrijker motief voor jongeren dan voor de oudere meer instrumentele generaties (Dejaeghere & Hooghe, 2009; Marien, Hooghe & Quintelier, 2010). In tegenstelling tot zij die vooral de negatieve effecten van de individualisering op sociale solidariteit benadrukken, zijn Inglehart en zijn navolgers van oordeel dat de individuele emancipatie van de jongere generaties juist leidt tot een nieuwe vorm van solidariteit (Sörbom, 2010). Ze laten zich hierbij inspireren door Durkheim die argumenteerde dat de plichtgerelateerde mechanische solidariteit van de moderniteit gradueel wordt vervangen door een postmoderne organische solidariteitsvorm. Terwijl de oude mechanische solidariteit vooral beperkt was tot

de eigen lokale lidmaatschapsgroep, is de nieuwe organische solidariteit universeler in de zin dat de solidariteit uitdrukkelijk de eigen lidmaatschapsgroep(en) overstijgt (Thijssen, 2012). “Engaged citizenship stimulates a concern with the condition of those who are less well off, both in America and globally” (Dalton, 2008: 162). *In concreto* zou het plichtmatige mechanische burgerschap van oudere generaties zich dus in eerste instantie kunnen uiten in *Not In My Backyard* (NIMBY)-stemgedrag. Dit is stemgedrag dat ingegeven is door verzet tegen beleidsbeslissingen, omdat die de particuliere belangen van de eigen buurtcontext zouden schaden. Doordat jongeren zich eerder laten leiden door veralgemeende organische solidariteit zullen ze daarentegen vaker afstand nemen van NIMBY-stemgedrag. Ook hier zien we dus een belangrijke tegenstelling tussen de aanhangers van de Old School, die uitgaan van meer verlicht eigenbelang bij ouderen, en de New Politics-benadering, die een ruimer engagement bij jongeren vooropstelt.

3. De belangen van de jongeren op de testbank

Tot nu toe blijft de ‘controverse’ tussen de Old Politics-levenscyclusthese en de New Politics-generatiethese grotendeels onbeslecht, omwille van het gebrek aan geschikte data. Terwijl betrouwbare tijdreeksen voor de opkomst bij algemene verkiezingen ruim beschikbaar zijn, zijn vergelijkbare data voor nieuwe politieke participatievormen zoals referenda op volksinitiatief eerder zeldzaam. Sommige onderdelen van het participatierepertoire die nu ter beschikking staan van de jongere generaties bestonden immers nog niet toen de oudere generaties jong waren. Bovendien zal de toekomst moeten uitwijzen of de huidige jongere generaties hun participatiegewoonten zullen continueren. Het is dus nog te vroeg om de Nieuwe Politiek-these stringent longitudinaal te testen, omdat generatie-effecten niet rigoureu te onderscheiden zijn van levenscycluseffecten.

Toch kunnen cross-sectionele data al een beeld verschaffen van de leeftijds-specifieke referendumparticipatie *hic et nunc*. Maar ook de inzichten op dit vlak zijn allerminst consistent. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het gros van de cross-sectionele studies steunt op *zelf-gerapporteerd(e) stemgedrag en voorkeuren* met betrekking tot *referenda in het algemeen* in een bepaalde periode. Zo laat de huidige algemene aanpak niet toe om het referendumissue en de lokale setting van de respondenten te specificeren. Nochtans betekent het feit dat jongeren geïnteresseerd zijn in issue-specifieke participatievormen niet noodzakelijk dat ze zich willen uiten over eender welk issue. Want, zoals Verba, Schlozman en Brady (1995, p. 522) het mooi verwoorden: “Issue engagements constitute a wild card with respect to their impact on participatory stratification”. Ook heeft een referendumissue vaak een andere betekenis afhankelijk van de specifieke leefomgeving van de

kiezer op het moment van het referendum (Blake, 2001; Huckfeldt, 2009). Omwille van privacyoverwegingen en verhuisbewegingen is een dergelijke contextuele informatie vaak niet beschikbaar voor de individuele respondenten.

Voorts heeft het niet veel zin om te steunen op zelf-gerapporteerde voorkeuren met betrekking tot pro-sociale burgerschapsnormen, zoals bijvoorbeeld de bereidheid om anderen te helpen, als het voor de respondenten niets kost om een voordeel te geven aan iemand anders (Fowler & Kam, 2007).

Omdat de sociale wenselijkheidsbias bovendien curvilineair gerelateerd is met leeftijd (Holbrook & Krosnick, 2010), hebben sommige onderzoekers zich toegelegd op experimentele studies van daadwerkelijk waargenomen keuzes in plaats van op zelf-gerapporteerde keuzes uit surveyonderzoek. In dictatorspelen bijvoorbeeld, krijgen proefpersonen (dictators) een bepaalde geldsom die ze moeten verdelen tussen zichzelf en een onbekende persoon. Omdat de vrijgevigheid van de dictator blijkbaar toeneemt met de leeftijd (Meier, 2006), leveren deze dictatorspelen weinig empirische steun voor de hypothese van de solidaire geëngageerde jongeren (Dalton, 2008).

Men zou nochtans kunnen stellen dat dergelijke dictatorspelen te weinig aandacht besteden aan de lokale context van de dictator. Die context kan de toepasbaarheid van een sociale norm beïnvloeden en misschien meer bij jongere dictators (Meier, 2006). Daarom hebben sommigen onderzoekers quasi-experimentele studies ontworpen waarin waargenomen opkomst en gemaakte stemkeuzes worden verbonden met objectieve uit de context afgeleide indicatoren voor eigenbelang in plaats van met subjectieve zelf-gerapporteerde motivaties (Chong, Citrin & Conley, 2001). In deze bijdrage zullen wij hun voorbeeld volgen en testen of jongeren zich globaal gesproken minder laten leiden door 'objectief eigenbelang' in door de burger geïnitieerde referenda over ecologische issues. Meer specifiek zullen we dit doen door de ruimtelijke variatie in 'objectief eigenbelang' te modelleren door rekening te houden met de potentiële verliezen die verbonden zijn met de implementatie van een plaatsgebonden publiek goed in de nabijheid van de woonplaats van de respondent. Deze potentiële verliezen worden gemeenzaam 'NIMBY-effecten' genoemd. Volgens de Nieuwe-Politiek-these zouden jongeren immers minder vatbaar moeten zijn voor NIMBY-stemgedrag.

Om de NIMBY-effecten te evalueren, zullen we het stemgedrag vergelijken in contexten waarin de inwoners wel of niet geconfronteerd worden met geografisch geconcentreerde overlast verbonden met de realisatie van een plaatsgebonden publiek goed.

Onze empirische test impliceert dus een dubbele contextualisering van het stemgedrag en de stemmotieven van jongeren. Ten eerste onderzoeken we de issue-specifieke context van het referendum maar we testen die niet. We laten de issue-specifieke context niet variëren maar gaan op zoek naar een context waarin de issue-frames die centraal staan in de New Politics-these zo maximaal mogelijk aanwezig zijn. *In concreto* spitsen we ons toe op één referendum op volksinitiatief dat uitdrukkelijk

wordt geframed als een kwestie waarbij ecologie, lokaal verzet tegen autoriteiten en veralgemeende solidariteit met de minstbedeelden in het geding zijn.

Ten tweede houden we rekening met de geografische context van de respondent. Op dit vlak introduceren we wel gecontroleerde variatie. We kiezen voor een onderzoeksdesign waarbij de geografische context zo groot mogelijke verschillen vertoont op het punt van de te verwachten overlast van een plaatsgebonden publiek goed. Afhankelijk van de uitkomst van het referendum wordt het immers plausibeler dat er overlast zal ontstaan in bepaalde geografische contexten. In de 'getroffen' buurten is het waarschijnlijker dat er 'NIMBY-effecten' optreden die we bekijken als tegenpool van veralgemeende solidariteit. Volgens de Nieuwe Politiek-these is solidariteit sowieso een meer belangrijke stimulus voor de waarderationale jongeren dan voor de instrumentele ouderen. *Ceteris paribus* zouden NIMBY-effecten dus een sterkere invloed hebben op de instrumentelere ouderen dan op de jongeren. Maar zowel de klassieke levenscyclustheorie, die ervan uitgaat dat de belangencalculus de ultieme sleutel is voor de leeftijdsspecifieke participatie, als recente bevindingen uit het urbanistisch onderzoek lijken aan te geven dat NIMBY-overwegingen ook jongeren niet onverschillig laten. In die zin zou de New Politics-these eigenlijk oude wijn in nieuwe zakken zijn. De verschillen qua referendumparticipatie tussen jong en oud zijn dan vooral de resultante van het politieke gedrag van ouderen.

In lokale contexten waarin NIMBY-overwegingen ontbreken, zullen de oudere kiezers wier stemgedrag sterker gemotiveerd is door instrumentele rationaliteit minder geneigd zijn om te participeren. Omdat jongere kiezers minder beïnvloed worden door instrumentele rationaliteit maar meer door solidariteit, zal de afwezigheid van NIMBY-factoren voor hen minder effect hebben.

Hypothese 1: Jongeren nemen vaker dan ouderen deel aan een referendum op volksinitiatief dat uitdrukkelijk wordt geframed als een postmaterialistisch issue, maar enkel in geografische contexten waarin geen NIMBY-effecten spelen.

Hypothese 2: In een referendum op volksinitiatief stemmen jongeren vaker dan ouderen voor het postmaterialistische stemalternatief, maar enkel in geografische contexten waarin geen NIMBY-effecten spelen.

4. Referendumcontext

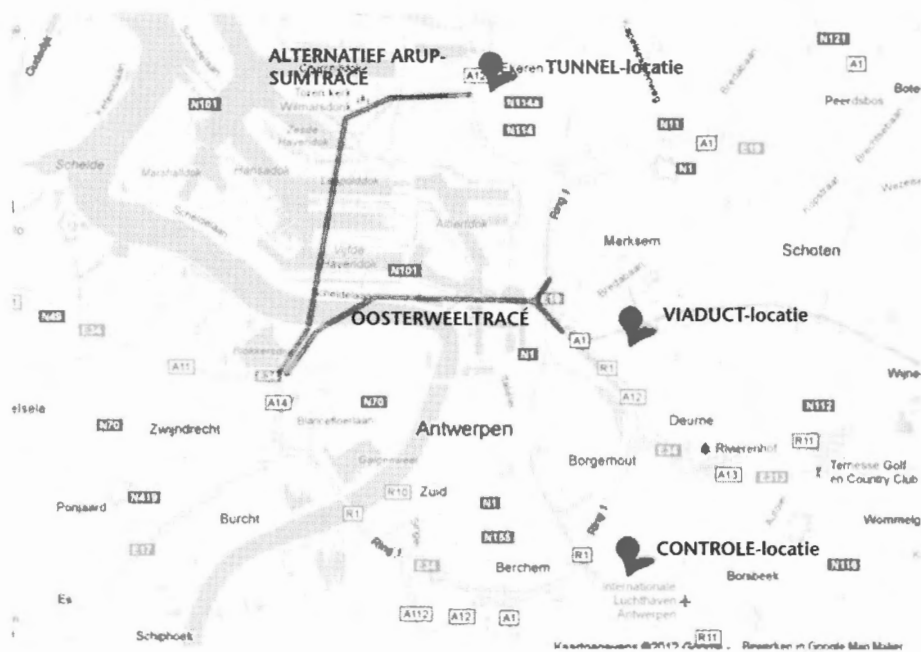
Om voornoemde hypothesen te testen gebruiken we exitpollresultaten voor het stemgedrag in het Belgische Oosterweelreferendum.³ Dit referendum, dat georganiseerd werd op 18 oktober 2009, heeft betrekking op het plan om in Antwerpen een groot viaduct te construeren op het zogenoemde Oosterweeltracé. Dit plan werd gesteund door de Vlaamse coalitieregering die bestond uit alle traditionele

partijen. Het lokaal referendum werd afgedwongen op initiatief van de lokale actiegroepen *Ademloos* en *stRaten-generaal*. De uiteindelijke referendumvraag die werd voorgelegd is: “Moet de stad Antwerpen een gunstig advies geven voor de stedenbouwkundige vergunning van de Oosterweelverbinding op het huidige voorziene tracé tussen Zwijndrecht/Linkeroever en Merksem/Deurne”. Een JA-stemmer stemt in met de positie van de Vlaamse regering, terwijl een NEEN-stemmer in het verlengde ligt van het standpunt van actiegroepen *Ademloos* en *stRaten-generaal*. Uiteindelijk zullen 134.861 van de 388.104 stemgerechtigde Antwerpenaars (34,75%) deelnemen aan het referendum. Dit is een vrij hoge opkomst, gegeven dat het hier om een vrij uitgestrekte geürbaniseerde context gaat en de uitkomst van het referendum niet bindend was.⁴ Bij de deelnemers hebben 1.573 zich onthouden of een ongeldige stem uitgebracht (1,17%). Dit betekent dat het aantal geldige stemmen 133.288 bedraagt, waarvan er 54.333 (40,67%) instemden en dus de constructie van het Oosterweelviaduct ondersteunden. Een meerderheid van 78.944 (59,33%) bracht evenwel een NEEN-stem uit.

Dit is een interessant referendum, omdat het voldoet aan drie contextuele voorwaarden die centraal staan in de Nieuwe-Politiek-thesen. Ten eerste waren er bij het referendum duidelijk ecologische belangen in het geding. Het Oosterweelproject behelst de bouw van een monumentaal viaduct dicht bij het stadscentrum. Daarom waren de actiegroepen bezorgd over de mogelijke gezondheidsrisico's voor de lokale inwoners. Ze argumenteerden met name dat het fijnstof in de uitlaatgassen van het verkeer een schadelijk effect heeft op de luchtwegen van de lokale inwoners, in het bijzonder van wie heel dicht bij het viaduct woont. Ten tweede werd het Oosterweelreferendum gekaderd in een strijd om meer maatschappelijke inspraak. Het Oosterweeldossier werd door de tegenstanders voorgesteld als een voorbeeld van ondoorzichtige besluitvorming in gremia die gepatroneerd werden door de traditionele politieke partijbastions. Aanvankelijk was de actiegroep *stRaten-generaal* de motor van het protest (een samentrekking van Staten-Generaal en straten) maar die werd al vlug geflankeerd door een tweede actiegroep, *Ademloos*. De namen van de beide actiegroepen zijn mooie illustraties van zowel ecologische als participatieve bekommernissen.⁵ Ook zien we dat de media-aandacht in de aanloop naar het referendum vooral uitging naar ecologie en inspraak (Van Grootel, 2012). De moderne issue-frames (mobiliteit en economische vooruitgang) die gepropageerd worden door de gouvernementele voorstanders van het Oosterweeltracé, worden duidelijk gepareerd door de postmoderne issue-frames (ecologie en inspraak) van de tegenstanders van het tracé. Ten derde gaat het Oosterweelreferendum onmiskenbaar over verschillende vormen van solidariteit. Terwijl sommige burgers mogelijks direct geluidsoverlast, luchtvervuiling en waardevermindering van hun woning zullen ondervinden, zal een groot deel van de Antwerpse bevolking nauwelijks nadelige gevolgen ondervinden van het project. Dit betekent dat er in sommige buurten meer direct eigenbelang in het geding is dan elders (Marrin, 2010).

5. Onderzoeksdesign en exitpolldata

Ten gevolge van het wettelijke verbod op de disaggregatie van verkiezingsresultaten is het enige gekende verkiezingsresultaat het globale stedelijke resultaat. Gelukkig gaf men wel lokale opkomstgegevens vrij voor alle stembureaus. Voorts konden we beschikken over gedetailleerde informatie met betrekking tot het sociaal-demografische profiel van de stemgerechtigden in de stembureaus. Om betrouwbare informatie te verkrijgen over het individuele stemgedrag waren we hoe dan ook aangewezen op exitpolls. Drie verschillende locaties werden zorgvuldig geselecteerd op basis van de potentiële overlast die de geplande infrastructuur er zou kunnen veroorzaken. De drie locaties worden weergegeven op de volgende kaart.

GRAFIEK 1. Kaart met de exitpolllocaties en de mogelijke infrastructuurwerken.

We identificeerden twee locaties als NIMBY-buurtten met mogelijk directe overlast voor de burgers. De eerste NIMBY-locatie is gesitueerd in het oosten van Antwerpen en wordt verder de VIADUCT-locatie genoemd.⁶ Als de ontsluiting via het Oosterweeltracé wordt goedgekeurd (dit betekent dat de JA-stem het haalt bij het referendum) zal het viaduct op een spreekwoordelijke steenworp verwijderd zijn van de buurtbewoners. Een NEEN-stem zou in deze locatie geïnspireerd kunnen zijn door NIMBY-overwegingen. De tweede NIMBY-locatie is gesitueerd in het noorden van Antwerpen; deze noemen we verder de TUNNEL-locatie.⁷ De tegenstanders van

het viaduct op de Oosterweelroute waren doorgaans voorstanders van een tunnel op het zogenoemde Arup-Sumtracé. Terwijl alle studies erop wezen dat een tunnel een duurder oplossing is, zouden de potentiële gezondheidsrisico's verbonden aan deze oplossing beperkter zijn. De TUNNEL-locatie is gesitueerd op de plaats waar de tunnel op het alternatieve Arup-Sumtracé uitmondt en wordt verbonden met de Antwerpse ring. In deze locatie zou een JA-stem geïnspireerd kunnen zijn door NIMBY-overwegingen. Vandaar dat de TUNNEL-locatie een unieke setting is om het relatieve belang van particuliere ecologische motiveringen af te zetten tegen veralgemeende ecologische motiveringen. Individuen die in eerste instantie gevoelig zijn voor het ecologisch welbevinden van de eigen lokale in-groep stemmen in principe JA, terwijl individuen die bekommerd zijn om het ecologische welbevinden van een grotere groep, veelal kansarmere Antwerpenaren, eerder NEEN zullen stemmen. De willekeurig gekozen CONTROLE-locatie ten slotte, is gesitueerd in het zuidoosten van Antwerpen en zoals gezegd zou de buurt geen directe overlast bevinden van de implementatie van het voorgestelde viaduct, noch van het tunnelalternatief.⁸

In tabel 1 geven we een overzicht van de mate waarin de drie Nieuwe-Politiekbelangen (ecologie, anti-autoritair, sociale solidariteit) zich verhouden tot de alternatieve stemkeuzes in het Oosterweelreferendum in elk van de drie locaties. Volgens de Nieuwe-Politiek-these zou de NEEN-stem globaal gesproken meer populair moeten zijn bij jonge kiezers. In elk van de locaties sluit een NEEN-stem immers beter aan bij de ecologische, anti-autoritaire en pro-sociale belangen zoals die verdedigd worden door de actiegroepen. Maar in de NIMBY-locaties is het mogelijk dat de impact van de Nieuwe Politieke belangen wordt geneutraliseerd door eigenbelang. De these van de Oude Politiek stelt immers dat naarmate de belangen groter zijn en er meer op het spel staat, zoals het geval is in NIMBY-locaties, ook jongeren vaker voorrang zullen geven aan hun eigenbelang. De NIMBY-stem zal hier dus zowel bij jong als bij oud populair zijn, waardoor de leeftijdsverschillen beperkter zullen zijn, zowel in termen van deelname als van stemkeuze. Enerzijds is het plausibel dat ook de jongeren in de TUNNEL-locatie minder NEEN zullen stemmen omdat de JA-stem een interessant alternatief is als ze voorrang geven aan het ecologische welbevinden van de eigen buurt in plaats van te kiezen voor pro-sociale solidariteit in een ruimere context. Als de JA-stem het haalt, komt er immers geen tunnel en geen overlast in de TUNNEL-locatie. Anderzijds is het plausibel dat ook de ouderen in de VIADUCT-locatie voorrang geven aan het ecologische post-materialistische welbevinden van de eigen buurt in plaats van te kiezen voor de globale materialistische groei in Antwerpen. De NEEN-stem zou dus ook een interessant alternatief kunnen zijn voor de oudere kiezers in de VIADUCT-locatie. Doordat geen particuliere lokale belangen spelen in de CONTROLE-locatie, zal het Oude Politieke eigenbelang hier geen tegengewicht vormen voor de Nieuwe Politieke issue-context ($\pm$ teken in kolom). Het valt te verwachten dat de verschillen tussen jong en oud het grootst zullen zijn in een dergelijke 'low stakes-context'.

TABEL 1. Referendumstem in functie van Nieuwe-Politiek- en Oude-Politiek-belangen.

Gecontextualiseerde referendumstem		Nieuwe Politieke belangen			'Oude-Politiek'-eigenbelang	Aandeel jongeren dat stelt (sterk) beïnvloed te zijn door de campagne van de lokale actiegroepen
		Ecologisch belang	Actiegroep-belang	Pro-sociaal belang		
VIADUCT-locatie	JA-IMBY	-	-	-	-	26.5%
	NEE-NIMBY	+	+	+	+	50.6%
TUNNEL-locatie	JA-NIMBY	-	-	-	+	22.4%
	NEE-IMBY	+	+	+	-	62.5%
CONTROLE-locatie	JA	-	-	-	±	23.4%
	NEE	+	+	+	±	61.6%

Vanzelfsprekend is het niet mogelijk om met zekerheid te stellen dat het individuele stemgedrag van de jongeren daadwerkelijk ingegeven is door de contextgebonden Nieuwe-Politiek-belangen. Meestal steunt men daarvoor op subjectieve zelfgerapporteerde stemmotieven. Maar methodologisch onderzoek toont keer op keer aan dat dergelijke surveydata gekenmerkt worden door substantiële bias, zeker als er gepeild wordt naar solidariteit als motief. Vandaar dat we er hier voor kiezen om de verschillen inzake potentiële overlast te objectiveren en in te bedden in een voor het overige zeer homogene referendumcontext, *in casu* een referendum op volksinitiatief (actiegroepen) over een strijdpunt dat materialistische tegen postmaterialistische beleidsprioriteiten afzet in eenzelfde stedelijke (politieke) omgeving. Voorts zullen we zoveel mogelijk op individueel niveau controleren voor andere relevante factoren. Een dergelijke 'objectieve' benadering van stemmotieven ontleent haar kracht aan de inperking van plausibele alternatieve verklaringen. Maar omdat we beseffen dat de surveybenadering hoe dan ook de dominante aanpak is, willen we toch enig inzicht geven in de soortgenootvaliditeit van onze contextuele meting door deze te correleren met een weliswaar rudimentaire zelfgerapporteerde indicator. In de exitpoll peilden we naar de mate waarin de campagnes van de actiegroepen bijdroegen tot de individuele meningsvorming over het referendum. In de laatste kolom van tabel 1 geven we de proportie respondenten weer die verklaart sterk beïnvloed te zijn in functie van de twee stemalternatieven in elk van de drie locaties. We zien dat de rangorde van deze surveyproporties behoorlijk correleert met de globale contextueel bepaalde 'Nieuwe-Politiek-belangen' van jongeren. Dit wijst erop dat er alvast een zekere verwantschap bestaat tussen onze 'objectieve gecontextualiseerde meting' en de subjectieve 'zelf-rapportering'.

We gebruiken exitpolls omdat ze toelaten de niet-stemmers op een effectieve manier uit de steekproef te weren. Voorts vatten ze de besluitvormingslogica van de kiezers op het moment van de beslissing zelf (Brown *et al.*, 2006). Om betrouwbare steekproeven te verkrijgen, maakten we gebruik van vijftien interviewers, onder wie

elf BA-studenten en vier PhD-studenten. Die laatsten fungeerden tevens als hoofd van een pollteam. Zes interviewers werden ingezet in de VIADUCT-locatie (kiesbureau met twee uitgangen), vijf in de TUNNEL-locatie en vier in de CONTROLE-locatie. Alle interviewers werden uitgebreid geïnformeerd over de opzet van de exitpoll. De interviewers droegen een badge van de universiteit en ontvingen een financiële compensatie. De interviewteams waren aanwezig gedurende de hele openingstijd van het kiesbureau, dit wil zeggen tussen 8 en 13 uur. Voorts gebruikten we een systematisch steekproefdesign waarbij elke tweede en derde kiezer werd benaderd voor een interview. Dit heel beperkte steekproefinterval was haalbaar, omdat we bij de bevraging een schriftelijke vragenlijst gebruikten in plaats van face-to-face interviews. Bovendien werd de vragenlijst doelbewust erg kort gehouden (één bladzijde recto-verso) om de responsgraad zo hoog mogelijk te houden.

In de VIADUCT-locatie werden 1122 kiezers benaderd op een totaal van 1682. Hiervan vulden 644 (57,4%) respondenten de vragenlijst effectief in. In de TUNNEL-locatie werden 911 kiezers benaderd van wie er 816 (89,6%) de vragenlijst invulden. In de CONTROLE-locatie werden 1161 kiezers benaderd van wie 886 (76,3%) de vragenlijst inleverden. De verkregen responsgraden zijn uitzonderlijk hoog in vergelijking met andere studies (zie o.a. Brown *et al.*, 2006).

In tabel 2 vergelijken we de responsgraden van de exitpoll met de officiële opkomst- en stemresultaten voor de drie kiesbureaus en voor de hele stad Antwerpen. De rangorde van de responsgraden (kolom 5) in de exitpoll correleert perfect met de rangorde van de officiële opkomststatistieken (kolom 3). De aanwezigheid van NIMBY-overwegingen in de VIADUCT- en in de TUNNEL-locatie blijkt geen positief effect te hebben op de opkomst. Wel integendeel, want in de VIADUCT-locatie was de opkomst (28,4%) duidelijk lager dan in heel Antwerpen (34,8%). Wellicht is deze lage opkomst en ook de lagere deelname aan de exitpoll te wijten aan het feit dat de VIADUCT-locatie enigszins kansarm is.

TABEL 2. Opkomst en responsgraad.

	NIMBY-stem	Kies-gerechtigd	Opkomst	Exitpoll steekproef	Respons exitpoll	Stemgedrag
VIADUCT-locatie	NEEN	5.929	1.682 28,4%	1122 66,7%	644 57,4%	JA: 168 (26,8%) NEE: 459 (73,2%) BL.: 17
TUNNEL-locatie	JA	3.711	1.367 36,8%	911 66,7%	816 89,6%	JA: 498 (63,3%) NEE: 289 (36,7%) BL.: 29
CONTROLE-locatie	-	4.900	1.742 35,6%	1161 66,7%	886 76,3%	JA: 333 (38,2%) NEE: 539 (61,8%) BL.: 14
ANTWERPEN (totaal)	-	388.104	134.861 34,8%			JA: 54.333 (40,8%) NEE: 78.955 (59,2%) BL.: 1.573

Gegeven dat we ons op drie locaties toespitsen, zijn we niet in staat om random-effecten te modelleren voor de maatschappelijke samenstelling van de bevolking. De contextuele effecten zijn *fixed effects*. Niettemin zullen we op individueel niveau controleren voor de samenstellingseffecten in de drie locaties door variabelen zoals huiseigenaarschap, geslacht en onderwijsniveau op te nemen. Hoe dan ook hebben al onze hypothesen betrekking op interactie-effecten tussen enerzijds lokale context en anderzijds jongeren. Analoot aan Dalton, wiens werk aan de basis ligt van de Nieuwe-Politiek-these, definiëren we de jongeren als de groep tussen 16 en 30 jaar en vergelijken we ze met de *middle-aged* en met de 60-plussers. Deze vrij ruime categorisering van de jongeren is ingegeven door wat sociologen de 'verlengde adolescentie' noemen.⁹ Die term verwijst naar een aantal maatschappelijke evoluties die ervoor zorgen dat eigenschappen die traditioneel uitsluitend adolescenten kenmerkten, vandaag ook opgaan voor individuen die bijna 30 zijn.

6. Resultaten

Omdat we alleen individuele exitpolldata hebben voor de deelnemers van het referendum en niets weten over de karakteristieken van de thuisblijvers, zullen we steunen op geaggregeerde data om de leeftijdsspecifieke opkomst te evalueren. Deze geaggregeerde data zijn hoe dan ook interessant, omdat we ze kunnen vergelijken met de exacte leeftijdsverdeling voor de kiesgerechtigde populatie in elk van de drie kiesbureaus (tabel 3).

TABEL 3. **Vergelijking van de leeftijdsverdeling van kiesgerechtigden (Pop.) met die van respondenten bij de exitpoll (E Poll).**

LEEFTIJD	VIADUCTLOCATIE			TUNNELLOCATIE			CONTROLELOCATIE		
	Pop.	E Poll	Δ%p	Pop.	E Poll	Δ%p	Pop.	E Poll	Δ%p
16-30	1702 28,7%	128 20,5%	-8,2%p***	770 20,7%	122 15,1%	-5,6%p***	1071 21,9%	162 18,6%	-3,3%p*
31-60	2760 46,6%	336 53,8%		1666 44,9%	382 47,4%		2314 47,2%	485 55,7%	
> 60	1467 24,7%	160 25,6%		1275 34,3%	302 37,5%		1515 30,9%	224 25,7%	
Totaal	5929 100,0%	624 100,0%		3711 100,0%	806 100,0%		4900 100,0%	871 100,0%	

Δ%p: Verschil tussen exitpoll en kiesgerechtigden; *** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05.

Op basis van de geografisch gedecontextualiseerde Nieuwe-Politiek-these verwacht men dat jongeren sowieso proportioneel meer deelnemen aan het Oosterweelreferen-

dum dan de oudere generaties. De bovenstaande resultaten wijzen niettemin uit dat de opkomst bij de jongeren niet systematisch groter is dan bij de oudere generaties. Wel integendeel, zowel in de VIADUCT- als in de TUNNEL-locatie nemen de jongeren significant minder vaak deel aan het referendum. Dat het hier om een referendum op volksinitiatief gaat over een postmaterialistisch geframed issue is blijkbaar niet voldoende om meer jongeren te mobiliseren.

De dubbel gecontextualiseerde hypothese 1 kan evenwel niet worden verworpen. We vinden immers bewijs voor de stelling dat de opkomst van jongeren groter is in gebieden waar geen NIMBY-overwegingen spelen. De ondervertegenwoordiging van individuen jonger dan 30 bedraagt 3,3 procentpunt (effectgrootte d : -0,11) in de CONTROLE-locatie, die op ruime afstand verwijderd is van de geplande infrastructuurwerken. Hoewel deze ondervertegenwoordiging op zichzelf niet statistisch significant is ($P < 0,05$), is ze significant kleiner dan de overeenkomstige discrepanties in de NIMBY-locaties. In de TUNNEL-locatie bedraagt de kloof namelijk 5,6 procentpunt (effectgrootte d : 0,21) en in de VIADUCT-locatie zelfs 8,2 procentpunt (effectgrootte d : 0,25).

Op basis van deze geaggregeerde resultaten kunnen we echter slechts gissen naar de verklaring voor de opkomstverschillen. We kunnen niet met zekerheid stellen dat de opkomst van oudere generaties meer is ingegeven door NIMBY-overwegingen. Deze motivationele factoren kunnen we beter evalueren op basis van de individuele tests van de leeftijdspecifieke stemkeuzes zoals gespecificeerd in hypothese 2.

Omdat jongeren volgens de Nieuwe-Politiek-these meer geneigd zijn om zich te laten leiden door postmaterialistische beleidsvoorkeuren en de actiegroepen die zich afzetten tegen de Oosterweelroute opkomen voor een gezondere leefomgeving en meer inspraak, verwachten we dat ze vaker tegen de geplande infrastructuurwerken op de Oosterweelroute zullen stemmen.

TABEL 4. Leeftijdsspecifiek stemgedrag in drie locaties.

LEEFTIJD	VIADUCTLOCATIE			TUNNELLOCATIE			CONTROLELOCATIE		
	JA	NEE (NIMBY)	$\Delta\%p$	JA (NIMBY)	NEE	$\Delta\%p$	JA	NEE	$\Delta\%p$
16-30	35 28,0%	90 72,0%	-1,3%p	77 65,3%	41 34,7%	-2,4%p	48 29,6%	114 70,4%	+10,4% p**
31-60	83 25,2%	86 74,8%		221 59,1%	153 40,9%		163 34,0%	317 66,0%	
> 60	47 29,9%	46 70,1%		197 67,7%	94 32,3%		116 53,2%	102 46,8%	
Totaal	165 27,0%	446 73,0%		495 63,2%	288 36,8%		327 38,0%	533 62,0%	

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

We vinden in tabel 4 echter over het algemeen geen bevestiging voor de stelling dat jongeren vaker tegenstemmen in het Oosterweelreferendum.¹⁰ Jongeren laten zich blijkbaar niet minder leiden door NIMBY-overwegingen dan oudere kiezers en zijn even vaak geneigd om een JA-stem uit te brengen. In dit verband is de TUNNEL-locatie bijzonder interessant, omdat dit eigenlijk de meest uitgesproken NIMBY-locatie is. Terwijl de negatieve gevolgen van het tunnelalternatief uitsluitend in de TUNNEL-locatie voelbaar zijn, zouden de negatieve effecten van het viaduct op de Oosterweelroute zich bij meer mensen en op een groter territorium laten voelen. Daarom komt een solidair milieubewust standpunt hier eerder overeen met een NEEN-stem, terwijl mensen met een milieubewust standpunt dat eerder ingegeven is door eigenbelang veeleer een JA-stem zouden uitbrengen. Een jongere kiezer die in principe ecologisch bewuster is en solidair in een meer universele zin zou in theorie een NEEN-stem moeten uitbrengen in de TUNNEL-locatie. We zien nochtans dat slechts 34,7% van de jongeren hier tegenstemt. Dit aandeel verschilt niet statistisch significant van de 37,1% NEEN-stemmers bij de oudere respondenten in die locatie. Beide proporties verschillen overigens zeer sterk van de 59,2% NEEN-stemmers in heel Antwerpen (tabel 2). Kortom, jongeren zijn niet meer idealistisch en solidair in locaties waar NIMBY-overwegingen van toepassing zijn.

Maar opnieuw vinden we wel enige ondersteuning voor de dubbel gecontextualiseerde hypothese 2. Deze hypothese gaat er immers vanuit dat de Nieuwe Politieke overtuigingen ook bij jongeren geneutraliseerd worden door de Old School instrumentele NIMBY-overwegingen die spelen in 'high stakes-contexten'. Met andere woorden, de Nieuwe-Politiek-these gaat enkel op in meer neutrale 'low stakes-contexten'. In de CONTROLE-locatie waar geen NIMBY-overwegingen spelen, zijn de jongeren inderdaad wel significant meer geneigd om tegen te stemmen. Niet minder dan 70,4% van de jongeren stemt tegen de Oosterweelroute in de CONTROLE-locatie, terwijl de overeenkomstige proportie bij de andere respondenten in deze locatie 60,0% bedraagt. Dit is precies wat we vooropstelden in hypothese 2.

Het is evenwel mogelijk dat deze interactie tussen stemkeuze en neutrale context eigenlijk neerkomt op een schijnverband dat terug te voeren is op verschillen in sociaaldemografische variabelen zoals opleidingsniveau, geslacht of huiseigenaarschap. Daarom voeren we ook een multivariate test uit in de vorm van een reeks geneste logistische regressies waarover we rapporteren in tabel 5.

In model 1 van tabel 5 wordt nogmaals aangetoond dat de gedecontextualiseerde Nieuwe-Politiek-these die stelt dat jongeren sowieso meer geneigd zijn om te kiezen voor de postmaterialistische en anti-autoritaire NEEN-stem niet bevestigd wordt. De regressiecoëfficiënt voor de jongeren ($B = 0,27$) is immers niet statistisch significant. Bovendien blijkt het belang van de geografische context ook uit het feit dat de regressiecoëfficiënten voor de twee NIMBY-locaties significant zijn, maar met een tegengesteld teken. Terwijl er geen bewijs was voor substantiële NIMBY-effecten qua opkomst en responsgraad in de eerdere geaggregeerde analyse van de exitpolls krijgen

TABEL 5. Wie stemde tegen in het Oosterweelreferendum?

	MODEL I		MODEL II		MODEL III	
	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
CONSTANTE	0,08	0,24	0,12	0,20	-0,08	0,22
LOCATIE						
TUNNEL-locatie	-0,93***	0,12	-0,33	0,23	0,05	0,27
VIADUCT-locatie	0,61***	0,11	0,23	0,24	0,65*	0,29
CONTROLE-locatie	0,00		0,00		0,00	
OPLEIDINGSNIVEAU						
Primair	-0,42*	0,19	-0,43*	0,19	-0,47*	0,20
Lager secundair	-0,51***	0,14	-0,54***	0,14	-0,56***	0,14
Hoger secundair	-0,43***	0,11	-0,44***	0,11	-0,44***	0,11
Hoger	0,00		0,00		0,00	
GENDER (vrouw)	0,24**	0,09	0,24**	0,09	0,24**	0,09
LEEFTIJD						
Jong (16-30 jaar)	0,27	0,15	0,27	0,15	-0,10	0,19
Midden (31-60 jaar)	0,37***	0,11	0,37***	0,11	0,23	0,14
Oud (+60 jaar)	0,00		0,00		0,00	
HUISEIGENAAR (ja)	0,17	0,11	0,05	0,17	0,01	0,17
HUISEIGENAAR X TUNNEL			-0,75**	0,26	-0,79**	0,26
HUISEIGENAAR X VIADUCT			0,50	0,28	0,45	0,28
JONG X CONTROLE					0,92**	0,30
MIDDLE-AGE X CONTROLE					0,36	0,22
N	2122		2122		2122	
Percentage juist geclassificeerd	65,6%		65,4%		66,1%	
Nagelkerke Pseudo R2	0,15		0,16		0,16	

Logistische regressieanalyses, Afhankelijke variabele: Stem in Oosterweelreferendum; JA=0 en NEE=1; *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

we een totaal ander beeld wanneer we naar de effectieve stemkeuzes kijken. Terwijl de meerderheid van de Antwerpse bevolking tegen de Oosterweelverbinding stemde (59,2%), zien we dat in de TUNNEL-locatie zelfs een grotere meerderheid (63,3%) de Oosterweelverbinding steunde. Het lijkt daarom plausibel dat NIMBY-overwegingen in dit verband wel belangrijk zijn. Overigens is een gelijkaardige NIMBY-logica van toepassing in de VIADUCT-locatie, zij het in omgekeerde zin. Hier was de tegenstand tegen de Oosterweelroute (73,2%) veel sterker dan in contexten waarin de negatieve gevolgen van de inplanting van een viaduct minder tastbaar zijn.

In model 2 zien we bovendien dat de contextuele verschillen te wijten aan NIMBY-effecten vooral tot uiting komen in het stemgedrag van huiseigenaars. Dit is niet onverwacht, aangezien ze wellicht veel gevoeliger zijn voor een eventuele devaluatie van hun eigendom ten gevolge van de geplande infrastructuurwerken in hun achtertuin. In vergelijking met de huiseigenaars in de CONTROLE-locatie zijn die in de TUNNEL-locatie significant minder geneigd om NEE te stemmen ($B = -0,33$ -

0,75 = -1,08**). Als de NEE-stem bij het referendum het zou halen, zouden de infrastructuurwerken immers mogelijks in hun achtertuin plaatsvinden. In de VIADUCT-locatie zien we juist het omgekeerde effect ($B = 0,23 + 0,50 = 0,73^{**}$). Deze bevinding ligt in het verlengde van de Old School-levenscyclusthese die vooropstelt dat een toename van individuele belangen een effect zal hebben op het politiek gedrag.

Maar veruit de belangrijkste bevinding in deze context is dat de resultaten van model 3 het belang bevestigen van een interactie tussen jongeren en de controlelocatie. Terwijl we ook vaststellen dat de hogeropgeleide en vrouwelijke kiezers meer geneigd zijn om een NEEN-stem uit te brengen, wegen deze effecten niet op tegen het positieve effect van jong te zijn in de CONTROLE-locatie.¹¹ Het conditionele effect van de jongere in de controlelocatie is gelijk aan $-0,10 + 0,92 = 0,82^{***}$. Dit resultaat is overigens wel degelijk een gevolg van het specifieke stemgedrag van de jongeren in de CONTROLE-locatie, omdat het stemgedrag bij de *middle-aged* niet significant verschilt van dat van de oudste leeftijdsgroep. Bovendien blijven de effecten onveranderd als een additionele interactie wordt opgenomen voor de hoogstopgeleide jongeren. In de mate dat dit resultaat veralgemeend kan worden naar de andere gebieden waar geen NIMBY-overwegingen spelen, hebben de jongeren wellicht sterk bijgedragen tot de globale uitkomst van het referendum. Dit kon overigens verwacht worden op basis van de Nieuwe-Politiek-these. Niettemin vonden we ook bevestiging voor de Old School-levenscyclusthese, omdat de leeftijdsverschillen verdwenen in NIMBY-contexten waarin de persoonlijke belangen substantiëler waren.

7. Besluit

Veel waarnemers hebben zich recent bezorgd getoond om de beperkte politieke betrokkenheid van de jongere generaties (o.a. Putnam, 2000; Wattenberg, 2008). Andere onderzoekers relativeren dit en wijzen erop dat de jongere generaties niet minder maar op een andere manier participeren (o.a. Dalton, 2008; Inglehart & Welzel, 2005). De politieke participatie van de jongere generaties zou meer gedreven worden door afzonderlijke issues in de postmaterialistische sfeer en een uitgesproken voorkeur voor meer horizontale en spontane vormen van inspraak. In die zin is de klassieke plichtmatige participatie iets van de oudere generaties. Jongeren zouden eerder de voorkeur geven aan de deelname aan referenda op volksinitiatief dan aan algemene verkiezingen, waarbij de beleidskeuzes gebundeld worden en de inputfrequentie gelimiteerd is. Ook verwachten dezelfde meer optimistische auteurs dat de politieke participatie van de jongeren uitdrukkelijker in het teken staat van spontane universele solidariteit in plaats van de meer plichtmatige particuliere solidariteit die de participatie aan de partijpolitiek doorgaans kenmerkt.

Hoe dan ook zijn de empirische tests van deze optimistische Nieuwe-Politiek-these tot nog toe vooral gebaseerd op tamelijk algemene gedecontextualiseerde

surveygegevens, die geen rekening houden met de specificiteit van het referendum-issuë, noch met de lokale context van de kiezer. Deze dubbele contextualisering was wel mogelijk voor het Antwerpse Oosterweelreferendum over de eventuele constructie van een groot viaduct dichtbij het stadscentrum. Dit is in dit verband een interessante gevalstudie, omdat de materialistische frames (mobiliteit en economische vooruitgang) van de voorstanders sterk contrasteren met de post-materialistische issue-frames van de tegenstanders (leefmilieu en inspraak). Dit betekent dat alle voorwaarden die Dalton specificeerde in zijn Nieuwe-Politiek-these hier voldaan zijn.

Hoewel we dus konden verwachten dat jongeren zich bijzonder aangetrokken voelen tot dit referendum, bleek dit globaal gesproken niet uit de opkomst en ook niet uit het stemgedrag. Dit beeld wordt echter genuanceerd wanneer we rekening houden met de geografische context van de kiezer. *In concreto* brachten we in kaart of het geplande publieke goed eventueel NIMBY-repercussies heeft voor de woonplaats van de respondent in de exitpolls. In NIMBY-contexten waar de belangen groter zijn, is de ondervertegenwoordiging van jongeren groter en zijn diezelfde jongeren minder geneigd om zich te verzetten tegen de Oosterweelverbinding. De keerzijde van de medaille is evenwel dat de ondervertegenwoordiging van de jongeren veel beperkter is in buurten waar weinig of geen directe overlast is van de geplande infrastructuurwerken. Bovendien zien we dat de jongeren in deze 'low stakes-contexten' zich duidelijk meer afzetten tegen het viaduct op de Oosterweelroute. De Nieuwe-Politiek-these is dus niet onjuist, maar is in wezen slechts een aanvulling op de Old School-levenscyclusverklaring. In de regel participeren individuen vaker naarmate ze meer 'persoonlijk' belang hebben bij een kwestie. Aangezien ouderen doorgaans meer belangen te verdedigen hebben, participeren ze meer en meer in functie van hun eigenbelang dan jongeren. Deze vaststelling geldt ook voor referenda op volksinitiatief over postmaterialistische issues. Deze logica wordt echter doorbroken wanneer weinig of geen eigenbelang speelt. In dergelijke contexten laten jongeren zich immers toch nog vaak gelden op basis van een postmaterialistische waardenrationaliteit.

We erkennen dat het een beetje aanmatigend is om een vrij genuanceerde theorie te testen op basis van één gevalstudie. We hopen dan ook dat er meer politologisch onderzoek komt waarin gelijkaardige gecontextualiseerde studies worden uitgevoerd die een rigoureuze onderscheid maken tussen 'high stakes-contexten' en 'low stakes-contexten', want we zijn ervan overtuigd dat onderzoek dat zowel oog heeft voor de issuecontext als voor de geografische context van de politieke participant tot nieuwe inzichten kan leiden. Als men meer contexten kan onderzoeken, is men ook in staat om multilevelanalyses uit te voeren die een rigoureuze controle toelaten van eventuele compositie-effecten. Voorts zijn we ons ervan bewust dat een referendum al bij al een tamelijk conventionele vorm van participatie is die eigenlijk nog sterk lijkt op algemene verkiezingen. Hoewel we ons daarom be-

wust toespitsten op een referendum op volksinitiatief, hopen we dat toekomstige studies van de Nieuwe-Politiek-these gelijkaardige gecontextualiseerde tests zullen uitvoeren voor 'nieuwere' vormen van politieke participatie zoals politiek consumtisme.

Noten

1. De auteur wil graag Geert Marrin, Tom Donaas en Didier Dierckx bedanken voor hun hulp bij de dataverzameling.
2. Dit effect wordt versterkt doordat individuen het geleidelijk aan gewoon worden om deel te nemen aan verkiezingen.
3. Omdat het viaduct geconstrueerd wordt in een buurt die gekend is als Oosterweel spreekt men over het Oosterweelreferendum.
4. Volgens de Belgische wet moet minstens 10% van het electoraat van een stad met meer dan 30.000 mensen een petitie tekenen vooraleer ze een niet bindend-lokaal referendum kunnen afdwingen. In het geval van Antwerpen betekent dit dat minstens 47.091 handtekeningen nodig waren. Dat een actiegroep erin slaagde om deze drempel te halen is op zichzelf al een uitzonderlijk gegeven. Ondanks het feit dat de Belgische wet van 1995 de mogelijkheid voorzag van een niet-bindend referendum op lokaal niveau, was het duidelijk dat de wetgever dit opvatte als een instrument dat enkel in uiterste nood zou worden aangewend.
5. Hoewel referenda in België beperkt zijn tot het lokaal niveau en enkel niet-bindend kunnen zijn, maakte het Oosterweelreferendum duidelijk dat deze wettelijke beperkingen in de praktijk erg problematisch kunnen zijn. Ten eerste oversteeg het Oosterweeldossier duidelijk het lokale niveau, omdat het in wezen relevant was voor alle automobilisten die op regelmatige basis gebruikmaken van het Antwerpse wegennet. In die zin kreeg het dan ook meer dan gewone aandacht van de nationale pers. Ten tweede kwam het niet-bindende karakter onder druk, want als een meerderheid van een stedelijke bevolking zich uitsprekt in een referendum is het uiteraard erg moeilijk voor de overheid om dit verdict naast zich neer te leggen. Feitelijk hebben verschillende leden van de regionale Vlaamse regering trouwens bevestigd dat ze de uitkomst van het niet-bindende referendum sowieso zouden respecteren.
6. Het gaat om het electoraat van het kieskantoor gelegen aan de Albert Bevernagelei 65 in het district Deurne (stembureaus 182-186).

7. Het gaat om het electoraat van het kieskantoor gelegen aan de Kruisboogstraat 49 in het district Antwerpen (stembureaus 97-100).
8. Het gaat om het electoraat van het kieskantoor gelegen aan de Bikschotelaan 134 in het district Berchem (stembureaus 144-148).
9. Onze conclusies bleken onveranderd op te gaan voor een meer beperkte categorisering van de jongste leeftijdsgroep.
10. Respondenten die zich onthielden of een ongeldige stem uitbrachten, werden geweerd uit de analyses.
11. We beschikken helaas niet over directe gegevens met betrekking tot de etniciteit van de kiezers. Die gegevens kunnen nochtans belangrijk zijn, omdat de gemiddelde leeftijd van allochtonen doorgaans lager is. Voor een heel groot aantal van de correspondenten beschikten we wel over de straat waarin ze woonden. Dit is interessant, omdat we inzage konden krijgen in de etnische compositie van de betrokken straten. Op basis van deze gegevens merkten we dat de responsgraad niet systematisch lager was in straten met een hoog aantal allochtonen. Bovendien vonden we geen significante verschillen in termen van de geaggregeerde stemkeuzes in straten met veel allochtonen.

Bibliografie

- Abramson, P.R. (2011). *Critiques and Counter-Critiques of the Postmaterialism Thesis: Thirty-four Years of Debate*. CSD Working Paper: UC Irvine.
- Ahlfeldt, G. & Maennig, W. (2012). Voting on a NIMBY Facility: Proximity Cost of an 'Iconic' Stadium. *Urban Affairs Review*, 48 (2), 205-237.
- Anderson, C. & Goodyear-Grant, E. (2010). Why Are Highly Informed Citizens Skeptical of Referenda? *Electoral Studies*, 29 (2), 227-238.
- Bjørklund, T. (2009). The Surge of Referenda and the New Politics Approach. In M. Setälä & T. Schiller (Eds.), *Referenda and Representative Democracy. Responsiveness, Accountability and Deliberation* (pp. 117-135). Oxon: Routledge.
- Blake, D.E. (2001). Contextual Effects on Environmental Attitudes and Behavior. *Environment and Behavior*, 33 (5), 708-725.
- Bornstein, N. & Thalmann, Ph. (2008). "I Pay Enough Taxes Already!" Applying Economic Voting Models to Environmental Referendums. *Social Science Quarterly*, 89 (5), 1336-1355.
- Brambor, T., Clark, W.R. & Golder, M. (2005). Understanding Interaction Models: Improving Empirical Analyses. *Political Analysis*, 14 (1), 63-82.

- Brown, S.D., Docherty, D., Henderson, A., Kay, B. & Ellis-Hale K. (2006). Exit Polling in Canada: An Experiment. *Canadian Journal of Political Science*, 39 (4), 913-933.
- Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E. & Stokes, D.E. (1960). *The American Voter*. New York: John Wiley and Sons.
- Carmines, E.G. & Wagner, M.W. (2006). Political Issues and Party Alignments: Assessing the Issue Evolution Perspective. *Annual Review of Political Science*, 9, 67-81.
- Chong, D., Citrin, J. & Conley, P. (2001). When Self-Interest Matters. *Political Psychology*, 22 (3), 541-570.
- Clarke, H.D., Dutt, N. & Rapkin, J. (1997). Conversations in Context: The (Mis)Measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies. *Political Behavior*, 19 (1), 19-39.
- Dalton, R.J. (2002). *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dalton, R.J. (2008). *The Good Citizen. How a Younger Generation is Reshaping American Politics*. Washington, D.C.: CQPress.
- Dalton, R.J., Scarrow, S.E. & Cain, B.E. (2004). Advanced Democracies and the New Politics. *Journal of Democracy*, 15 (1), 124-138.
- Dalton, R.J. & Wattenberg, M.P. (2002). Partisan Change and the Democratic Process. In R.J. Dalton & M.P. Wattenberg (Eds.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (pp. 261-285). Oxford: Oxford University Press.
- Dejaeghere, Y. & Hooghe, M. (2009). Brief Report: Citizenship Concepts among Adolescents. Evidence from a Survey among Belgian 16-year olds. *Journal of Adolescence*, 32 (3), 723-732.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S. (1989). *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven: Yale University Press.
- de Vreese, C. & Semetko, H.A. (2004). *Political Campaigning in Referenda. Framing the Referendum Issue*. London: Routledge.
- Donovan, T. & Karp, J.A. (2006). Popular Support for Direct Democracy. *Party Politics*, 12 (5), 671-688.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12 (2), 219-245.
- Fowler, J.H. & Kam, C.D. (2007). Beyond the Self: Social Identity, Altruism, and Political Participation. *The Journal of Politics*, 69 (3), 813-827.
- Holbrook, A.L. & Krosnick, J.A. (2010). Social Desirability Bias in Voter Turnout Reports. Tests Using the Item Count Technique. *Public Opinion Quarterly*, 74 (1), 37-67.
- Huckfeldt, R. (2009). Citizenship in Democratic Politics. Density Dependence and the Micro-Macro Divide. In M.I. Lichbach & A.S. Zuckerman (Eds.), *Comparative Politics. Rationality, Culture, and Structure* (pp. 291-313). Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.

- Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy. In P. Norris (Ed.) *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance* (pp. 236-256). Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, Culture Change, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kinsey, B.S., Bartling, H., Peterson, A.F. & Baybeck, B.P. (2010). Location of Public Goods and the Calculus of Voting: The Seattle Monorail Referendum. *Social Science Quarterly*, 91 (3), 741-761.
- Kraft, M.E. & Clary, B.B. (1991). Citizen Participation and the NIMBY Syndrome: Public Response to Radioactive Waste Disposal. *Western Political Quarterly*, 44 (2), 299-328.
- Macedo, S. et al. (2005). *Democracy at Risk: How Political Choices Undermine Citizen Participation, and What We Can Do about it*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Marien, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Unconventional Participation and the Problem of Inequality: A Comparative Analysis. In E. Amnå (Ed.) *New Forms of Citizen Participation. Normative Implications* (pp. 131-144). Baden-Baden: Nomos.
- Marrin, G. (2010). *De Lange Wapper Terug Naar Af. Feiten, Meningen en Bedenkingen bij de Volksraadpleging over de Oosterweelverbinding*. Masterproef Politieke Communicatie, Universiteit Antwerpen.
- Meier, S. (2006). A Survey of Economic Theories and Field Evidence on Pro-Social Behavior. *Working Papers Federal Reserve Bank of Boston*, 6 (6), 1-41.
- Neijens, P. & Praag, Ph. van (2006). The Dynamics of Opinion Formation in Local Popular Referenda: Why the Dutch Always Say No. *International Journal of Public Opinion Research*, 18 (4), 445-462.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Renewal of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rosenstone, S.J. & Hansen J.M. (2003). *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. New York: Longman.
- Setälä, M. (2006). On the Problems of Responsibility and Accountability in Referenda. *European Journal of Political Research*, 45 (4), 699-721.
- Sörbom, A. (2010). It Is Merely Changing. An Analysis of the Concept of Individualization in Relation to Contemporary Political Participation. In E. Amnå (Ed.) *New Forms of Citizen Participation. Normative Implications* (pp. 115-130). Baden-Baden: Nomos.
- Teixeira, R.A. (1992). *The Disappearing American Voter*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Thijssen, P. (2012). From Mechanical to Organic Solidarity, and Back. With Honneth beyond Durkheim. *European Journal of Social Theory*, 15 (4), 454-470.
- Van Grootel, S. (2012). *De Verandering van Beleidsbeelden in het Oosterweeldossier*. Masterproef Vergelijkende en Europese Politiek, Universiteit Antwerpen.

- Velaers, J. (2002). Het Referendum en de Volksraadpleging in Grondwettelijk Perspectief. In B. Hubeau & M. Elst (Eds.) *Democratie in Ademnood? Over Legitimiteit, Legitimatie en Verfijning van de Democratie* (pp. 271-292). Brugge: die Keure.
- Verba, S., Schlozman, K. & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wattenberg, M.P. (2002). *Where Have All the Voters Gone?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wattenberg, M.P. (2008). *Is Voting for Young People?* New York: Pearson. Longman.
- Zittel, T. & Fuchs, D. (Eds.) (2007). *Participatory Democracy and Political Participation. Can Participatory Engineering Bring Citizens Back in?* London: Routledge.
- Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K. & Delli Carpini, M.X. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York: Oxford University Press.

DEEL 2

RUBRIEKEN

INHOUD

ESSAY:	
Op weg naar een imperium? Hoe de eurocrisis de Europese Unie verandert	87
Dieter Kerwer	
SYMPOSIUM:	
Sociale media en de representatieve democratie	107
Henry Milner, Eugénie Dostie-Goulet, Marc-Antoine Turcotte, Yannis Theocharis, Ellen Quintelier en Marc Hooghe	
ONDERZOEK UITGELICHT:	
Hoe regio's zich ontplooiën in Brussel	
<i>De organisatietypes van territoriale vertegenwoordiging bij de EU</i>	133
Tom Donas en Jan Beyers	
Over de politiek-juridische constructie van soevereiniteit	136
Tanja E. Aalberts	
CALL FOR PAPERS	140
AUTEURSINFO	143

Op weg naar een imperium? Hoe de eurocrisis de Europese Unie verandert

Dieter Kerwer

“Zonder een voorbeeld te nemen aan het imperium-model zal Europa’s toekomst onzeker zijn.”

Herfried Münkler, *Imperien*¹

De gevolgen van de eurocrisis

Op 6 september 2012 onthulde de nieuwe president van de Europese Centrale Bank (ECB), Mario Draghi, zijn langverwachte strategie om de eurocrisis te bestrijden.² De ECB zou per direct ongelimiteerd staatsleningen van EU-landen opkopen als dit speculatie zou beperken. Met deze paukenslag schijnt het de ECB – drie jaar na het begin van de crisis – voor de eerste keer te lukken om de druk op de financiële markten van de in betalingsproblemen geraakte EU-landen te doen zakken. Als de reactie van investeerders tot nog toe niet bedriegt, dan heeft de ECB met dit programma de acute fase van de eurocrisis beëindigd. Hiermee verschuift de aandacht van crisismanagement naar de implicaties van de eurocrisis. Een uit politicologisch standpunt dringende vraag is hierbij welke gevolgen de eurocrisis heeft gehad op de Europese Unie (EU). Heeft de eurocrisis de EU als politieke bestuursvorm veranderd?

Het debat over wat de eurocrisis voor de EU betekent, is al enige tijd gaande. Strikt gezien begon het al lang voor het uitbreken van de crisis. Vragen naar de politieke gevolgen van de economische en monetaire unie klonken ten minste al sinds de indeling van de unie in toenevende mate concreter was geworden in de jaren 90. Toen landen als Griekenland en Italië, die tegenwoordig grote problemen hebben met de gemeenschappelijke valuta, enorme bezuinigingen doorvoerden om in de muntunie opgenomen te worden, voorspelde de econoom Martin Feldstein dat de euro een breuk zou veroorzaken binnen de EU. Niet alleen zouden leden van de eurozone met elkaar ruzie krijgen, maar ook leden en niet-leden, en dit zou zelfs tot een bewapend conflict kunnen leiden (Feldstein, 1997, pp. 61-62).

Sinds het uitbreken van de eurocrisis staan geen speculatieve hypotheses meer centraal, maar concentreert het debat zich op de daadwerkelijke politieke ontwikkelingen en de duiding hiervan. In deze debatten worden tot nog toe de gevolgen

van de eurocrisis op twee manieren aan de orde gesteld: aan de ene kant gaat het om de impact van de crisis op de lidstaten, aan de andere kant om de mogelijke repercussies voor de EU zelf. Volgens Jens Beckert en Wolfgang Streeck (2012) betekent de eurocrisis voor de lidstaten een erosie van de nationale democratie. In hun opvatting geldt dit voor alle lidstaten, hoewel niet overal in dezelfde mate. Deze hypothese wordt onderbouwd door het feit dat de nationale parlementen in de crisisbeheersing tot nog toe hooguit een ondergeschikte rol hebben gespeeld. Zelfs de Duitse Bundestag, het parlement van het belangrijkste donorland, werd in het beslissingsproces gemarginaliseerd (Bundesverfassungsgericht, 2012).

Afgezien van het huidige crisismanagement worden de nationale parlementen in de toekomst verder beperkt in het opstellen van hun eigen begrotingen. Dit geldt vooral voor de Zuid-Europese lidstaten die onder hun zware schuldenlast lijden en waarvan het krediet nu alleen met harde bezuinigingsvoorwaarden kan worden gegarandeerd. Dit geldt echter ook voor crediteurstaten, waarvan de begrotingen zullen moeten rekenen met veel sterker toezicht volgens de regels van het nieuwe fiscale EU-pact.

Tot nog toe beperkten de discussies over de gevolgen van de eurocrisis zich niet alleen tot de lidstaten; ze omvatten de mogelijke repercussies voor de EU zelf. Een voorbeeld van zo'n verandering is een verschuiving van politieke breuklijnen. Volgens Loukas Tsoukalis heeft de eurocrisis de politieke breuklijnen generationaliseerd. Vóór de crisis werd de EU vooral verbonden met economische

liberalisering, wat de mobilisatie van centrumlinkse partijen uit de verschillende landen mogelijk maakte. Door de eurocrisis is Europa langs nationale grenzen gespleten in twee kampen die allebei de Europese crisisbeheersing afwijzen. Het noorden (landen als Duitsland, Oostenrijk, Nederland en Finland) ziet zich tot steeds verdere financiële hulp gedwongen en is daardoor bang voor een 'transferunie'. Het zuiden moet pijnlijke aanpassingsprocessen ondergaan en ziet de EU alleen nog als de bewaker van de bezuinigingspolitiek. Deze constellatie kan voor Europa een "politieke zelfmoord" blijken (Tsoukalis, 2011, p. 35; Rachman, 2012).

In dit artikel wil ik de door Tsoukalis aan de orde gestelde repercussies van de eurocrisis op de Europese politiek centraal stellen. In tegenstelling tot Tsoukalis ben ik er echter niet van overtuigd dat de gevolgen van de crisis volledig te begrijpen zijn als een fundamenteel belangenconflict tussen de lidstaten. Zo'n constellatie is in de EU helemaal geen nieuw fenomeen en zou daarom op zichzelf geen reden tot grote bezorgdheid zijn. De veranderingen overstijgen zo'n belangenconflict echter behoorlijk. Mijn hypothese is dat het centrale gevolg van de eurocrisis, en vooral de *crisisbeheersing*, is dat voor het eerst in de geschiedenis van de Europese integratie de verschillende staten verdeeld zijn in schuldeisers en schuldenaren. Deze ongelijkheid wordt weerspiegeld in het journalistiek wijdverbreide idee van het 'centrum' en de 'periferie' in de eurozone. Het gaat daarbij niet alleen om twee ongelijke kampen, maar ook om een *machtsverschil*. George Soros, die sinds zijn speculatie tegen het Britse Pond aan het begin van de

jaren 90 geldt als een expert in Europese valuta, definieert de nieuwe positie van de EU scherp: “[The Eurocrisis is turning the European Union from] a voluntary association of equal states that surrendered part of their sovereignty for the common good [into] something fundamentally different. [...] The member countries are divided into two classes – creditors and debtors – with the creditors in charge, Germany foremost among them. [Current policies have] pushed debtor countries into depression and put them at a substantial competitive disadvantage that threatens to become permanent” (2012). Volgens Soros zal het onderscheid tussen schuldeisers en schuldenaren, en daarmee dat tussen centrum en periferie, permanent worden. In de huidige situatie is het meest waarschijnlijke scenario niet het instorten van de eurozone, maar een voortdurende depressie van de periferie. Dat komt doordat het grootste donorland, Duitsland, wel belang heeft bij het voortbestaan van de eurozone, maar de situatie niet kan verbeteren zonder voor uitgebreide steunpakketten te betalen. Soros wijst er expliciet op dat deze tweedeling in schuldeisers en schuldenaren een volledig nieuwe werking van de EU impliceert, één die nauwelijks te legitimeren is: “The permanent division of the European Union into creditor and debtor countries with the creditors dictating terms is politically unacceptable for many Europeans. If and when the euro eventually breaks up it will destroy the common market and the European Union. Europe will be worse off than it was when the effort to unite it began, because the breakup will leave a legacy of mutual mistrust and hostility” (2012).

Maar hoe valt de werking, of de zogenaamde *Herrschaftslogik*, van zo’n “fundamenteel veranderd” Europa te begrijpen? Als we de diagnose van Soros in een politicologisch concept vertalen, dan zou de EU zich hebben getransformeerd van een intergouvernementele organisatie tot een *imperium*. Historisch gezien waren imperia losjes geïntegreerde staten die als een centrum over hun periferie heersten en die vervolgens uitbuiten maar ook op een minimale wijze integreerden. Ik zou hier graag onderzoeken in hoeverre het ontstaan van schuldeiser- en schuldenaar-staten een machtsconcentratie binnen de EU heeft aangemoedigd die in ‘imperium’-termen te vangen is. Als de EU teruggrijpt op vormen van imperialistisch regeren, dan stelt dat niet alleen de logica achter het functioneren van de EU in vraag, maar ook de rechtvaardiging van het hele Europese project.

1. Imperium

Hier zal ik ingaan op de vraag of de eurocrisis daadwerkelijk geleid heeft tot een asymmetrische verhouding tussen een rijk noorden en een arm zuiden. Om zo’n machtsverhouding op het spoor te komen, moet de EU geanalyseerd worden als ware ze een imperium. In de context van de mogelijke alternatieven, specifiek gezien een analyse van machtsverhoudingen binnen internationale organisaties, is het duidelijk dat deze benadering toelichting behoeft. De vergelijking met een imperium heeft als voordeel, dat de term duidt op een model van politiek bestuur dat analytisch helder te onderscheiden is

van een intergouvernementele organisatie. Ze biedt daardoor de mogelijkheid om discontinue veranderingen onder de loep te nemen. Aangezien het om een radicale hypothese gaat, is het een benadering die, zelfs mocht ze onsuccesvol blijken, interessant zal zijn. Om de plausibiliteit van de hypothese te testen, zal in dit gedeelte eerst 'imperium' worden gedefinieerd en afgegrensd van andere concepten. Daarna wordt de toepassing op Europa bediscussieerd en tot slot worden enkele hypothesen gepresenteerd rond het mogelijke functioneren van een Europees imperium.

1.1 *Definitie en begrenzing*

Een imperium is te begrijpen als een politieke bestuursvorm die bestaat uit een aantal politieke eenheden die niet alleen materieel maar ook formeel ongelijk zijn. In zo'n bestuursvorm staat het totaal voor een groter aantal hiërarchisch ondergeschikte eenheden. Zo ontstaat een verhouding die onderverdeeld is in centrum en periferie. Deze relatie betekent dat het centrum zijn invloed veel makkelijker kan doen gelden in de periferie dan omgekeerd. Deze centrum-periferieverhouding lijkt sterk op twee structurele kenmerken van imperia. In tegenstelling tot nationale grenzen zijn imperiale grenzen allereerst niet eenduidig; ze staan voor machtsgradaties. Daarnaast zijn deze grenzen makkelijker van binnen naar buiten over te steken dan omgekeerd. Dit is duidelijk als we kijken naar bevolkingsintegratie. In natiestaten hebben alle burgers gelijke rechten; in imperia zijn er gradaties van lidmaatschapsrechten, met meer rechten

in het centrum dan in de periferie (Beck & Grande, 2004; Münkler, 2005).

Als je het imperium zo ziet, dan gaat het om een politieke bestuursvorm die zich helder onderscheidt van die van een internationale gemeenschap. Het Westfaalse staatssysteem kent al minstens sinds de negentiende eeuw politieke bestuursvormen die bestaan uit een aantal autonome eenheden, een soort internationale organisaties dus. Maar deze bestonden uit staten die in huidige termen soeverein waren en daarmee ten minste formeel gelijkgesteld waren (Krasner, 1999). Ideaal gezien besluiten staten in internationale organisaties zelf om in dezelfde mate als de andere lidstaten een zekere beslissingsautonomie op te geven. Dit betekent echter geen formele ongelijkheid. In het beste geval nemen machtsasymmetrieën de vorm van hegemonieën aan. Hegemonische bestuursvormen ontstaan wanneer grootmachten aantreden. "Das Herrschaftsgebiet, auf das sich deren Macht erstreckt, ist weder rechtlich noch administrativ integriert; Macht wird in erster Linie indirekt, durch militärische und ökonomische Überlegenheit, ausgeübt, und sie erstreckt sich primär auf die äußeren Aktivitäten von Staaten" (Beck & Grande, 2004, pp. 96-97). In vergelijking met een imperialistische bestuursvorm ontbreekt echter een formele integratie van de overheerste eenheden. Imperia zijn echter niet principieel onverenigbaar met de bestuursvorm 'natiestaat'. Sinds de wereld georganiseerd is als een verzameling van natiestaten is een imperiaal systeem geen alternatief meer maar een bestuursvorm die de natiestaat aan het omvormen is: "Imperiale Strukturen überlagern die Ordnung der Staaten,

aber sie stehen nicht mehr an deren Stelle. Das macht es mitunter so schwer, Imperien zu identifizieren. Wer Imperialität lediglich als Alternative zu Staatlichkeit denkt, wird zu dem Ergebnis kommen, dass es heute keine Imperien mehr gibt” (Münkler, 2005, p. 18).

Ook internationale organisaties kunnen in een imperialistische vorm van heerschappij geïntegreerd worden. Een voorbeeld daarvan is volgens Münkler de wijze waarop de NAVO sinds de jaren 90 van een consultatieforum in een “Amerikaans instrument ter controle van Europa” veranderd is (Münkler, 2005, p. 12).

1.2 *De Europese Unie als imperium*

Het voorstel om de EU te analyseren als een imperialistische bestuursvorm is niet nieuw. Een blik op de bestaande literatuur over dit onderwerp leidt echter tot de irritante ontdekking dat de analogie gebruikt wordt om een politieke bestuursvorm te analyseren waarin machtsverhoudingen een ondergeschikte rol spelen. Volgens Ulrich Beck en Edgar Grande gaat het er met betrekking tot Europa om “Empire als eine nicht-hegemoniale Form der politischen Herrschaftsausübung zu konzipieren, die sich nicht, zumindest nicht in erster Linie, auf hierarchische ‘Befehlsgewalt’ stützt, sondern auf den politischen Mehrwert, den die konsensgestützte Kooperation für alle Beteiligten erbringt” (Beck & Grande, 2004, p. 90).

Deze benadering leidt er echter toe dat de auteurs het begrip ‘empire’ of ‘imperium’ reduceren tot één differentiatiemoment (Beck & Grande, 2004, pp. 81-146).

De EU onderscheidt zich door hiërarchisch verschillende lidmaatschappen. Deze gedifferentieerde integratie betekent voor de minder geprivilegieerde leden echter alleen een uitsluiting van bepaalde beslissingen. Niet-leden van de EMU (economische en monetaire unie) hebben bijvoorbeeld geen recht om mee te beslissen. De enige machtsuitoefening bevindt zich in het stellen van de voorwaarden van het lidmaatschap. Afgezien daarvan is er geen sprake van een machtsverhouding tussen de geprivilegieerde en minder geprivilegieerde leden. Zo heeft deze theorie van het imperium nog weinig te maken met imperia; alleen door een machtsverschil komt immers een centrum-periferiestructuur tot stand, en dat vormt de kern van de imperialismedefinitie. Dit brengt ons op de vraag of een imperiumtheorie nodig is om de *Herrschaftslogik* van de EU concreet te maken. Veel eerder beschrijft deze versie van de theorie slechts een proces van ‘gedifferentieerde integratie’ (zie bijvoorbeeld Holzinger & Schimmelpennig, 2012). Zo’n theorie lijkt eerder ongeschikt om hiërarchische heerschappij te definiëren.

Ook Jan Zielonka (2006) stelt het begrip ‘imperium’ voor om de politieke bestuursvorm van de EU te analyseren. Na het falen van het Europese grondwetsvoorstel en na de oostelijke uitbreiding zou het voor de EU karakteristiek zijn om haar grenzen te trekken zoals een imperium dat zou doen. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat de EU geen superstaat wordt: “projecting its ever greater power all over Europe and beyond. It is becoming a polycentric polity penetrating, rather than controlling its environment. [It consists of

a] multilevel governance system of concentric circles, fuzzy borders, and soft forms of external power projections [resembling the Middle Ages.]” (Zielonka, 2006, p. 1). De verspreiding van de macht wordt benadrukt, niet de geconcentreerde uitoefening van die macht.

Een recenter voorbeeld biedt Gary Marks, die de EU in een traditie plaatst van een serie andere Europese imperia: “The five polities are those of Rome, the Franks, Napoleonic France, Nazi Germany and the European Union (EU). These may be conceived as empires in the Roman sense of exerting *imperium* (power, authority) over a great territory containing diverse communities. Each of them subordinates formerly independent units in a composite polity. Each combines direct and indirect rule. And each uses pre-existing structures and local elites to do so. Empires have a flexible, mosaic quality. They encompass, but do not homogenize, populations with diverse histories, languages and religions, and they adopt a mix of strategies to impose their rule” (Marks, 2012, p. 1).

Hij benadrukt dat het Europese imperium geen gebruik maakt van directe machtsuitoefening of heerschappij: “Here I wish to examine large composite polities – or empires, if you will – without requiring that they have a redistributive, exploitative and coercive centre” (Marks, 2012, p. 2).

We kunnen vaststellen dat de bestaande analyses van de EU als een imperium geen aanwijzingen hebben geboden over hoe een imperiumtheorie kan helpen bij het analyseren van de verschuiving in het collectief nemen van bindende beslis-

singen binnen de EU. Bij het toepassen van de imperiumtheorie op de EU hebben de auteurs deze zo sterk aangepast dat centrale aspecten van het imperium, de machtsasymmetrie in het bijzonder, vervagen. Na de eurocrisis rijst de vraag of dat nog te rechtvaardigen is.

1.3 *Elementen van een imperialistische heerschappij*

De gangbare definities van imperium suggereren dat men zeker in de onderzoeksliteratuur rond imperia een algemene definitie zou moeten kunnen vinden die geschikt is voor de analyse van de machtsconcentratieprocessen in de EU. Een blik op de gangbare theorieën toont echter aan dat dit slechts beperkt het geval is. In de moderne tijd zijn imperia vooral door de lens van imperialismetheorieën onderzocht. Deze concentreerden zich op het verklaren van de imperialistische uitbreidingen, zoals die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsvonden (Münkler, 2005, pp. 36-41). Economische theorieën over imperialisme gaan er daarbij vanuit dat dit toe te schrijven was aan de expansieve dynamiek van het kapitalisme: het doel was nieuwe afzetmarkten te ontsluiten of nieuwe investeringen voor financieel kapitaal mogelijk te maken.

Politieke theorieën over imperialisme bieden een alternatief: het verklaren van de imperialistische dynamiek door de prestigedrang van politieke elites. Het eerste voorbeeld is Louis Napoleon en zijn bonapartisme, die sterk geworteld waren in populisme en een voorbeeld vormden voor het Engelse imperialisme. Deze pres-

tigstrijd werd gestimuleerd door concurrentie tussen verschillende staten en kon internationale hiërarchieën doen ontstaan zonder terug te moeten vallen op oorlogen. Volgens Münkler bieden deze theorieën echter geen beter begrip van hoe imperia overheersen. Het interesseert hen niet hoe zo'n bestuursvorm gestabiliseerd kan worden en welke rol de periferie in dit proces speelt.

Om imperia te analyseren als een specifieke vorm van heerschappij is het nuttig terug te grijpen naar Herfried Münklers theorie over imperialistische heerschappij. Zijn overwegingen zijn erop gericht om 'imperium' te begrijpen als een vorm van heerschappij: hoe onderscheiden imperia zich als een bestuursvorm, en hoe onderscheiden ze zich van bestuursvormen die in Europa op de 'territoriumstaat' gebaseerd zijn (Münkler, 2005, p. 15)? Tot nog toe gingen imperiumtheorieën ervan uit dat het imperium een achterhaalde bestuursvorm is die opgevolgd is door de natiestaat: imperia zijn functioneel noch legitiem en daarom niet van lange duur. Voor Münkler is dit nog maar de vraag. Hij vermoedt dat imperia zich zowel historisch als ook nu nog onderscheiden door een zeer aanzienlijk probleemoplossend vermogen en zelfs door een daadwerkelijke legitimiteit. Het gaat hier om vormen met een relatieve stabiliteit, wat blijkt als men relatief duurzame imperia onderzoekt. Dit perspectief verschuift de behoefte aan empirische kennis vooral in termen van tijd.

- Traditionele imperiumanalyses maken een onderscheid tussen een vaak korte opkomstperiode en een lange ondergangperiode. Daarmee schijnt in de

fundamenten van het concept besloten te liggen dat imperia op hun best precare bestuursvormen zijn. Münkler stelt voor om dit perspectief te vervangen door een cyclisch model, waarbij het er in de consolideringsfase om gaat de imperialistische orde zo lang mogelijk staande te houden. Deze consolideringsfase wordt het centrum van de analyse (Münkler, 2005, pp. 115-116).

- Een verdere revisie betreft de ruimtelijke dimensie: terwijl traditionele theorieën zich sterk richten op het centrum, dat verantwoordelijk is voor de expansie van een imperium, stelt Münkler voor om de periferie sterker in de analyse te betrekken. Imperia zijn niet alleen een doel op zich; ze kunnen ook als *onbedoeld* gevolg ontstaan. De imperialistische dynamiek kan daarbij zowel van de periferie uitgaan als van het centrum, ze wordt niet alleen verklaard door *push*-factoren vanuit het centrum, maar ook door *pull*-factoren uit de periferie (Münkler, 2005, p. 21).
- Deze revisie dwingt ons ertoe om vooral de machtsverhouding tussen centrum en periferie te onderzoeken. Die kan niet meer gezien worden als een verhouding die enkel uit uitbuiting bestaat, aangezien ze ook een investering in de periferie en een legitimatie van de imperialistische overheersing vereist, bijvoorbeeld door het formuleren van een imperialistische missie (Münkler, 2005, p. 157).
- Tot slot benadrukt Münkler dat er aan het handelen van imperia een andere logica ter grondslag ligt dan bij klassieke natiestaten. Zij moeten immers wel reageren op de aanvechting van hun

heerschappij, aangezien hun macht anders dreigt uitgehold te worden. In tegenstelling tot natiestaten moeten imperia kampen met de “dwang van de eerste plaats”, omdat ze constant geobserveerd worden en de kleinste zwakte als imperialistisch machtsverlies kan worden geduid (Münkler, 2005, p. 54).

Hoe een uitgewerkte theorie van imperialistische heerschappij er uiteindelijk dan ook uit mag zien, in haar kern draait het om de machtsverhouding tussen een centrum en autonome eenheden in de periferie. Juist daarom lijkt zo'n theorie voor het analyseren van de EU na de eurocrisis bijzonder interessant.

2. Institutionele verandering na de crisis

De eurocrisis was en is een echte uitdaging voor de EU, omdat de institutionele architectuur, de zogenoemde economische en monetaire unie (EMU), nauwelijks speelruimte toelaat voor effectief crisismanagement. De acute bedreiging van de muntunie kwam voort uit de dreigende insolventie van een reeks eurolanden. De EU kan in zulke gevallen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het IMF, niet teruggrijpen op ingestudeerde procedures. Integendeel, de leden van de muntunie stemden in het Verdrag van Maastricht expliciet in met een *verbod* op financiële steun tussen staten. Daarmee wilde men verhinderen dat enkele landen na hun toetreding tot de EMU grotere schulden zouden oplopen en de gevolgen zouden

doen rusten op de andere lidstaten. Hoe was de EU dan überhaupt in staat om op de financiële crisis te reageren?

De Europese Centrale Bank was de afgelopen jaren van een moeilijk te onderschatten belang voor het crisismanagement (Braun & Kerwer, 2011). Tijdens de eurocrisis sprong de bank in als *lender of last resort*. Toen als gevolg van de wereldwijde financiële crisis de interbancaire markt opdroogde, sprong de ECB in de eurozone bij met extra liquide middelen. En wanneer door de Griekse betalingsmoeilijkheden een staatsschuldencrisis uitbrak, kocht de ECB extra staatsleningen van eurolanden met een hoge schuldenlast, zoals Griekenland en Spanje, om de verhoogde rente op de internationale obligatiemarkten te doen dalen en daarmee hun herfinanciering veilig te stellen. De in september 2012 genomen beslissing om deze aankopen wanneer nodig onbeperkt voort te zetten, geldt als een effectieve maatregel om de rente te stabiliseren (Jones & Steen, 2012).

De ECB is echter niet enkel een essentiële *lender of last resort*; de bank treedt ook op als crisismanager. Samen met de Europese Commissie geeft ze advies aan lidstaten over hoe ze deze gezamenlijke principes om banken te redden kunnen implementeren, bijvoorbeeld door het instellen van een depositogarantie, of hoe ze een bankenreddingsfonds kunnen inzetten. Samen met de Commissie en het IMF onderhandelt de ECB met de lidstaten over de voorwaarden van hulpkredieten en neemt ze deel aan het toezicht op deze voorwaarden (Salines *et al.*, 2012, p. 670).

Geen van deze beide rollen was oorspronkelijk voorzien voor de ECB. Hoewel

de rol als crisismanager als onproblema-
tisch gezien wordt, is de rol van *lender of
last resort*, en specifiek de aankoop van
staatsleningen, niet in de statuten van de
ECB terug te vinden. Toch werden de regels
niet formeel aangepast; de ECB argumen-
teert namelijk dat haar maatregelen een re-
paratie zijn van cruciale monetaire instru-
menten, en die valt onder haar mandaat.

Een verdere maatregel om de euro-
crisis onder controle te krijgen kwam in
de vorm van *financiële overheidssteun*
(Salines *et al.*, 2012, pp. 675-677). Tot de
uitbraak van de wereldwijde financiële
crisis beperkte financiële overheidssteun
zich tot niet-eurolanden; voor eurolanden
was geen financiële hulp voorzien. Dit
was expliciet zo gepland voor de EMU.
De *no-bailout clause* van het Verdrag van
Maastricht was er om de fiscale politiek
van de lidstaten te tuchtigen. Toen in Grie-
kenland betalingsmoeilijkheden dreigden,
moest men improviseren, en in 2012 ver-
leende de Eurogroep Griekenland een *ad
hoc*-krediet. Enige tijd later, wanneer de
staatsschuldencrisis dreigde over te slaan
naar andere lidstaten, stichtte de Euro-
groep zijn eerste reddingsfonds, de *Euro-
pean Financial Stability Facility* (EFSF),
later het *European Financial Stabilisation
Mechanism* (EFSM) genoemd.

Vanaf 2012 zou het *European Stability
Mechanism* (ESM) als permanent fonds
voor de in betalingsproblemen gekomen
eurolanden optreden. De opzet van dit
fonds onderscheidt zich in de manier
waarop leningen gefinancierd worden
(bijvoorbeeld alleen met staatsleningen
en garanties of ook via de kapitaalmarkt)
en aan wie de leningen kunnen verleend
worden. Op de lidstatentop in juli 2011

werd het bereik uitgebreid: het ESM kan
nu staten steunen door leningen aan de
staten zelf, door directe herkapitalisatiele-
ningen aan banken, of, na afspraken met
de ECB, door interventies in de financiële
markten. Overeenkomstig dit uitgebreide
bereik van het fonds veranderen ook de
aansprakelijkheidsrisico's van de schuld-
eiserstaten. De verschillende organisaties
verschillen echter nauwelijks in de prak-
tische procedures rond het verlenen van
leningen. Het begint met een land dat
financiële steun aanvraagt. Deze aan-
vraag wordt getoetst door de Commissie
en dan volgen de onderhandelingen over
de voorwaarden voor het krediet. De na-
leving van de kredietvoorwaarden wordt
bewaakt door de 'Trojka' van de Europese
Commissie, de ECB en het IMF (Salines *et
al.*, 2012, p. 676).

Fundamentele beslissingen over de
aard en de omvang van financiële steun
en over het ontwerp van de hulpprogram-
ma's worden gemaakt door de lidstaten
van de Eurogroep (Salines *et al.*, 2012, p.
676). Het ESM is een zijtak van de Euro-
groep. Het opperste besluitvormende
orgaan, de raad van bestuur, bestaat uit
de ministers van financiën van de Euro-
groep. De raad van toezicht bestaat uit de
leden van de *Eurogroup Working Group*
(EWG) en wordt dus ook samengesteld
vanuit de Eurogroep. De Eurocommissaris
voor Economische en Monetaire Zaken en
de President van de ECB komen daar bij
als waarnemers. Het ESM staat niet on-
der controle van het Europees Parlement
en zo worden centrale beslissingen rond
financiële steun *de facto* genomen door
de Eurogroep. Het administratief apparaat
dat de beslissingen rond financiële steun

voorbereidt en de implementatie ervan overziet, bestaat uit de Commissie, de ECB en het IMF. Eerst wordt vastgesteld of er een risico is voor de financiële stabiliteit van de hele eurozone. Daarna worden de financieringsbehoeften bemiddeld, wordt er onderhandeld over het aanpassingsprogramma tot herstel van de internationale handelsbalans en ten slotte wordt dit programma aan het ESM voorgelegd, dat hierover beslist. Uiteindelijk overziet de Trojka de naleving van deze regels.

Om toekomstige staatsschuldencrisis in de eurozone uit te sluiten, werd in de herfst van 2011 een hervorming van het Stabiliteits- en Groeipact doorgevoerd (Salines *et al.*, 2012, pp. 671-674). Dit pact was er eerder vooral op gericht om de groei van de staatschuld te beperken tot maximaal 3%, maar verbreedde zich nu om ook toezicht te houden op de internationale handelsbalans en de staatschuld (niet meer dan 60% van het jaarlijkse bruto nationaal product). Aan de sanctieprocedure, de zogenoemde "Excessive Deficit Procedure" die tot nog toe alleen financiële sancties kon opleggen, werden enige zachte instrumenten toegevoegd, zoals versterkte rapportagevoorschriften, externe controles en een sommatie voor het Europees Parlement. Deze nieuwe procedure werd vooral in verband met de "Excessive Imbalance Procedure" aangenomen. Het probleem is dat hierin alleen zwaardere drempels vastgelegd kunnen worden; hiervoor wordt een scorebord ingezet. Tot nog toe is echter niet duidelijk wat de gevolgen zullen zijn van de toepassing van het hervormde Stabiliteits- en Groeipact.

Als men de crisispreventie- en managementmaatregelen de revue laat passeren,

ontstaat de indruk dat de EU niet alleen behoorlijk geslaagd is in haar reactie op de crisis, maar ook dat dit mogelijk was zonder de spelregels verstrekkend te veranderen. De diagnose van Salines en collega's is duidelijk: "only gradual change" (Salines *et al.*, 2012, p. 671). Als dat correct is, dan is het onwaarschijnlijk dat de eurocrisis het karakter van de EU duurzaam zal veranderen. Dit valt echter te betwijfelen, aangezien deze diagnose zich in wezen beroept op een reconstructie van de formele institutionele veranderingen uit de officiële voorstelling van zaken. Zo is de ECB om juridische redenen verplicht om elk van haar activiteiten te rechtvaardigen binnen haar beperkte mandaat. In tegenstelling tot wat deze eerste indruk schijnt aan te tonen, loont het toch de ontwikkelingen in de richting van een EU-imperium te onderzoeken.

3. De samenstelling van het centrum

Een belangrijke aanwijzing voor de vorming van een imperialistisch regime is de vestiging van een machtig centrum. De beginselen van zo'n centrum zijn al te vinden vóór de uitbraak van de eurocrisis. De muntunie moest het vanaf het begin zonder een echte 'Europese economische regering' doen, maar ze had tegelijkertijd een centraal forum, de zogenaamde Eurogroep (Puetter, 2006). Deze groep bestaat uit de verzamelde eurozoneministers van financiën die elkaar regelmatig ontmoeten voor de respectieve vergaderingen van de ministerraad om informeel meningen

uit te wisselen en om hun beslissingen op elkaar af te stemmen. Voor het uitbreken van de eurocrisis was dit forum geen machtig beslissingscentrum. Integendeel: beslissingen werden genomen vanuit het principe van eenstemmigheid; de dominante vorm van interactie was overleg. In deze omstandigheden was er geen formeel machtsverschil tussen de leden (Puetter, 2006, pp. 63-85).

Het idee dat het hier gaat om een machtscentrum van imperialistisch regeren zou dus weinig overtuigend geweest zijn in de tijd vóór de crisis. Sinds de uitbraak van de crisis is dit idee plausibeler geworden. Allereerst is de Eurogroep belangrijker geworden: de vergaderingen vinden regelmatig plaats, zijn transparanter en ze zijn door vergaderingen van staatshoofden en regeringsleiders opgevoerd tot de status van 'Eurotop'. Daarnaast heeft de Eurogroep zich ontwikkeld van een belangrijk forum ter voorbereiding van beslissingen van de ministerraad tot een zelfstandig beslissingscentrum: de beslissingen om de eurocrisis te bedwingen worden genomen binnen de Eurogroep. Hier worden *ad hoc*-leningen toegestaan en wordt beslist over de procedures voor verdere financiële steun (Salines *et al.*, 2012, p. 676). De vorm van besluitvorming is daarmee radicaal veranderd. Aangezien de EU niet over voldoende financiële middelen beschikt om de in betalingsproblemen geraakte crisislanden te helpen, is ze afhankelijk van de individuele bereidheid van een aantal landen om financieel bij te springen. Hiermee groeit de machtspositie van de (potentiële) schuldeiserstaten binnen de Eurogroep. Deze landen kunnen de voorwaarden voor de financiële steun

grotendeels dicteren. De dominantie van Duitsland leidt zo tot de vorming van een machtig beslissingscentrum.

De macht van het centrum is waarschijnlijk nergens zo ingrijpend als bij het *framen* van de crisis. Kenneth Dyson en Kevin Featherstone (1999) lieten in een breed opgezette historische studie zien dat Duitsland een centrale rol speelde bij de opbouw van de EMU. Het cruciale EMU-principe dat de landen individueel verantwoordelijk houdt voor hun eigen nationale begrotingsbeleid werd vooral aan Duitsland toegeschreven. Duitsland had tevens een aanzienlijke rol in het definiëren van de eurocrisis als een staatsschuldencrisis (Zimmermann, 2012). Hierbij is zeker belangrijk dat Griekenland het eerste land was dat met faillissement bedreigd werd.

Er zijn alternatieven voor deze constructie: in plaats van Europese bankleningen toe te staan, had men de excessieve kredietverlening door de Europese banken kunnen benadrukken (Eichengreen, 2012). Dyson en Featherstone zien geen veelbelovende oplossing voor het probleem. Sell en Sinn stellen dat de crisispakketten voor de eurolanden met betalingsproblemen tot nog toe op zichzelf niet geschikt bleken om de crisis daadwerkelijk te bedwingen. Ze zijn in het belang van de schuldeiser- noch van de schuldenaarstaten, maar in het belang van de financiële economie, de banken en andere beleggers: "Es gibt nur eine Gruppe, der das Ganze wirklich hilft: Das sind die internationalen Finanzinvestoren, darunter natürlich auch viele deutsche, die ihr Geld in Südeuropa angelegt haben und nun nach einem Dummen suchen, der ihnen die toxischen Papiere abkauft,

die von den Krisenländern emittiert wurden. Je länger sie es schaffen, die Rettung in die Länge zu ziehen, und Europa daran hindern, sich schmerzlichen Wahrheiten zu stellen und die Euro-Zone neu zu adjustieren, desto größer ist der Anteil ihres Anlageschrotts, den sie den Steuerzahlern der im Moment noch soliden Länder aufbürden können“ (Sell & Sinn, 2012, p. 20). Niettemin kan de effectiviteit van de crisisdefinitie bijna niet bestreden worden. Polemische discussies stellen geen vragen bij de definitie maar bij de *basis* van deze definitie. Zo stelt de openbare discussie in Italië niet in vraag of er een staatsschuldencrisis is, maar beantwoordt men de vraag naar de oorzaken van de crisis anders (Piller, 2012): Duitsland is medeschuldig aan de eurocrisis omdat het elke keer weer te aarzelend reageerde. Alleen zo was het mogelijk dat speculatie de overhand kon krijgen. Studies over de Italiaanse Centrale Bank argumenteren dat slechts ongeveer de helft van de tegenover Duitse obligaties door Italië te betalen *credit spreads* door economische data te rechtvaardigen valt; de rest is speculatie. Volgens deze argumentatie kan men de Italiaanse schuldencrisis inderdaad niet alleen aan Italië toeschrijven.

Naast de constructie van het probleem uit zich het imperialistische regeren in het crisismanagement. Als de met afstand grootste schuldeiserstaat heeft Duitsland zowel de beslissingen over financiële steun als hun organisatorische uitvoering wezenlijk gevormd. Het land heeft hierin zijn rol als ‘rem’ gedefinieerd en zo het proces beïnvloed. Hans-Werner Sinn vermoedt dat Duitsland door de schuldenaarsstaten gehanteerd werd, aangezien de

hulpmaatregelen van de ECB een groot verantwoordelijkheidsrisico voor Duitsland betekenen: een instorting van de muntunie zou een enorm gat slaan in de balans van de Bundesbank; een gat dat uiteindelijk door de belastingbetalers gevuld zou moeten worden (Sinn, 2012).

Tijdens de eurocrisis ontstond telkens weer de indruk dat de invloed van Duitsland op het crisismanagement zwak uitviel. Tot nog toe was dit echter niet het geval. Zo verkondigden de krantenkoppen rond de Eurotop in juli 2012 dat Frankrijk en Italië grote concessies hadden ontworpen van Duitsland. De middelen van het reddingsfonds zouden direct in het Spaanse banksysteem gepompt moeten worden, niet eerst via de staat, aangezien het Spaanse tekort zo zou verhoogd worden. Dit werd evenwel aan de aanwezigheid van één banktoezicht gekoppeld. Latere interpretaties laten zien dat Duitsland het heft wel in de hand gehouden heeft; de bankenunie wordt vertraagd (Spiegel & Chaffin, 2012).

Ook in de beslissing van de ECB om bij een crisis onbeperkt staatsleningen op te kopen, leek Duitsland eerst een verliezer. De architect van deze maatregel is de Italiaan Mario Draghi. De vertegenwoordiger van de Duitse Bundesbank in de ECB-raad, Jens Weidmann, was als enige tegen het plan. De chefs van de centrale banken uit de andere donorlanden, zoals Nederland of Finland, wilden toestemmen (Ruhkamp, 2012, p. 12). Hoewel dit past in het beeld dat de ECB al eerder vooral voor Duitsland de aansprakelijkheidsrisico's had opgevoerd, is dit helemaal niet zo eenduidig. De Duitse kanselier had voor de beslissing al toegestemd. Daar-

enboven knoopte de ECB het opkoopprogramma van staatsleningen vast aan de voorwaarden van het Europese stabilisatiefonds ESM. Deze positie komt overeen met de rol van Duitsland als 'rem'; er was geen sprake van controleverlies, omdat Duitsland nog steeds mee beslist over de voorwaarden (Rachman, 2012).

Er zijn aanwijzingen dat er binnen de eurozone een beslissingscentrum ontstaan is. De coalitie van schuldeisers wordt duidelijk door Duitsland aangevoerd. Deze indruk wordt niet verzwakt door het feit dat Duitsland bij belangrijke beslissingen toegegeven heeft, zoals hierboven beschreven. Dit gedrag komt precies overeen met de verwachtingen die je hebt van een rem. Het succes van het Duitse remmanoeuvre wordt trouwens ook duidelijk in de kritiek dat Duitsland weliswaar zijn invloed doet gelden, maar daarbij geen verantwoordelijkheid neemt.

4. De gevolgen voor de periferie

Na drie jaar eurocrisis stapelen de bewijzen zich op dat zich naast het centrum een periferie heeft ontwikkeld. Deze periferie wordt grotendeels gevormd door de in het middelpunt van de belangstelling staande lidstaten van de eurozone die tot nog toe in betalingsproblemen geraakt zijn: Portugal, Italië, Ierland, Griekenland en Spanje. Deze periferie werd eerst vaak benoemd met de afkorting PIGS, maar nu de eurocrisis zich verder heeft uitgebreid, blijkt deze humor minder te verdragen te zijn en wordt vaker GIPS of GIIPS gebruikt. Al deze staten

hebben financiële steun gekregen van de EU. Tot nog toe ontbreekt echter een totaaloverzicht van de verschillende hulpprogramma's. Deze kunnen hier dan ook slechts zeer selectief belicht worden.

Financiële steun wordt verdeeld door twee ondersteuningsprogramma's: door interventies in de obligatiemarkt en/of door directe leningen door het Europese noodfonds. Voor beide programma's worden de kredietvoorwaarden na een relatief gelijkaardig proces vastgelegd. Ze vereisen begrotingsbezuinigingen volgens het welbekende neoliberale model: een combinatie van bezuinigingen op sociale uitgaven en deregulering, zodat de markt weer op gang komt.

In principe zijn alle pogingen om het fiscale beleid van buitenaf te beïnvloeden interventies in de budgettaire soevereiniteit en daarmee problematisch voor democratieën (Krasner, 1999). De autonomie is nog steeds relatief groot als het parlement kan besluiten waar en hoe het besparingen wil realiseren. De vraag is dan hoe sterk de EU-steun die nationale autonomie inperkt. Financiële steun is aan voorwaarden gebonden. Hoe gedetailleerder deze aanpassingsmaatregelen een bepaald gedrag voorschrijven, des te meer de autonomie van de schuldenaarstaten beperkt wordt. Bij het bedwingen van de eurocrisis speelt dit een rol bij alle soorten van financiële ondersteuning. De kredietvoorwaarden zijn open voor onderhandelingen tussen schuldeisers en schuldenaren en nadat er onderhandeld is, moeten de voorwaarden nog doorgevoerd worden. In de definitie en in de implementatie wordt duidelijk in welke mate de nationale autonomie ingeperkt wordt.

4.1 *Kredietvoorwaarden – Onderhandelingen*

Er zijn aanwijzingen dat het centrum van de eurozone in verregaande mate de voorwaarden voor het uitgeven van de leningen bepaalt. In het geval van Griekenland wordt dit duidelijk:

- Na de uitbraak van de crisis en de eerste hulptoezeggingen verminderde de socialistische PASOK onder Papandreou het aantal ambtenaren substantieel. Deze bezuiniging was in tegenpraak met de traditionele ideologie van de partij en met de verkiezingsbeloftes van slechts enkele maanden eerder (Tsoulakis, 2012, p. 29).
- In juli en oktober 2011 namen de lidstaten van de eurozone het besluit de privésector te laten deelnemen aan het bestrijden van de Griekse schulden crisis. Uiteindelijk zouden privé-investeerders moeten afzien van 50% van hun vorderingen op de Griekse staat (de zogenaamde *'haircut'*). Voor Griekenland leidden deze beslissingen op korte termijn tot een reductie van zijn schuldenlast, maar op lange termijn tot een enorme hypotheek, aangezien zo officieel werd toegegeven dat het daadwerkelijk mogelijk was dat Griekenland zijn schulden niet meer zou kunnen betalen. De ratingbureaus lieten hun kredietrating zakken tot het op-twee-na laagste niveau, een *'selective default'*. De beslissing werd vooral gepusht door Duitsland, dat vond dat de belastingbetalers duidelijk gemaakt moest worden dat niet alleen belastinggeld maar ook de banken zouden deelnemen aan de euroreddingsactie. Ondanks zijn grote

betekenis werd Griekenland in deze beslissing grotendeels gemarginaliseerd. De regering hield vast aan haar oude standpunt dat de schulden in ieder geval betaald zouden moeten worden en accepteerde de beslissing (Tsoulakis, 2012, p. 31).

- In 2011 wilde de regering-Papandreou een referendum houden over het tweede reddingspakket. Dit zou *de facto* een referendum zijn over het eurolidmaatschap van Griekenland. De achtergrond van deze maatregel was dat de regering na een serie uiterst onpopulaire hervormingen haar eigen legitimiteit wilde versterken. De financiële markten reageerden met veel wantrouwen. De leden van de eurozone spraken zich meer of minder expliciet uit tegen een referendum en Papandreou trok zich terug (Tsoulakis, 2012, p. 32).

Naast Griekenland hadden en hebben andere landen in de periferie vergelijkbare ervaringen. Brian Cowen, de voormalige premier van Ierland, verdedigde zijn eigen crisismanagement en gaf het crisismanagement van de EU deels de schuld van de problemen waarin Ierland verkeerde. De manoeuvreerruimte van de regering was sterk beperkt, aangezien de Europese instanties aandrongen om obligatiehouders noch bankfaillissementen toe te laten. "The euro area policy of 'No bank failures and no burning of senior bank creditors' has been a constant during the crisis. And as a member of the euro area, Ireland must play by the rules" (Smyth, 2012). Een hele serie voorbeelden suggereert dat de kredietvoorwaarden van buitenaf gedictieerd werden.

4.2 Kredietvoorwaarden – Toezicht

Om uit te vinden met welke beperking van de nationale autonomie het toezicht op kredietvoorwaarden gepaard gaat, is Griekenland de beste *case study*. Zo gaan de uitbetalingen van krediettranches gepaard met een gedetailleerd toezicht op het hervormingsbeleid. De Trojka stuurde inspectieteams om de schuldenlast van staatsondernemingen, ziekenhuizen, pensioenfondsen, gemeentes en andere overheidsinstanties te bepalen. Al met al gaan deze maatregelen veel verder dan tot nog toe in de EU gangbaar was (Featherstone, 2011, pp. 206-207).

In de herfst van 2012 toetste een delegatie van de Trojka of Griekenland zijn verplichtingen tot dan toe was nagekomen en of de verdere uitbetaling van financiële steun gerechtvaardigd was. Als deel van deze procedure somde de Trojka in een brief aan het Griekse Ministerie van Arbeid een hele serie gedetailleerde politieke eisen op in verband met lonen en met de arbeidsmarkt: een zesdaagse werkweek voor alle arbeidsmarktsegmenten, een verlaging van de werkgeversbijdragen voor de sociale zekerheid, een verscherpte controle op zwart werk door de arbeidsbureaus, een verdere verlaging van de lonen van ambtenaren en een gedwongen accountantscontrole door de belastingdienst van belastingontduikende freelancers (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 september 2012, p. 12).

Deze aanbevelingen grijpen direct in in het nationale beslissingsproces over de aard en de omvang van bezuinigingsmaatregelen. Het gaat hier om een duidelijke beperking van de nationale auto-

nomie, aangezien dit een ingreep in een beleidsgebied vormt dat in de EU normaliter onder de individuele lidstaten valt. Daarnaast kan Griekenland zich slechts moeilijk aan deze interventies onttrekken, omdat het opvolgen van deze aanbevelingen invloed heeft op het bestaan van verdere leningen door de Trojka (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 september 2012).

Ook de interventies van de ECB bepalen gedetailleerde voorwaarden. Zoals eerder vermeld, probeert de ECB door de aankoop van staatsleningen landen met betalingsmoeilijkheden te steunen bij het herfinancieren of sluiten van leningen. Net zoals directe financiële steun zijn zulke aankopen aan voorwaarden verbonden. In augustus 2011 formuleerde de ECB in een brief aan de toenmalige minister-president Berlusconi acht voorwaarden voor de ondersteuning van de centrale bank van Italië:

Bezuinigingsmaatregelen op de begroting:

- Pensioenhervormingen;
- Reductie van de openbare dienstverleningskosten;
- Clausules voor automatische bezuinigingen bij overschrijding van het begrotingstekort;
- Hervorming van de financiën tussen de centrale overheid, regio's en gemeenten.

Maatregelen voor economische groei:

- Liberalisering van het zorgwezen en de vrije beroepen;
- Privatisering;
- Reorganisatie van de collectieve arbeidsonderhandelingen;
- Hervorming van het arbeidsrecht en het invoeren van een werkloosheidsverzekering.

Dit zijn vergaande maatregelen die nogal precies aangeven hoe er bespaard moet worden. De regering-Berlusconi kon niet aan deze voorwaarden voldoen. De regering-Monti heeft tot nog toe echter ook alleen nog aan de voorwaarde van de pensioenhervorming voldaan (Piller, 2012, pp. 1-2).

Het is daarom geen wonder dat de huidige Spaanse regering ondanks haar acute financiële problemen probeert haar steunaanvraag bij de ECB te beperken. Het is duidelijk dat de regering zo het risico op restrictieve kredietvoorwaarden wil vermijden. In de loop van 2012 toonde de Trojka zich bereid om concessies te doen op de kredietvoorwaarden en verlengde ze de termijn waarbinnen Portugal en Spanje hun begrotingstekort zouden moeten reduceren met een jaar. De achtergrond van deze beslissing was niet alleen de voortgang die beide landen hadden geboekt in het consolideren van hun begroting, maar ook het uitbreken van sociale onrust naar aanleiding van de bezuinigingen. In het geval van Griekenland aarzelde de Trojka nog: de vooruitgang in het consolideren van de begroting gold daar als te beperkt.

5. Conclusie

De voorafgaande bladzijden toonden aan dat zelfs een voorlopige analyse van de ontwikkelingen sinds het uitbreken van de eurocrisis indicaties geeft voor het ontstaan van een asymmetrische centrum-periferiestructuur. De in verdragen vastgelegde hervormingsmaatregelen en het toezicht op de naleving ervan hebben een

formele ongelijkheid tussen centrum en periferie gevestigd, en voldoen daarmee aan de definitie van een imperium als een politiek verband van ongelijke elementen. Daarnaast is er sprake van een voor imperia typische situatie, waarin het centrum niet eenvoudigweg de periferie uitbuit, maar ter consolidering in de periferie investeert en daarbij buitenproportioneel profiteert: de rijke noordelijke landen betalen lagere rente op hun staatsschulden en verzekeren zich tegelijkertijd van de toegang tot de markten in de periferie.

De hier gepresenteerde analyse is slechts een proefballon. De theorie achter het imperialistisch regeren biedt nog verdere facetten die in het geval van de EU de moeite van het peilen waard zouden zijn. Wat in de empirische analyse tot nog toe niet voldoende aan de orde is gekomen, is het verschijnsel dat het consolideren van een imperium, geheel volgens de theorie van imperialistisch regeren, niet alleen tot stand komt door druk vanuit het centrum maar ook door een onderstroming vanuit de periferie. De behoefte aan een regulerende rol voor de EU bestaat al sinds het begin van de muntunie, toen de economisch zwakkere landen uit de huidige periferie drastische hervormingen doorvoerden om deel te kunnen nemen aan de euro. Deze behoefte bestaat nog steeds; zo was er bij de afgelopen Griekse verkiezingen geen overwinning voor de radicale partijen, maar voor de partijen die principieel pleitten voor de euro. In Spanje kreeg een conservatieve regering het mandaat om besparingen door te voeren.

Een belangrijk element van imperialistisch regeren is verder nog dat het, hoewel gebaseerd op ongelijkheid, *legitiem* kan

zijn. Dit geldt mogelijkwijze ook voor het in opkomst zijnde EU-imperium. Het is onthutsend dat de bevolking in de periferie veelal bereid is beperkingen van haar democratie te accepteren in de naam van hervormingen. Italië wordt zo tegenwoordig door een *governo tecnico* geregeerd, een regering van experts onder leiding van Mario Monti, die een hoog aanzien heeft bij de bevolking, ondanks het feit dat hij niet verkozen is in algemene verkiezingen. In Griekenland zijn velen van mening dat de toestand van de rechtsstaat en de democratie tot de crisis heeft bijgedragen (Featherstone, 2011). In de periferie heersen een fundamentele acceptatie van de EU-politiek en de bereidheid om de democratie te beperken of zelfs grotendeels op te schorten. Dit toont aan hoe ver de erosie van de democratie gevorderd is. Het is onder andere te verklaren door het feit dat het probleemoplossend vermogen van de nationale democratieën ook, maar niet *alleen*, door de EU geërodeerd is.

De voorafgaande analyse is echter ook op een ander punt onderontwikkeld: hoe is het mogelijk dat een internationale organisatie die de gelijkheid van haar leden formeel en op vele andere manieren vastgelegd heeft, in een asymmetrische constellatie verandert? Een eerste antwoord is te vinden in de ongelijkmatige verdeling van de voor het bedwingen van de crisis zo cruciale grondstof geld. Daarnaast kan men echter stellen dat de verhouding tussen schuldeisers en schuldenaren in ieder geval gepaard gaat met een machtsasymmetrie. David Graeber (2011) heeft in zijn historische studie over schulden aangetoond dat het ontstaan van een geldeconomie schuld objectief berekenbaar gemaakt

heeft en zo bijdraagt aan een moraal die de schuldenaren dwingt hun schulden terug te betalen – onafhankelijk van de kwestie of ze dat wel of niet kunnen. Dit suggereert dat de invloed van Duitsland in de eurocrisis niet alleen samenhangt met zijn relatieve rijkdom maar ook met zijn wijdverbreide moraal.

Hoe kan deze voor de Europese democratie zo bedenkelijke ontwikkeling in de richting van een imperium voorkomen worden? Zij die de crisis te boven willen komen door verregaande bezuinigingen eisen namelijk ook dat Duitsland de rol speelt van de welwillende hegemon (Soros, 2012). In deze omstandigheden bestaat het gevaar dat het gevolg geen democratisering maar een verdere formalisering van het Europese imperium zal zijn.

Noten

1. Alle citaten vertaald door Florian Duijsens, tenzij anders vermeld.
2. Mijn dank gaat uit naar Dirk De Bièvre en Hubert Zimmermann voor hun behulpzame commentaar en naar Florian Duijsens voor de Nederlandse vertaling.

Bibliografie

- Beck, U. & Grande, E. (2004). *Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Beckert, J. & Streeck, W. (2012). Die Fiskalkrise und die Einheit Europas. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 62 (4), 7-17.
- Braun, B. & Kerwer, D. (2011). *How the European Union Deals With Its Banking Crisis*. Ongepubliceerd manuscript.
- Bundesverfassungsgericht, 2012. Urteil des Zweiten Senats vom 19. Juni 2012. Online beschikbaar op http://www.bverfg.de/entscheidungen/es20120619_2bve000411.html, geraadpleegd op 23 september 2012.
- Doyle, M.W. (1986). *Empires*. Ithaca N.Y.: Cornell University Press.
- Dyson, K. & Featherstone, K. (1999). *The Road to Maastricht. Negotiating Economic and Monetary Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Eichengreen, B. (2012). European Monetary Integration with Benefit of Hindsight. *Journal of Common Market Studies*, 50 (1), 123-136.
- Featherstone, K. (2011). The Greek Sovereign Debt Crisis and EMU: A Failing State in a Skewed Regime. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 49 (2), 193-217.
- Feldstein, M. (1997). EMU and International Conflict. *Foreign Affairs*, 76 (6), 60-73.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 september 2012.
- Graeber, D. (2011). *Debt. The First 5,000 Years*. Brooklyn N.Y.: Melville House.
- Holzinger, K. & Schimmelpfennig, F. (2012). Differentiated Integration in the European Union. Many Concepts, Sparse Theory, Few Data. *Journal of European Public Policy*, 19 (2), 292-305.
- Jones, C. & Steen, M. (2012). Draghi Outlines Bond Buying Plan. *Financial Times*, 6 september 2012.
- Krasner, S.D. (1999). *Sovereignty. Organized Hypocrisy*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Marks, G. (2012). Europe and Its Empires: From Rome to the European Union. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 50 (1), 1-20.
- Münkler, H. (2005). *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Berlin: Rowohlt.
- Piller, T. (2012). Italien hat die EZB-Vorgaben ignoriert. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7 september 2012.
- Puetter, U. (2006). *The Eurogroup. How a Secretive Circle of Finance Ministers Shape European Economic Governance*. Manchester: Manchester University Press.
- Rachman, G. (2012). Democracy Loses in Struggle to Save Euro. *Financial Times*, 10 september 2012.
- Ruhkamp, S. (2012). Die Draghisierung des EZB-Rates. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 september 2012.
- Salines, M., Glöckler, G. & Truchlewski, Z. (2012). Existential Crisis, Incremental Response: The Eurozone's Dual Institutional Evolution 2007-2011. *Journal of European Public Policy*, 19 (5), 665-681.
- Sell, F.L. & Sinn, H.-W. (2012). Das Euro-System steckt in einer Sackgasse. Eine Erwiderung auf die Kritiker: Die Hoffnung, die Kapitalmärkte mit immer mehr Geld zu beruhigen, ist ein Trugschluss. *Süddeutsche Zeitung*, 8 augustus 2012.
- Smyth, J. (2012). Cowen Urges EU to Ease Irish Debt Burden. *Financial Times*, 26 maart 2012.
- Soros, G. (2012). The Tragedy of the European Union and How to Resolve It. *The New York Review of Books*. <http://www.nybooks.com/articles/archives/2012/sep/27/tragedy-european-union-and-how-resolve-it/>, geraadpleegd op 13 november 2012.

- Spiegel, P. & Chaffin, J. (2012). Europe Agrees Crisis-fighting Measures. *Financial Times*, 29 juni 2012.
- Tsoukalis, L. (2011). The Shattering of Illusions – And What Next? *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 49 (1), 19-44.
- Tsoukalis, L. (2012). Greece in the Euro Area. Odd Man Out, or Precursor Of Things to Come? In W.R. Cline & G. Wolff, *Resolving the European Debt Crisis* (pp. 19-35). Washington: Peterson Institute for International Economics.
- Wise, P. & Spiegel, P. (2012). Lenders Relax Portugal's Fiscal Targets. *Financial Times*, 11 september 2012.
- Zielonka, J. (2006). *Europe as Empire. The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Zimmermann, H. (2012). *Constructing Contagion. Germany's Role in the Eurozone Crisis*. Ongepubliceerd manuscript.

Sociale media en de representatieve democratie

Politiek en sociale media. Zijn 'social media' verenigbaar met representatieve democratie?

Henry Milner (Université de Montréal, Canada)

In zowat alle democratische landen zien we dat jongeren minder vaak deelnemen aan verkiezingen dan vroeger het geval was. Veel factoren kunnen verantwoordelijk worden gehouden voor deze verzwakking in de basis van de representatieve democratie. We kunnen verwijzen naar het gebrek aan een duidelijk onderscheid tussen de politieke keuzes die worden aangeboden aan de kiezers en naar de beperkte invloed van politieke beslissingen in een tijd van globalisering. Bovendien speelt politieke kennis hier een rol. In landen met een hoog niveau van politieke kennis is de participatie aan de politiek tamelijk hoog. Er bestaan dus mogelijkheden om ervoor te zorgen dat veel mensen blijven deelnemen aan de democratie. Eerder heb ik gepleit voor meer veralgemeend onderwijs (inclusief instellingen als bibliotheken), de hervorming van politieke instellingen (met inbegrip van proportionele kiesstelsels) en, het belangrijkste, hervormingen bij de massamedia die zouden kunnen leiden tot meer politieke kennis of politieke geletterdheid onder de bevolking (Milner, 2002).

De daling van de opkomst bij verkiezingen heeft een duidelijke generatieve

component: elke nieuwe generatie neemt minder vaak deel aan het verkiezingsproces dan de daaraan voorafgaande generatie. Of jonge kiezers zelfstandig wonen of nog bij hun ouders, speelt hierbij een rol. Ook het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar zou invloed kunnen hebben. De eerste ervaringen in Oostenrijk, waar burgers vanaf 16 jaar kunnen stemmen, zijn inderdaad positief. Ook in Noorwegen werd onlangs een dergelijk experiment uitgevoerd. Daaruit bleek dat de opkomst bij de 16- en 17-jarigen 58 procent bedroeg, terwijl dat slechts 45 procent was bij de leeftijdsgroep van 18 tot 30 jaar.¹ Andere gegevens tonen aan dat burgerschapsvorming in het onderwijs een belangrijk positief effect kan hebben op de bereidheid van jongeren om te gaan stemmen.

Al die initiatieven zijn noodzakelijk en zeker nuttig. Maar het ziet er niet naar uit dat we op deze manier de generatieve daling in politieke betrokkenheid kunnen omkeren; hoogstens kunnen we het proces wat vertragen. Hoewel meerdere oorzaken de lagere politieke participatie kunnen verklaren, blijkt er een universele factor te zijn: het radicaal veranderde medialandschap, de omgeving waarin hedendaagse jongeren zijn opgegroeid in de jaren van het internet. Dit vormt het grootste onderscheid met eerdere generaties. Internet kan natuurlijk leiden tot een aantal technologische oplossingen, zoals

de veralgemening van e-voting. Het effect van deze initiatieven is echter zeer beperkt; het gaat hier om niet veel meer dan een oppervlakkige oplossing. Bij vorige generaties speelden de massamedia een positieve rol. Er was staatssteun om de kwaliteit van de kranten hoog te houden en radio en televisie hadden een duidelijke maatschappelijke opdracht. Daardoor werd de politieke geletterdheid van de bevolking gestimuleerd en werd het niveau van politieke participatie verhoogd. Voor de internetgeneratie daarentegen zijn dat soort constructieve maatregelen niet meer mogelijk. We hebben dus niet langer instrumenten om het niveau van politieke kennis van de bevolking te verhogen.

Wat kunnen we wel nog verwachten van deze nieuwe internetgeneratie? Die vraag wil ik in dit essay kort behandelen. Mijn belangrijkste stelling is dat voor de nieuwe internetgeneratie politiek vooral gedomineerd wordt door de sociale media. Die praktijk is onverenigbaar met de representatieve democratie zoals wij die kennen.

Veranderingen door de tijd heen

In de jaren 20 van de vorige eeuw was er een overeenstemming bereikt in westerse landen: iedereen moest onderwijs kunnen volgen en elke volwassene moest in staat zijn om te stemmen. In uitzonderlijke gevallen, zoals bij een paar Zwitserse kantons, nam dit de vorm aan van directe democratie (zij het alleen voor mannen). Maar de norm werd een combinatie van algemeen kiesrecht en op politieke partijen gebaseerde representatieve democratie: opgeleide volwassen burgers

hadden de mogelijkheid een onderscheid te maken tussen de partijprogramma's en ze konden dus op zijn minst geïnformeerd hun stem uitbrengen.

Die norm overleefde een aantal opvallende historische gebeurtenissen, met name de totalitaire politiek van links en rechts in de jaren 30 van de twintigste eeuw. In die tijd genoten bewegingen die de representatieve democratie afwezen een groot electoraal succes. Het 'Nieuwe Links' van de jaren 60 bevatte elementen die tegengesteld waren aan representatieve politiek, maar in het volgende decennium trachtten de meeste radicale bewegingen niet langer de representatieve democratie omver te werpen. Zij streefden er eerder naar de electorale democratie te hervormen, zodat haar idealen gemakkelijker realiteit zouden kunnen worden.

Het is verleidelijk een wederopstanding van dit ideaal weerspiegeld te zien in de acties van de internetgeneratie. Ik beweert echter dat we iets heel anders meemaken. We zien nu een passieve afwijzing van de representatieve democratie, zij het op een andere wijze dan in de jaren 30, 60 of 70 van de vorige eeuw. De belangrijkste oorzaak voor dit verschil ligt bij het veranderde medialandschap. De jongerenbewegingen van de jaren 60 pleitten voor een sterkere vertegenwoordiging van studenten en van arbeiders in diverse representatieve organen. Hierin weerspiegeld zien we het standpunt dat participerende democratie een aanvulling was op de representatieve democratie, zoals verwoord in het Port Huron Manifest van 'Students for a Democratic Society' in 1962: *"Twee authentieke partijen, gecentreerd rondom vraagstukken en essentiële waarden, die*

*loyaliteit en trouw aan de partijbegin-
selen eisen, zullen het huidige system van
georganiseerde patstelling vervangen. (...) Vormen van vrijwillige participatie moeten worden gecreëerd waarin politieke informatie kan worden verspreid en politieke participatie wordt aangemoedigd.*

Politieke partijen, zelfs indien ze zich hervormen, kunnen niet voldoende adequate uitingsmogelijkheden bieden voor betrokkenheid van de gewone burger. Instituties zullen moeten worden opgezet die mensen engageren rondom een enkel thema (medische zorg, transport, hervorming, enz.), concrete belangen (werknemers- en minderhedenorganisaties), meerdere kwesties tegelijkertijd of algemene kwesties”.

De hervormingspolitiek van de Verenigde Staten in de jaren 60 was niet uitzonderlijk; het was, zoals Daniel Bell het zo treffend omschreef, de tijd van “het einde van de ideologie”. Lyndon Johnsons *Great Society* was niet wezenlijk anders dan de hervormingsprogramma’s in Canada en West-Europa, en veel van de eisen van de jeugdbeweging vonden hun weg in politiek beleid, met name de eisen gericht op het beëindigen van vormen van discriminatie. De huidige protestbewegingen wijken hiervan radicaal af.

De uitdaging die ons te wachten staat

Bij hedendaagse jongeren vinden we een daling van de opkomst bij verkiezingen en een daling van het lidmaatschap van politieke partijen. Als we een verklaring voor deze trend zoeken, moeten we kijken naar het mediagebruik van de internetgeneratie.

Er zijn nog geen gegevens die deze stelling direct testen, maar er zijn wel aanwijzingen die erop duiden dat de internetgeneratie zich anders verhoudt tot de politiek dan vorige generaties. We hebben het hier, globaal genomen, over personen van 18 tot 30 of 35 jaar oud. Als de stelling juist is, moet de meest evidente verandering in politieke participatie zich manifesteren in een verschil in stemgedrag tussen degenen die de kiesgerechtigde leeftijd bereiken in de jaren 90 en vroegere generaties. De Spaanse onderzoekster Gema García Albacete heeft data over de verkiezingsopkomst van zeven grote Europese landen geanalyseerd. Er stemden meer jongeren in 1974 dan in 2002, maar de grootste verandering was te zien in de leeftijdsgroep van 21 tot 35. Het is de jongere generatie die afhaakt, zowel ten opzichte van de ouderen, als ten opzichte van diegenen die dertig jaar geleden ook jong waren.²

Hetzelfde patroon komt naar voren in Canadese onderzoeksresultaten. In vergelijking met de generatie die de kiesgerechtigde leeftijd bereikte voor de jaren 1990, zien we dat de internetgeneratie significant minder stemt op achttienjarige leeftijd; die trend zet door tot een leeftijd van 35 jaar.

Ook de houding ten opzichte van representatieve democratie is sterk gewijzigd. Dat blijkt uit een manifest van de Canadese actiegroep CLASSE uit juli 2012. CLASSE is een van de grootste groeperingen achter de Canadese studentenprotesten. Hun manifest behandelt dezelfde thema’s als het Port Huron Manifest van 1962, maar de toon is fundamenteel anders. De representatieve democratie wordt uitdrukkelijk verworpen

in de naam van iets dat doet denken aan de bolsjewistische slogan "Alle macht aan de sovjets": "Onze visie is die van een directe democratie, die op elk moment in actie kan komen. Het is een visie van een Wij, die naar voren komt op verschillende plekken: op school, op het werk en in onze buurten. Onze visie is die van een bevolking die permanent de controle heeft over de politiek, in de basis, als de primaire manifestatie van politieke legitimiteit.

Hun democratie – die komt maar een keer iedere vier jaar en maar al te vaak dient ze alleen als wisseling van de gekte gezichten. Verkiezing na verkiezing, de beslissingen blijven dezelfde en dienen ook dezelfde belangen; het zachte gefluister van de lobby's geniet de voorkeur boven het gerinkel van potten en pannen".

Hoe is het mogelijk dat een organisatie, die direct of indirect meer dan 200.000 jonge Quebecois vertegenwoordigt, de representatieve politiek zo gemakkelijk wegzet? Het is mijn stelling dat de studentenorganisaties door middel van hun acties iets verwoorden wat impliciet aanwezig is in *social media*-politiek, en leidt tot wat we zonder meer kunnen beschouwen als een afwijzen van de representatieve democratie. We stellen bovendien vast dat het hier gaat om een zeer enge visie op representatieve democratie, waarbij men het enkel en alleen heeft over het gaan stemmen. In werkelijkheid omvat representatieve democratie alle activiteiten die direct of indirect van invloed zijn op de keuzes van gekozen volksvertegenwoordigers. Naast stemmen en partijgerelateerde politieke activiteiten vallen hieronder activiteiten die bedoeld zijn om de publieke opinie over politieke thema's te vormen.

De implicaties van deze ontwikkelingen zijn vergaand. Ik zal hier later op terug komen. Het volstaat hier om te zeggen dat, terwijl er altijd al een minderheid van politiek ongeïnformeerde en ongeïnteresseerde burgers bestond, we nu zien dat een steeds groter deel van onze bevolking niet schroomt om te handelen op manieren die nefast zijn voor het normale functioneren van de representatieve democratie. In de meeste gevallen uit dit afwijzen van de representatieve democratie zich in een gebrek aan interesse en betrokkenheid bij het politieke proces. In acute situaties, zoals de fiscale crisis in Griekenland of protesten tegen de stijging van het collegegeld in Quebec, kan ook een gemotiveerde minderheid snel grote aantallen mensen mobiliseren. Maar het gebruik van *social media* om supporters te mobiliseren betekent dat de informatie die nodig is om de doelstellingen en tactieken te plaatsen in het kader van de werking van de representatieve democratie, grotendeels afwezig blijft.

Daaruit volgend zijn we genooddaakt ons af te vragen of burgerschapsvorming en hervormde electorale instellingen zullen volstaan om de internetgeneratie ertoe te brengen effectief te participeren in de representatieve democratie. Het spreekt voor zich dat deze stelling niet noodzakelijk geldt voor samenlevingen waar legitieme instellingen van de representatieve democratie ontbreken. *Social media*-politiek kan inderdaad grote aantallen participanten tegen autoritaire regimes mobiliseren en kan dit soort regimes zelfs ten val brengen. Dit heeft de Arabische Lente ons doen inzien. Ook in dit geval kan het internet echter evengoed gebruikt worden om antidemocratische groepen te mobiliseren, zoals bij

het recente gewelddadige protest naar aanleiding van een YouTube-filmpje waarin de draak werd gestoken met de profeet Mohammed. In IJsland voelde een kwart van de bevolking zich geroepen de straten van Reykjavik over te nemen. Door hun grote aantallen en hun doorzettingsvermogen dwongen ze de leiders van het land zich te verzetten tegen Britse en Nederlandse banken. Nog typischer echter is Griekenland, waar de protesten tegen het strenge regeringsoptreden een milieu creëerden waarin destructieve krachten en sabotage hun werk kunnen doen.

Misschien wel de meest interessante recente casus tot nu toe is de 15M-beweging in Spanje. Na nauwkeurige studie kan men stellen dat deze beweging niet echt een goed voorbeeld is van *social media*-politiek. Ondanks het feit dat de hoge jeugdwerkloosheid de belangrijkste voedingsbodem vormt voor dit protest, is de internetgeneratie slechts iets oververtegenwoordigd in 15M, en ze is niet in het bijzonder organisatorisch afhankelijk van *social media*. De acties zijn gestructureerd rondom wekelijkse buurtbijeenkomsten (en regelmatige regionale en nationale bijeenkomsten) op een vaste tijd en plaats, met acties op basis van consensus. De eisen die voortkwamen uit dit proces waren gericht op het verbeteren van de representatieve democratie in plaats van de bestaansreden ervan te betwisten. Economische eisen werden beperkt door de realiteit van de Spaanse situatie en acties bleven beperkt tot zorgvuldig geselecteerde gevallen, zoals het blokkeren van een huis dat door de bank werd teruggevorderd. Pogingen om de beweging te radicaliseren zijn contraproductief gebleken. Alles in aanmerking geno-

men, blijkt 15M te opereren in het kader van de representatieve democratie.

Wat te denken van de studenten die in Quebec massaal op straat kwamen tegen de verhoging van het collegegeld? Een aantal auteurs stelt dat de beweging de democratie respecteerde, omdat de acties werden goedgekeurd door te stemmen op algemene vergaderingen in de hogescholen en universiteiten. Toen de acties culmineerden in een relatief hoge verkiezingsopkomst, noemden studentenleiders dit inderdaad een overwinning voor de democratie. Naar mijn mening is dit een verkeerde interpretatie.

Voordat we ons de vraag stellen of het langetermijneffect van deze acties het versterken of verzwakken van de democratie in Quebec zal zijn, is een bredere discussie vereist over hoe en waarom *social media*-politiek en de representatieve democratie onverenigbaar zijn.

Representatieve democratie en social media-politiek

Heel simpel gezegd is *social media*-politiek die vorm van politieke participatie van een generatie waarbij de link naar de politieke wereld in de eerste plaats via het internet gaat. Hierdoor onderscheidt ze zich van eerdere generaties, voor wie de link voornamelijk door gedrukte media, radio en televisie tot stand kwam. Voor die generaties was politieke informatie voornamelijk lineair. Ze kon geplaatst worden in een context van tijd en plaats, die het individu een basis gaf voor het kiezen tussen alternatieven in beleid. Dit bevorderde het beeld dat de politiek een lineair proces is, gekenmerkt door complexe afwegingen,

met name als het ging om de financiering van publieke programma's.

Die lineariteit werd voor het eerst op de proef gesteld door de komst van het multikanalentelevisietijdperk. Er werd uitgezonden via de kabel of satelliet en in combinatie met de afstandsbediening konden kijkers voortaan, met een minimale inspanning, impulsief zappen naar meer stimulerende beelden of konden ze zich helemaal afsluiten voor politieke informatie. Onderzoek wees uit dat dit resulteerde in een diepere kloof inzake politieke kennis tussen diegenen die de politiek volgden en alle anderen. Het internet versnelt en versterkt dit proces. De opgelegde orde van buitenaf is verdwenen; tegenwoordig wordt inhoud intern geselecteerd, geordend of zelfs gecreëerd. De macht verschuift van instellingen naar netwerken en van begrensde gebieden naar cyberspace, waardoor ze geografische en hiërarchische beperkingen ontstijgt. Lineariteit is iets uit het verleden.

Het valt niet te ontkennen dat ook de instellingen van de representatieve democratie gebruik maken van op internet gebaseerde vormen van communicatie, door middel van partijwebsites, blogs van politici en Facebook- en Twitter-accounts. Maar uit de literatuur blijkt dat deze uitingsvormen in de marge blijven en dat ze nog geen significante invloed hebben gehad op representatieve politiek. Representatieve politiek opereert nog steeds in een gedefinieerde politieke ruimte, waarin men een onderscheid kan maken tussen alternatieve beleidslijnen die tijd- en plaatsgebonden zijn, waarin men een weloverwogen keuze kan maken en die keuze kan toepassen in een verkiezing.

Voor de gemiddelde deelnemer aan het politieke proces brengt dit met zich mee dat hij/zij zich identificeert met een politieke partij en dat dit zijn/haar uitgangspositie vormt. Van daaruit kunnen afwijkingen in stemgedrag plaatsvinden als reactie op veranderde omstandigheden. Derhalve veronderstelt de representatieve democratie dat, onder normale omstandigheden, burgers gaan stemmen en dat een gemotiveerde minderheid zich inspant om steun van anderen te winnen. Deze anderen zullen trachten hun beleidskeuzes uitgevoerd te krijgen door een partij of kandidaat te steunen of, indirect, door te trachten de publieke opinie te beïnvloeden via de media, petities en diverse publieke acties.

Het belangrijkste bijzondere kenmerk van *social media*-politiek vinden we terug in de manier waarop mobilisatie plaatsvindt. In een representatieve democratie wordt informatie met betrekking tot het maken van keuzes verzonden en ontvangen via nader bepaalde kanalen: politieke partijen en andere organisaties proberen hun doelstellingen te bereiken via representatieve instellingen en er wordt hierover gerapporteerd door de massamedia. *Social media*-politiek is gebaseerd op een ogenschijnlijk gedeeld belang op grond waarvan het individu gemobiliseerd kan worden. Dit gebeurt via specifieke informatie over een bepaalde kwestie op een gegeven moment, variërend van het ondertekenen van een elektronische petitie tot het aansluiten bij een verkeersblokkerende demonstratie. Collectieve actie is onmiddellijk; er zijn geen ruimte- of tijdgebaseerde beperkingen met betrekking tot het doel en de inhoud. De primaire, zo niet de

enige bron van informatie op *social media* komt van 'vrienden'. Dit zijn geen vrienden die je kent als echte personen, en ze zijn het misschien zelfs niet met je eens; vaker zijn ze vreemden – het kan iedereen zijn, overal, die vermoedelijk belangen met je delen. Dergelijke informatie is dus onvermijdelijk onvolledig en kan gewoon fout zijn. Neem het voorbeeld van het broodje-aapverhaal dat werd verspreid onder Quebecse studenten in het voorjaar van 2012: ze waren er zeker van dat er iemand was gestorven tijdens een protestmanifestatie en het gerucht ging dat de regering, politiek en media hadden samengespannen om dit te verbergen. Pas toen dit gerucht werd onderzocht door journalisten van de oude stempel, bleek die persoon springlevend te zijn; het gerucht verdween.

Gedeelde interesse is wat het individu met *social media* verbindt. Deze media verschaffen echter geen informatie die deze gedeelde interesse zou kunnen ondermijnen. Hierdoor kunnen ze ook niet dienen als een forum voor discussie of voor het zoeken naar medestanders. Ze vormen op een heel beperkte wijze de publieke opinie en hebben een armzalige invloed op de beslissingen van representatieve instellingen. Omdat politiek gebaseerd op *social media*-communicatie diffuus en niet begrensd is, zal mobilisatie plaatsvinden rondom vaag gedefinieerde en steeds veranderende doelen, zonder duidelijk of consistent perspectief hoe deze te bereiken.

Kortom, politieke activiteiten gebaseerd op *social media* zullen en kunnen geen politiek-economische context scheppen waarin hun eisen passen. Hoe meer leden van de internetgeneratie afhankelijk zijn van *social media*, des te geringer

hun mogelijkheid wordt om effectief te opereren in een representatieve democratie. Een dergelijke e-mobilisatie, hoe groot ook, zal waarschijnlijk niet succesvol zijn; niet in de zin van een falen om voldoende andere burgers voor zich te winnen, maar als bewijs van het vastgeroest zijn van het systeem. Het resultaat zal een terugkeer naar passiviteit zijn of, op aandringen van de radicale minderheid, nog sterker antisociaal gedrag. Dit gedrag vervreemdt de publieke opinie nog meer. De eisen van de publieke opinie vinden hun weg niet in openbare beleidsbeslissingen. Dit wordt beschouwd als het bewijs dat de echte macht ligt in de handen van marktbelangen die corrupte politici en liegende media manipuleren. Het is een vicieuze cirkel.

De studentenacties in Quebec

Kan een representatieve democratie deze vicieuze cirkel doorbreken door de thema's van de straat aan de bevolking voor te leggen in de vorm van een verkiezing? Terwijl ik aan het schrijven was, vond er een verkiezing plaats in Quebec met partijen die verdeeld waren over de eisen van de studenten. Tegen die tijd keerden de meeste studenten terug naar hun colleges, terwijl ze de overheid nog steeds afkeurden. Tekenen van mobilisatie langs de klassieke lijnen van de representatieve democratie waren relatief beperkt. In het begin leek het erop dat een eenvoudige vraag van de studenten om de toegankelijkheid van het hoger onderwijs te verdedigen een reactie was tegen de overheid die het zeer lage collegegeld in Quebec

wilde verhogen (omdat de universiteiten relatief ondergefinancierd waren en de provinciale schuld relatief hoog opliep). Een aanbod om het systeem beter toegankelijk te maken voor studenten uit lage-inkomensgezinnen door middel van beurzen en leningen werd echter verworpen. De weigering van de studenten om compromissen te sluiten over de bevriezing van het collegegeld evolueerde van een onderhandelingspositie tot een *sine qua non*. Piketten om de scholen gesloten te houden werden versterkt, ondanks gerechtelijke bevelen. Toen het weer milder werd en de dagen langer, intensiverden de acties in de straten van Montreal. Vanuit een dergelijk perspectief zou geen compromis kunnen worden overwogen. In het bijzonder voor de dominante groep binnen CLASSE was het een uiting van iets meer dan alleen de bevriezing van het collegegeld: het was een stap in de richting van een radicaal veranderde samenleving. Daarom weigerde CLASSE de gemaskerde anarchisten te veroordelen die de straatprotesten gebruikten als dekmantel voor het vernielen van eigendommen.

Vanuit het oogpunt van een regering (naar mijn vermoeden, ook vanuit het oogpunt van sommige bondgenoten van de studentenvakbond) die opereert binnen de lineaire politieke cultuur van de representatieve democratie, liet het falen om tot compromissen te komen het geringe vertrouwen van de kant van de studentenleiders zien. Maar hiermee mist men de rest van ijsberg die onder water zit. Deze veranderlijke en soms tegenstrijdige, maar dwingende en intense eisen zijn natuurlijke uitingen van *social media*-politiek. Wat constant en consistent bleef was de mo-

bilisatie, en dat werd de enige echte tastbare doelstelling omdat ze zichtbaarheid, "vreugde, liefde en gezinszin" aan de beweging gaf. De dynamiek van het protest in Quebec is dus helemaal anders dan het M15-protest in Spanje. Na een paar weken kregen de straatacties en eisen in Quebec een eigen logica. Daarmee creëerden ze een vehikel waarmee algemene vergaderingen konden worden opgeroepen (of juist niet) wanneer de leiding dat wilde en waarmee, als emoties hoog opliepen, iedere tegenstander effectief kon worden uitgesloten. Het echte initiatief lag bij de nachtelijke straatacties in Montreal die niemand meer kon afblazen, omdat hun routes pas op het laatste moment werden gecommuniceerd via *social media*.

De verkiezingen in Quebec in 2012

Men nam over het algemeen aan dat de behandeling van de studenteneisen de belangrijkste kwestie tijdens de verkiezingscampagne zou zijn. Dit was echter niet zo. Indien de partijen die afwijzend stonden tegenover de studenteneisen, de Liberals and Coalition Avenir Québec (CAQ), hun 58 procent verkiezingswinst zouden vertalen in het vormen van een regering, was men er zeker van dat de studentenorganisaties weer zouden proberen het systeem te saboteren. In plaats daarvan zag de Parti Québécois (PQ), die altijd kan rekenen op de steun van iets minder dan een derde van de kiezers, haar kans schoon een minderheidsregering te vormen. De opkomst was 74,6 procent (beter dan de 70 en 71 procent in 2003 en 2007 en veel beter dan de 57 procent in 2008, maar nog

steeds lager dan de opkomst van 82 procent in 1994 en de 78 procent opkomst in 1998). De opkomst werd gestimuleerd door de verhitte strijd tussen de drie partijen, heel anders dan de voorspelbaarheid bij de verkiezingen van 2008. De verkiezingen van 2012 werden ook overschaduwed door de Canadese en Amerikaanse verkiezingen. We weten niet precies wat de opkomst was onder jongeren. Als we het patroon uit 2008 van een 20-procentpunt verschil van de totale opkomst volgen, was de opkomst van 55 procent van de Quebecse jongeren meer dan behoorlijk in vergelijking met die van jongeren elders in Noord-Amerika.

Toch is er geen enkele aanwijzing dat deze jongerenstem de positie van de PQ en de linkse Quebec Solidaire (waarvan de twee leiders deelnamen aan een pro-studentenmars op 22 augustus) versterkte. Als ze al enige invloed had, verklaart PQ's verzet tegen de studenten haar magere verkiezingsresultaat. Doordat Marois beloofde de verhoging van het collegegeld per decreet te annuleren, keerde de relatieve rust terug in de onderwijsinstellingen in Quebec.

Zal deze overwinning de steun voor de electorale democratie bevorderen? CLASSE stelt dat de overwinning alleen tot stand kwam door de strijd in de straten. In de nasleep van de verkiezingen waarschuwde CLASSE dat men de verkiezingsresultaten niet moest vertrouwen en ze beloofde te blijven vechten voor gratis onderwijs. De andere studentenleiders beloofden waakzaamheid om ervoor te zorgen dat de volledige bevrozing van het collegegeld zou worden gehandhaafd. Ook beloofden ze in actie te komen tegen de verwachte inspanningen van de PQ om de verhogingen van het collegegeld te koppelen aan de kosten

van levensonderhoud. Hieruit leren we dat een triomf niet tot stand komt volgens de regels van electorale democratie. In dit geval was het een toevallige samenloop van omstandigheden. Een strategie gebaseerd op mobilisatie en verstoringen van de openbare orde bleek uiteindelijk tot dit resultaat te leiden. In de dagen na de verkiezingen werd duidelijk dat, mochten de economische omstandigheden deze regering dwingen het collegegeld te verhogen, de gebeurtenissen van dit jaar gebruikt zullen worden om de studenten nog een keer op straat te roepen.

Directe democratie in het internettijdperk

Een ander aspect van de gebeurtenissen in Quebec is relevant voor deze discussie. Het programma van de *Parti Québécois* belooft bindende referenda over bepaalde kwesties op verzoek van 15 procent van de kiezers. Als de onverenigbaarheid tussen representatieve en *social media*-politiek hout snijdt, dan moeten we dergelijke innovaties overwegen – zelfs als ze bepaalde belangrijke beginselen van de representatieve democratie in twijfel trekken. Een praktisch antwoord op deze vraag ligt in het gebruik van elektronische referenda. Wat als de Quebecse studenten de mogelijkheid hadden gehad de verkozen wetgevende macht te omzeilen en hun eisen rechtstreeks via een dergelijk referendum aan de bevolking hadden kunnen voorleggen? Het zou dan zeker moeilijk zijn, zelfs voor de meest extreme studentenleiders, om straatacties te rechtvaardigen en te weigeren deel te nemen aan een dergelijk proces om hun

doelstellingen te bereiken – een proces waarin men de publieke opinie voor zich probeert te winnen in plaats van haar tegen te werken.

Hoewel het internet de mogelijkheden voor dergelijke referenda verhoogt, zijn er nog steeds grote belemmeringen om ze zo op te zetten dat er niet gemanipuleerd of gefraudeerd kan worden. Het internet maakt directe democratie technisch haalbaar, maar het is nog niet duidelijk of het ook het probleem van gebrek aan verantwoording kan overwinnen. In een traditionele directe democratie, in elke gemeenschap groter dan een kleine stad, weten kiezende burgers in een referendum dat ze niet verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor hun keuze. Gelukkig is er geen tekort aan groeperingen die proberen te voorkomen dat dergelijke referenda zouden worden misbruikt door niet-representatieve minderheden.

Een voorbeeld hiervan is een groep waarvoor de democratie en het internet onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: de Duitse Piratenpartij. Uit een recent rapport blijkt dat men in een paar van de lokale Piratenpartij-fracties experimenteert met een *open-source*-platform. Elk van de 6.000 leden kan beleidsvoorstellen doen. Indien het voorstel een 10-procentquorum behaalt, krijgt het de steun van de leden. Alternatieve voorstellen worden aangeboden en nadat de rivaliserende versies met elkaar hebben gestreden, mogen de leden stemmen. Dit platform kan op dit moment alleen gebruikt worden door geregistreerde partijleden. Het gebruik van pseudoniemen is toegestaan, zodat men niet kan registreren welke gebruikersaccount precies overeenkomt met welke persoon, maar er is een discussie gaande of de deelnemers in

de toekomst onder hun eigen naam moeten werken. Het idee is om een prototype van de toekomstige democratie te ontwikkelen.

In zoverre ze zich mengen in de elektronische discussie, hebben de verschillende Party Profile Websites (PPW's) indrukwekkende instrumenten ontworpen voor een raadpleging van de bevolking over verkiezingsgerelateerde onderwerpen. Die ideeën bieden, op zijn minst, stof tot nadenken. Ik zou graag willen geloven dat er nog steeds een alternatief bestaat voor de verzwakte, op partijen gebaseerde representatieve democratie. Dat zou betekenen dat we nog steeds in staat zijn de representatieve democratie aantrekkelijk te maken voor de internetgeneratie door hervorming van het kiesstelsel, innovatieve benaderingen wat betreft burgerschapsvorming en het mogen stemmen op 16-jarige leeftijd. Maar ik ben er nog meer van overtuigd dat er iets moet gebeuren om een zinvol alternatief te bieden aan degenen die telkens opnieuw zullen proberen om *social media* te gebruiken om de democratie terug te brengen tot pure straatacties.

Noten

1. Bergh, J. (2012). *Do Voting Rights Affect the Political Maturity of 16- and 17-Year-Olds? Findings from the 2011 Norwegian Voting-Age Trial*. Oslo: Institute for Social Research.
2. García-Albacete, G. (2011). *Continuity or Generational Change? A Longitudinal Study of Young People's Political Participation in Western Europe*. Mannheim, Germany: University of Mannheim, Center for Doctoral Studies in Social and Behavioral Sciences.

Bibliografie

Milner, H. (2002). *Civic Literacy? How Informed Citizens Make Democracy Work*. Hanover: University Press of New England.

Over de (in)compatibiliteit van politieke participatie via sociale media en de representatieve democratie

Eugénie Dostie-Goulet (Université de Sherbrooke, Canada)

Marc-Antoine Turcotte (Université de Sherbrooke, Canada)

Gedurende de laatste decennia heeft een veelvoud aan feiten en cijfers velen van ons ervan overtuigd dat jongeren vervreemd raken van de traditionele, representatieve democratie. Jongeren hebben weinig vertrouwen in politieke instituties, hun participatie in verkiezingen is laag en zij identificeren zich niet met politieke partijen. Het zijn slechts enkele van vele onderzoeksresultaten die ervoor gezorgd hebben dat de zoektocht naar remedies voor een zogenaamde 'democratische malaise' deel is gaan uitmaken van politicologisch onderzoek. Henry Milner maakt deel uit van de groep onderzoekers die zoekt naar manieren om jongeren te betrekken bij de representatieve politiek. Of, zoals hij het zelf omschrijft in dit themanummer, iemand die zoekt naar welke oplossing dan ook die voorkomt dat de democratie gereduceerd wordt tot acties die enkel op straat plaatsvinden. Zo onderzocht Milner het effect van electorale hervormingen, van een verlaging van de stemgerechtigde leeftijd naar 16 jaar en bestudeerde hij de

invloed van maatschappelijk onderwijs op de politieke kennis van jongeren.

Met zijn notie dat 'straatacties' incompatibel zijn met traditionele en representatieve vormen van politieke participatie haalt Milner een interessant en belangrijk thema aan. "Zijn de nieuwe sociale bewegingen, van Quebec tot Wall Street, verenigbaar met een representatieve democratie?" Milners antwoord op deze vraag is duidelijk 'nee'. De voornaamste reden waarom Milner vindt dat nieuwe sociale bewegingen en de daarmee verbonden politieke acties geen vervanger zijn van de representatieve democratie, berust op de sterke link tussen deze bewegingen en de zogenoemde *social media*. Deze nieuwe mediavormen verspreiden volgens Milner op hun best incomplete en diffuse politieke informatie en op hun slechtst eenzijdige informatie. De internetgeneratie (jongeren van 18 tot 30/35 jaar) maakt veelvuldig gebruik van sociale media en haar participatie in nieuwe sociale bewegingen is geen acceptabel alternatief voor partijpolitiek, vindt Milner. Hierdoor raakt de internetgeneratie steeds verder verwijderd van de traditionele, representatieve democratie.

Sociale media en politieke informatie

Milners essay brengt vele interessante vraagstukken naar voren en met een aantal van zijn interpretaties zijn wij het eens. Met betrekking tot andere punten willen wij een alternatief perspectief bieden. In tegenstelling tot Milner, geloven wij niet dat er sprake is van onverenigbaarheid tussen

de representatieve democratie zoals we die tot nu toe gekend hebben en sociale media zoals deze worden verstaan en gebruikt door de internetgeneratie. In deze reactie proberen wij aan te tonen dat de uitdagingen die inherent zijn aan de sociale media en de daaraan verbonden politieke acties niet van dien aard zijn dat de pessimistische conclusie getrokken moet worden, dat deze nieuwe vormen van politieke participatie een gevaar vormen voor de representatieve democratie.

Volgens Milner is “sociale-mediapolitiek de vorm van participatie die geprefereerd wordt door een generatie die voornamelijk via internet in contact staat met de politiek. Dit onderscheidt deze generatie van eerdere generaties waarvoor de link met de politiek nog via de schrijvende journalistiek, radio en televisie gemaakt werd”. Het grootste verschil tussen de twee vormen van participatie zit hem volgens Milner dus in de manier waarop politieke informatie verkregen wordt. Omdat informatie die via sociale media gedistribueerd wordt niet uitgaat van een specifieke lineaire bron, lijken sociale media inderdaad vaak ongeorganiseerd, onofficieel, en een incoherente mix van wat iedereen en niemand ‘vindt’ van een bepaald issue.

Volgens Milner is de rechtlijnigheid van de traditionele media verdwenen. Wij denken echter dat zich een transformatie heeft voorgedaan. Vandaag de dag maakt politieke informatie onderdeel uit van een multilineair proces dat zich mede op internet afspeelt. In de eerste jaren waarin internet in opgang was (web 1.0), was de aangeboden informatiestroom erg lineair. Politieke elites en experts boden

politieke informatie aan die voor iedereen toegankelijk was. In de nieuwe fase van het internet (web 2.0) is informatievoorziening niet langer het primaire doel. In plaats daarvan is het delen, bediscussiëren en ‘liken’ van informatie belangrijk geworden. Het aantal informatieaanbieders heeft zich ondertussen uitgebreid tot iedereen met internettoegang. De informatie die verspreid wordt op het web is daarmee veel diverser geworden.

Of men nu op internet een krant leest, een politiek forum volgt of gewoon over het web surft, burgers maken constant keuzes over het soort van politieke informatie waaraan zij blootgesteld willen worden. Er is een veelheid aan bronnen en een veelheid aan keuzes. De voornaamste uitdaging voor gebruikers van sociale media is daarom selectie.

Men kan zich afvragen of informatieselectie echt wel zo belangrijk is. Wij betogen dat dit het geval is, juist omdat er zoveel ‘diffuse’ – of beter gezegd diverse – informatie beschikbaar is. Als we uitgaan van het idee dat sociale media niet veel meer vertegenwoordigen dan bijeengeraapte, onbetrouwbare informatie, dan staan variëteit en diversiteit inderdaad niet gelijk aan vooruitgang. Vooruitgang zit hem voor ons in het enorme informatiepotentieel dat door sociale media en internet aangeboden wordt. Beide bronnen zijn goudmijnen van informatie voor wie er gebruik van weet te maken. Vooruitgang vereist echter ook inspanning, omdat de gebruiker informatie waartoe hij of zij toegang heeft moet trianguleren om het waarheidsgehalte ervan na te gaan en om een solide opinie te vormen. Het volstaat niet blind te bouwen op het werk van een journalist of op de geloof-

waardigheid van een krant. Het is aan de gebruiker om na te gaan of de informatie die hij/zij consulteert geloofwaardig is. Dit is een grote uitdaging. Zeker op het web is waarheidsgetrouwheid geen gemeenschappelijk goed. Toen de radio nog de enige bron van informatie was, werden keuzes omtrent de betrouwbaarheid van de bron van bovenaf gemaakt. De selectie-inspanning van de gebruiker is veel groter ten tijde van het web 2.0.

Waar wij ervan uitgaan dat selectie de voornaamste uitdaging is van het internet, lijkt Milner zich vooral te richten op het ‘*shared interests*’-effect. De activiteiten van internetgebruikers [zijn] inderdaad vaak homogeen. Volgens Milner zijn “gedeelde interesses datgene zijn wat het individu verbindt met de sociale media” en “zijn sociale media er niet op gericht informatie te verspreiden die gedeelde interesse kan ondermijnen”. Wij zijn van mening dat sociale media veel meer dan een gemeenschappelijke interesse vertegenwoordigen. Sociale media moeten geïnterpreteerd worden als een brug waarvan gebruikers een bijdrage kunnen leveren aan een virtuele representatieve democratie. Daarbij vormen sociale media slechts een onderdeel van alle internetinformatiebronnen. In feite staat de internetgeneratie in verbinding met de politiek via de sociale-mediaversie van de traditionele media. Gebruikers geven aan de pagina’s van kranten leuk te vinden. Die kranten voorzien hen vervolgens van nieuws op hun Facebookmuur. De internetgeneratie volgt journalisten en politieke partijen op Twitter. Zo zien zij een constante stroom aan informatie langskomen. Informatie circuleert en – zelfs nog belangrijker voor de internetgeneratie –

kan gedeeld en bediscussieerd worden. Het feit dat deze discussie plaatsvindt op een Facebookmuur maakt de discussie er niet minder echt om. Ook Facebookvrienden zijn het niet altijd met elkaar eens en onenigheid komt zelfs nog sterker naar voren op de discussiefora van kranten en radiostations. Via deze debatten verkrijgen jongeren nieuwe informatie. Er bestaat voor zover wij weten geen bewijs dat nieuwe vormen van politieke discussie geen invloed hebben op de publieke opinie.

Is de politieke informatie waaraan jongeren vandaag blootgesteld worden dezelfde als in het tijdperk van de meer traditionele vormen van politieke informatie? Zeker niet. Om te beginnen is er veel meer informatie beschikbaar. Voorkomt informatieselectie dat jongeren “effectief kunnen opereren in een representatieve democratie”? Wij geloven daar niet in. Internet – en de sociale media in het bijzonder – kan niet alleen gebruikt worden om informatie te verkrijgen, maar ook om deze te verspreiden. Ook op sociale media komt informatie vaak van institutionele bronnen. Vaak is deze er echter op gericht mensen in een sociale context te organiseren. Feitelijk lijkt dit de voornaamste reden waarom Milner een zekere spanning tussen participatie via sociale media en traditionele, representatieve democratie ziet: de manier waarop sociale media gebruikt worden in de context van sociale bewegingen.

Sociale media en sociale bewegingen

Laten we teruggaan naar de titel van Milners essay: “Politiek en sociale media. Zijn

'social media' verenigbaar met de representatieve democratie?" Om te beginnen staan de nieuwe bewegingen die Milner aanhaalt (en dan met name de beweging in Quebec) volgens ons helemaal niet negatief tegenover representatieve vormen van democratie. Natuurlijk komen er soms commentaren voorbij die afwijzend staan ten opzichte van de traditionele representatieve democratie, zoals in het CLASSE-manifest waar Milner het over heeft. Onderzoek heeft aangetoond hoe criticasters van de representatieve democratie inderdaad onderdeel uitmaken van sociale bewegingen (Sommier, 2003). Toch bleken nieuwe sociale bewegingen dezelfde functie te hebben als voorheen. Sociale bewegingen vormen een manier om politiek actief te zijn tussen twee verkiezingen. Middels deze vorm van actie kan de bevolking zich ervan vergewissen dat de regering blijft luisteren. Het is een manier om duidelijk te maken aan de politiek dat groepen, burgers en gemeenschappen hun aandacht niet laten verslapen omdat het geen verkiezingstijd is. De aanwezigheid van een representatieve democratie impliceert niet dat burgers moeten wachten tot hun gekozen vertegenwoordigers een issue op de politieke agenda zetten.

Sociale bewegingen hebben altijd de rol van waakhond van de samenleving gespeeld en gebruik gemaakt van de media om informatie te doen circuleren, de publieke opinie te beïnvloeden en de regering onder druk te zetten. De internetgeneratie maakt enkel gebruik van een nieuwe en betere methode om informatie te organiseren en delen.

Milner heeft gelijk als hij waarschuwt dat "politiek die gebaseerd is op communicatie via sociale-mediacommunicatie

diffuus is, geen grenzen heeft, en dat mensen gemobiliseerd worden aan de hand van vaag gedefinieerde en veranderende objectieven". Maar dit is geenszins alleen het geval bij politiek die via sociale media bedreven wordt. Sociale bewegingen hebben vaak meervoudige doelen, gediversifieerde strategieën en onduidelijk leiderschap. Niettemin hebben zij door de jaren heen thema's op de politieke agenda gezet die sociale verandering stimuleren – al dan niet geholpen door de media. Neveu (1999) laat in zijn onderzoek zien dat traditionele media niet partijdig zijn ten opzichte van sociale bewegingen. Berichtgeving in de media hangt immers af van factoren zoals de mate van professionaliteit van de sociale bewegingen, de manier waarop issues gepresenteerd worden en de mediadiversiteit. Dit is niet anders waar het gaat om communicatie via sociale media: berichtgeving hangt af van de boodschap en van wie de informatie deelt met wie.

Conclusie

Internet en nieuwe sociale media brengen een ongekend tijdperk van politieke representatie aan het licht door gebruik te maken van een nieuwe publieke sfeer en door de bevolking daar te laten discussieren. Wij claimen zeker niet dat sociale media en internet een nieuwe virtuele e-democratie vormen, maar het kan aan de andere kant niet ontkend worden dat beide machtige bronnen zijn die de representatieve democratie kunnen versterken via de ontwikkeling van een virtuele vorm van burgerschap.

Milner meent dat de internetgeneratie, die sociale media gebruiken voor politieke doeleinden, in een fase is aanbeland van “passieve afwijzing van de representatieve democratie”. Wij zien dat anders. Wij zien een generatie jongeren die niet alleen tijdens verkiezingen politiek actief wil zijn. Mits op een georganiseerde manier gebruikt, biedt het internet de mogelijkheid tot democratisch pluralisme en constant overleg. Sociale media zijn slechts werktuigen die een brug vormen voor een continue en interactieve democratie die plaatsvindt op het web, ook als het geen verkiezingstijd is. Deur-aan-deurpolitiek is inmiddels echt verleden tijd. De interactie tussen burgers en politieke leiders vindt tegenwoordig plaats op het internet via sociale media, forums, blogs en traditionele websites. Burgers hebben niet alleen toegang tot meer informatie, maar ook tot een nieuwe publieke sfeer waarin continu gedelibereerd kan worden.

Internet en de sociale media staan toe dat minderheden beter vertegenwoordigd worden. Als we kijken naar kleine politieke partijen, dan zijn sociale media niet alleen compatibel met representatieve democratie, maar zijn ze ook in staat deze te verbeteren door te zorgen voor meer inclusiviteit. Neem bijvoorbeeld *Option nationale*, een kleine soevereine partij in Quebec die bijna 2% van de stemmen haalde in de provinciale verkiezingen van 2012. De partij profiteerde enorm van de zichtbaarheid in sociale media. Wegens ontbrekende financiële middelen kon de partij geen grote campagne opzetten. Ze werd ook niet uitgenodigd voor de lijsttrekkersdebatten. Aanwezigheid op Twitter en Facebook zorgde er echter voor dat

de partij gratis en voor niets een electoraat kon bereiken dat uiteindelijk voornamelijk uit jongvolwassenen bleek te bestaan.¹

Sociale media zijn zeker niet perfect. Zoals Milner aangeeft, wordt soms valse informatie verspreid. Maar zo snel als valse informatie in omloop kan worden gebracht, zo snel kan deze gecorrigeerd worden. In de nacht van 16 augustus 2011 werd op de internetpagina van de krant *Le Devoir* het gerucht verspreid dat Jean Charest – de eerste minister van Quebec – overleden was (Huffington Post, 2011). De website bleek later gehackt te zijn. Het nieuws verspreidde zich echter in luttele seconden over het web. Gelukkig kon de persvertegenwoordiger van de eerste minister nog geen uur later via Twitter laten weten dat het om een hoax ging. In het verleden had het dagen kunnen duren, voordat een dergelijk gerucht rechtgezet zou zijn. Tegenwoordig duurt zoiets twee uur.

Sociale media bieden zeker een uitdaging voor de representatieve democratie. Wij zien echter niet waarom de twee elkaar zouden moeten uitsluiten.

Noot

1. Thierry Giasson, een expert in politieke communicatie in Quebec, bestudeerde de aanwezigheid van de politieke partijen op Twitter tijdens de verkiezing van 2012. De aanloop naar de verkiezingen resulteerde dan wel niet in de verwachte Twitter-campagne, maar deze vorm van sociale media speelde een grotere rol dan ooit tevoren. Waar grote partijen Twitter vooral gebruikten om politieke informatie te verspreiden, benadrukten

kleinere partijen zoals *Option nationale* de interactie met volgers (Deglise, 2013).

Bibliografie

- Deglise, F. (2013). Élections provinciales de 2012 – la campagne 2.0 n’a pas vraiment eu lieu. *Le Devoir*, 21 januari 2013.
- Huffington Post (2011). Jean Charest Death Hoax: False Story Posted On Le Devoir Site. *The Huffington Post Canada*, 16 augustus 2011, <http://www.huffingtonpost.ca>.
- Neveu, E. (1999). Médias, mouvements sociaux, espaces publics. *Réseaux*, 17 (98), 17-85.
- Sommier, I. (2003). *Le renouveau des mouvements contestataires à l’heure de la mondialisation*. Paris: Flammarion.

Social Media Politics en democratie: een reactie op Henry Milner

Yannis Theocharis en Ellen Quintelier

In zijn artikel “Politiek en sociale media. Zijn ‘social media’ verenigbaar met representatieve democratie?”, problematiseert Henry Milner de nieuwe generatie jonge burgers die, zoals hij beweert, vooral verbonden zijn met de politiek via het internet. Beïnvloed door de recente gebeurtenissen zoals de protesten in Quebec en de verschillende *Occupy*-bewegingen over de hele wereld, stelt Milner de vraag wat we kunnen verwachten van een generatie die, zoals hij het noemt, ‘*Social media politics*’ gebruikt. Deze vraag ligt in lijn met de vaststelling dat de oorzaken van

de lage participatiegraad kunnen worden gerelateerd aan een radicaal veranderend medialandschap, met ingrijpende gevolgen voor diegenen die volwassen zijn geworden in de jaren van het internet.

De centrale stelling van Milner is dat het gebruik van de sociale media met een politiek doel niet verenigbaar is met de representatieve democratie. Milners analyse geeft stof tot nadenken over de toekomstige gezondheid van de representatieve democratie. In deze korte reactie willen we een aantal kritische punten bespreken die volgens ons bijdragen aan het verder brengen van deze discussie. We bespreken waarom we het centrale argument over incompatibiliteit van internet en representatieve democratie niet overtuigend vinden. Ten eerste ziet Milner niet dat het internet slechts een middel is om aan politieke participatie te doen, geen doel op zich. Ten tweede is online politieke participatie inderdaad niet representatief, en zijn er niet zoveel mensen politiek actief online zoals Milner stelt. Dit is echter ook een probleem bij andere vormen van offline politieke participatie. Ten slotte bespreken we waarom het erop lijkt dat het artikel de reden onderbelicht waarom jongeren actief zijn in de sociale media met oog op het beïnvloeden van politici, en waarom deze reden vaak zelfs geheel ontbreekt in het grote plaatje: jongeren voelen zich niet vertegenwoordigd door de politieke elite. Ze willen deze hervorming niet buiten maar in het democratische systeem doen.

De problematische argumentatie komt voort uit het gebruik van een technologisch deterministische en algemene aanpak. Daarbij gaat het om diegene die online participeert en de mate waarin dit *uitsluitend*

gebeurt, zich verspreidt en toegepast wordt op het internet. Dit leidt tot de behoorlijk alarmerende conclusie dat de politieke participatie van de jongere generatie in overeenstemming is met een passieve afwijzing van de representatieve democratie. Terwijl dit net zo goed een reactie kan zijn van bepaalde groeperingen van zwaar politiek geëngageerde jonge mensen die de representatieve democratie willen verbeteren door hun stem luider te laten klinken. Jonge burgers hebben hun buik vol van wat politiek wetenschapper Stephen Coleman “de dialoog van doven” heeft genoemd. Bovendien wordt deze “dialoog van doven” vaak gebruikt als karakterisering van de hedendaagse politieke vertegenwoordiging.

Hoewel Milner verduidelijkt dat hij met de term ‘*social media politics*’ verwijst naar een generatie waarvan de link met de politieke wereld in de eerste plaats via het internet plaatsvindt, is de term technologisch deterministisch en leidt die tot een verkeerde redenering. Milner lijkt de rol van technologie te zien als doel en niet als middel. Hij merkt op dat, in de verwijzing naar de crisis in Griekenland en de protesten in Quebec, “het gebruik van *social media* om supporters te mobiliseren betekent dat de informatie die nodig is om de doelstellingen en tactieken te plaatsen in het kader van de werking van de representatieve democratie, grotendeels afwezig blijft”. Maar is het gebruik van de sociale media de enige manier om een narratief van een protestactie te construeren, binnen de werking van de representatieve democratie, of is dit gewoon een van de vele manieren om zich in te laten met een dergelijk proces? Met oog op deze eerste redenering wordt er te veel verwacht van

een technologisch instrument dat wijdverbreid is en gebruikt wordt voor zowel socialisatie als entertainment. Door enkel de online participatie te beschouwen, vermindert het belang van de besluitvorming die plaatsvond in de protestkampen en in de algemene vergaderingen (en waren het niet deze acties die uiteindelijk het dagelijks leven verstoorden, voer waren voor krantenkoppen over de hele wereld en die een impact hadden op de publieke opinie – zowel negatief als positief?).

Sociale media als middel

Politiek wordt niet bepaald door het gebruik van de sociale media en evenmin zijn die een integraal onderdeel van elk politiek proces, althans in de meeste westerse landen. Natuurlijk zijn er momenten waarop het gebruik van sociale media intens is: bepaalde vraagstukken kunnen digitaal onder de publieke aandacht worden gebracht en, in tegenstelling tot wat Milner stelt, op een gezonde manier de publieke opinie vormen. Als voorbeeld nemen we het filmpje “Kony 2012” dat op het internet verspreid werd. Na de aanvankelijke publieke uitbarsting van verontwaardiging, werd de video snel opgepikt door de ontwikkelingsdeskundigen en zorgde hij voor een interessant en controversieel debat dat voor iedereen toegankelijk was. Onderzoek naar een Twitter-debat tussen pro-leven- en pro-keuzeaanhangers na de schietpartij op George Tiller – een Amerikaanse abortusarts – door een anti-abortusactivist toonde aan dat mensen in dergelijke gevallen, ondanks hun beperkte vermogen om deel te nemen aan zinvolle discussies door ruim-

telijke restricties, worden blootgesteld aan bredere standpunten dan voorheen.

Milner suggereert dat “omdat politiek gebaseerd op *social media*-communicatie diffuus en niet begreepd is, zal mobilisatie plaatsvinden rondom vaag gedefinieerde en steeds veranderende doelen, zonder duidelijk of consistent perspectief hoe deze te bereiken”. Maar politiek die gebaseerd is op sociale-mediacommunicatie wordt alleen door een minderheid beoefend en die bedrijft politiek zeker niet alleen door middel van sociale media. Het is niet zinvol om sociale media te zien als een medium dat ervoor zorgt dat alle gebruikers op dezelfde manier handelen. Deze gepolitiseerde minderheden lijken evenmin te verwachten dat politieke activiteiten op basis van sociale media de politiek-economische context waarin hun eisen passen, zal scheppen. Empirisch onderzoek toont aan dat online participatie slechts een vorm van participatie is die gekozen wordt door bewegingen die anders ook gebruik maken van een heel scala aan participatierepertoires. Vandaar dat de politieke daden van de recente *Occupy*-bewegingen die het meest typisch waren en de grootste impact hadden, vergelijkbaar zijn met gebruikelijke acties uit het verleden: bezettingen, demonstraties, algemene vergaderingen, protestkampen, petitieën en boycots. Deze beweging had dezelfde moeilijkheden bij het vormgeven van doelen en van concrete strategieën om deze doelen te bereiken als de traditionele sociale bewegingen. Dit is dus nauwelijks een recent verschijnsel van deze bewegingen en is in het geheel niet te wijten aan communicatie op sociale media. Sociale media waren gewoon één van de vele communicatiekanalen waarover de beweging beschikte.

Zo lijkt er een weinig overtuigende basis te zijn voor Milners conclusie dat “Hoe meer leden van de internetgeneratie afhankelijk zijn van *social media*, hoe geringer hun mogelijkheid wordt om effectief te opereren in een representatieve democratie”. Dit impliceert immers ten onrechte dat de sociale media de basis zijn voor politieke participatie; politieke participatie wordt georganiseerd met of zonder de sociale media. In plaats van deze media te beschouwen als een aanvullend instrument voor een bestaande batterij aan participatierepertoires, die wijdverbreid gebruikt werden door eerdere bewegingen, beschouwt Milner ze als een exclusief doel. Daarin kadert ook zijn, met enige tegenzin, streven naar een e-democratie. Dit is echter ook niet het doel van de bewegingen; zij willen de bestaande (offline) democratie meer open maken, ongeacht het medium.

Representativiteit van online en offline politieke participatie

Vervolgens stellen we de vraag: *wie* beoefent deze *sociale-mediapolitiek*, en spreken zij namens de hele jongere bevolking of slechts namens de *gepolitiseerde* jongeren? Het aantal jongeren dat *de sociale media* gebruikt voor politieke doeleinden is nog steeds klein en geenszins representatief voor de jongere generatie. Studies uitgevoerd door het *Oxford Internet Institute* uit het Verenigd Koninkrijk laten zien dat online politieke participatie een activiteit is die niet veel voorkomt. Slechts 14% van hun totale steekproef bleek ooit een petitie te hebben onder-

tekend, en slechts 9% had wel eens een boodschap ter ondersteuning van een politieke zaak verstuurd; 9% becommentarieerde de politiek op de sociale media en bijna 2% doneerde geld aan een politieke groepering. In de VS liggen die percentages slechts iets hoger, met 38% die de sociale media gebruikt voor het uitvoeren van eenvoudige politieke handelingen zoals *liking* of het promoten van materiaal in verband met politieke of sociale kwesties. Verder heeft 31% gebruik gemaakt van de sociale-media-instrumenten om andere mensen te stimuleren actief te worden met betrekking tot een politieke of sociale kwestie; 20% heeft gebruik gemaakt van de sociale media om verkozen ambtenaren en kandidaten te volgen. Dit bescheiden percentage politiek actieve jongeren is niet representatief voor de jongere generatie. Ze waren overduidelijk niet allemaal actief in de mobilisaties of ze waren het niet allemaal eens met de standpunten van de *Occupy-* of *Indignant-*groeperingen.

Is dit lage niveau van online participatie een vorm van verwerping van de representatieve democratie? We denken van niet. Als dit waar is, dan moeten we alle andere vormen van participatie ook in twijfel trekken omwille van hun democratische representativiteit: uit de laatst beschikbare *European Social Survey* (2010) blijkt dat 6% een badge of een sticker droeg, 6% deelgenomen had aan een legale demonstratie, 12% contact had opgenomen met een politicus, 12% bepaalde producten had geboycot en 17% een petitie had ondertekend. Als een hoge mate van betrokkenheid een voorwaarde is voor de representatieve democratie,

dan moeten we alleen rekening houden met stemmen als een vorm van politieke participatie, en zelfs dan zou men kunnen betwijfelen of een opkomst van iets meer dan 50% (in de VS) of 71% (in Europa) nog representatief is.¹ De sociale media zijn nog steeds slechts een middel waarmee mensen informatie verzamelen en verspreiden. Slechts een klein aantal politiek geïnteresseerden gebruikt het internet om hun bestaande offline vormen van participatie aan te vullen en om politieke acties te organiseren. Milner merkt dit ook op, namelijk dat offline verschillen in politieke interesse online worden gerepliceerd en uitgediept. Onderzoek heeft aangetoond dat vooral jongeren en vrouwen niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie (zoals internetactivisme) gebruiken om politieke besluitvorming te beïnvloeden, terwijl de geïnstitutionaliseerde vormen van participatie meer oudere en mannelijke deelnemers aantrekken. Uiteindelijk is alle politieke participatie vooral voorbehouden aan de hoger opgeleiden, politiek geïnteresseerden, politieke figuren en politieke discussieleiders onder ons. Deze nieuwere of niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie hebben niet veel veranderd op het gebied van wie deelneemt in de politiek (Marien, Hooghe & Quintelier, 2010). Meer recent onderzoek naar politieke participatie richt zich op de effecten van persoonlijkheidskenmerken op politieke participatie. Ook in dit opzicht zijn er bijna geen verschillen tussen degenen die offline, online en via Facebook met politiek bezig zijn: degenen die openstaan voor ervaringen (*openness to experience*) en die extravert zijn, hebben meer kans om te participeren in de

politiek, ongeacht het medium (Quintelier & Theocharis, nog te verschijnen). Uiteindelijk is online engagement 'meer van hetzelfde', en moeten we online en offline engagement op de zelfde manier benaderen en op dezelfde basis evalueren.

Daling in vertrouwen en de vraag om verandering

De bewering dat de eisen en het gedrag van de 'sociale-mediageneratie' strijdig zijn met de representatieve democratie moet geplaatst en onderzocht worden binnen een groter kader, voor we met hervormingsvoorstellen komen. Waarom deelnemen aan de politiek als u zichzelf, al jaren, niet vertegenwoordigd maar genegeerd voelt door de politiek, of als u degenen die u vertegenwoordigen niet vertrouwt?

Onlangs presenteerde Pippa Norris gegevens die het vertrouwen in een aantal nationale regeringen en parlementen sinds 1997 tonen. Deze gegevens laten een significante daling in politiek vertrouwen zien, waarbij de scherpste dalingen in die landen blijken plaats te vinden waar burgers het meest protesteerden tegen een gebrek aan representativiteit – Spanje, Griekenland, Portugal en het Verenigd Koninkrijk. Tijdens de crisis, na de ervaringen met vriendsjespolitiek en de afstandelijkheid van de politieke klasse, werd ook IJsland ondergedompeld in diezelfde legitimiteitscrisis als in de meeste landen met *Indignant*-burgers waarbij slechts 11% van de burgers vertrouwen had in het parlement. Tegelijkertijd blijkt uit gegevens van de *Worldbank* en *Transparency International* dat een grote meerderheid van de bevolking in exact

diezelfde landen vindt dat haar vertegenwoordigers tot de meest corrupte behoren. Zoals Castells opmerkt in zijn recente boek (2012), kwam de verontwaardiging van de jongeren door het besef dat de democratische instellingen niet de belangen van de burgers vertegenwoordigen, maar dat de politieke klasse een zelfreproducerende kaste was geworden die alleen oog had voor de belangen van een financiële elite.

Onderzoek naar online politieke participatie vertoont een vergelijkbaar patroon van wantrouwen en biedt nog maar eens een aanwijzing dat politiek gebruik van de sociale media niet noodzakelijk onverenigbaar is met de representatieve democratie, maar juist een mogelijke weg kan zijn voor het ontwerpen en het versterken van vertegenwoordiging. Milner meldt dat de instellingen van de representatieve democratie gebruik maken van op de sociale media gebaseerde vormen van communicatie. Hij stelt echter ook vast dat deze marginaal zijn gebleven en geen invloed hebben gehad op representatieve politiek. Dit is slechts gedeeltelijk juist. Ondanks de geringe of zelfs afwezige invloed van e-democratieprojecten, zijn er ook grote successen zoals de campagne van Obama in 2008, de post-crisis – door de overheid gesteunde – digitale initiatieven in IJsland, en de Duitse Piratenpartij die in april 2012 in de peilingen de op twee na sterkste partij werd in Duitsland. Deze drie voorbeelden werkten in op het systeem van de representatieve democratie en kregen een sterke invloed op de politieke besluitvorming.

Toch is het de moeite waard onszelf af te vragen waarom, zoals Milner suggereert, de meeste e-democratieprojecten slechts weinig (of helemaal geen) invloed

hebben gehad op de representatieve politiek, in het bijzonder in de landen waar het volk zeer intensief vroeg om betere representativiteit. Studies in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten hebben aangetoond dat overheidsorganisaties en politici in de eerste plaats vertrouwen op eenzijdige communicatie, waarmee zij willen informeren en onderwijzen. Sociale media zijn er echter op gericht om tweerichtingsverkeer te stimuleren. Dit is gewoon een bevestiging van wat onderzoek naar de ideeën van jonge burgers over hun vertegenwoordigers al meer dan een decennium heeft laten zien. Studies waarin men aantoonde dat jongeren ontgoocheld zijn in de politiek, machteloos zijn, geen zinvolle mogelijkheden vinden om het politieke proces te beïnvloeden, het gevoel hebben dat regeringen en politici hen voortdurend negeren en dat ze oneerlijk behandeld worden, zijn al meer dan een decennium lang in overvloed te vinden. Als dusdanig is het geen verrassing dat een Hansard-rapport uit 2010 over de samenleving opmerkte dat Britse jongeren erg sceptisch waren tegenover het gebruik van de sociale media door politici. Ze denken dat de politieke elites alleen hun toevlucht nemen tot deze instrumenten om 'cool te zijn' of 'om in de gunst te komen' en omdat 'een of andere adviseur heeft gezegd dat ze dat moeten doen', en zeker niet omdat ze daarmee hopen een democratie te bereiken die meer openstaat voor dialoog en overleg. Beleidsmakers die werden geïnterviewd over hun deelname aan diverse directe-democratie-experimenten in het onderzoek van Stephen Coleman, betuigden inderdaad dat hun drukke schema's het niet toelieten fre-

quent te corresponderen met hun kiezers door middel van dergelijke projecten.

Milner argumenteert dat diegenen die hun stem lieten horen in de recente bewegingen passief zijn en de representatieve democratie verwerpen. Dit klopt niet, integendeel zelfs: deze generatie aanvaardt het democratische systeem en wil het verbeteren. Met het oog op beperkte ruimte voor uitleg zullen we twee representatieve gevallen bespreken: Spanje en Griekenland.

Milner beschouwt Spanje als een 'speciaal' geval, maar is het dat ook? In Spanje was de belangrijkste slogan van de *Indignant*-burgers "no me representan" (zij representeren mij niet) en "stem niet voor hen" (d.w.z. de gevestigde politieke elite), vergelijkbaar met IJsland, Portugal, Griekenland en de Verenigde Staten. De sociale media bleken een belangrijke manier te zijn om mensen naar de pleinen te krijgen waar men, door middel van Atheense agora-achtige algemene vergaderingen, kon meemaken wat het werkelijk betekende om je stem te laten horen – een '*Democracia real*' (echte democratie). Dit ging niet gepaard met een afwijzing van de representatieve democratie. Het '*Democracia Real Ya*'-manifest moedigt op geen enkel moment politieke onthouding aan en een populaire slogan was "Ik ben niet anti-systeem, het systeem is anti-mij". Deze slogans vroegen om een democratie met meer impact, waarin de burgers meer gehoord werden. In het hart van het bouwstelsel van protest lag het wantrouwen jegens de huidige politieke elite – die in Spanje en Griekenland namen kregen als 'dieven' – en de vijandigheid tegenover de bankiers in plaats van de afwijzing van de representatieve democratie als een model op zich. De sociale-mediagene-

ratie probeerde een democratie te realiseren die meer, in plaats van minder, representatief was. Dit is misschien de reden waarom de nationale verkiezingen een toename zagen van het aantal, in het bijzonder, linkse partijen in het parlement.

Het verhaal in Griekenland was vergelijkbaar. Het vertrouwen in de politiek is er al meer dan een decennium laag en het bereikte zijn laagste punt in 2010. De *Aganaktismenoi*-beweging, die misschien minder gebruik maakte van de directe-democratiebijeenkomsten dan menige andere dergelijke beweging, verzette zich tegen de egoïstische politieke elites en pleitte voor de vervanging van het gehele parlement. Uit een studie bij 25- tot 34-jarigen is gebleken dat 90% van hen voor democratie in het algemeen waren en slechts 33% voor een democratie op basis van referenda. Net als in Spanje waren de Griekse demonstranten van mening dat de reden voor het slecht functioneren van de democratie een representatieve crisis is (88%), met de nadruk op een probleem met de aanbodzijde en daarmee met het aanbieden van democratische goederen. De verkiezingen in 2012 leidden tot de ondergang van een systeem gedomineerd door twee grote partijen. Dit leidde tot de opkomst van radicaal links, dat door intens populisme en beloftes van een alternatieve weg (d.w.z. zonder de in diskrediet gebrachte en corrupte politieke elite) het grootste deel van de stemmen kreeg van jongeren tussen de 18 en 34.

In beide gevallen was de publieke opinie totaal niet vervreemd van de doelstellingen van de demonstranten. Beide bewegingen kregen enorme steun van het volk. Representatieve enquêtes in Griekenland

en Spanje toonden aan dat resp. 86% en 81% de bewegingen steunde, terwijl in de VS, waar de kritische stemmen luider waren, Pew-onderzoek uitwees dat 44% van de Amerikanen *Occupy Wall Street* steunde en 39% tegen de beweging was. Er was dus geen discrepantie tussen de mening van de sociale-mediageneratie en de mening van de rest van het volk – zoals Milner beweert. Gevoelens van gebrek aan vertegenwoordiging worden breed gedeeld binnen de samenleving.

Oplossingen?

Naar aanleiding van de bovenstaande bewering willen we toevoegen dat de conclusies van Milners artikel wijzen op een beperkte ‘behandeling’. Milner beweert dat “we genoodzaakt [zijn] ons af te vragen of burgerschapsvorming en hervormde electorale instellingen zullen volstaan om de internetgeneratie ertoe te brengen effectief te participeren in de representatieve democratie” en, verwijzend naar de protesten in Quebec, dat “een triomf niet tot stand komt volgens de regels van electorale democratie. In dit geval was het een toevalige samenloop van omstandigheden. Een strategie gebaseerd op mobilisatie en verstoringen van de openbare orde bleek uiteindelijk tot dit resultaat te leiden”.

Hoewel er geen twijfel over bestaat dat burgerschapsvorming meer op het voorplan moet komen en dat verdere hervormingen in electorale instellingen moeten worden aangemoedigd, kunnen we hierbij twee belangrijke kanttekeningen maken.

De kanttekening bij de eerste suggestie is dat Milner het probleem aan de vraagzij-

de situeert (hoe moeten de politieke instellingen hervormd worden om interesse op te wekken bij de bevolking, en hoe kunnen we burgers opvoeden tot democratische burgers?), terwijl het grootste deel van het probleem duidelijk bij de politieke elites en dus bij de aanbodzijde ligt.

De tweede kanttekening is dat we, door het plaatsen van zoveel nadruk op institutionele politieke participatie, de democratische waarde van andere participatieve acties uit het oog verliezen en, als gevolg daarvan, tot een beperkte opvatting van participatieve democratie komen. Milner lijkt hier inderdaad rekening mee te houden in de laatste zin van zijn artikel: "Maar ik ben nog meer van overtuigd dat er iets moet gebeuren om een zinvol alternatief te bieden aan voor degenen die telkens opnieuw zullen proberen om *social media* te gebruiken om de democratie terug te brengen tot pure straatacties". Wordt de waarde van democratie niet verminderd wanneer 'geïstitutionaliseerde participatie' wordt gezien als het enige waarmee burgers beslissingen van de overheid kunnen beïnvloeden? Moeten wij dan zomaar accepteren dat – in een tijdperk waarin de manieren van participatie zo sterk zijn uitgebreid (en ondersteund worden door de sociale media) – verstorende mobilisatie en straatacties geen legitieme en acceptabele vormen van participatie zijn? Moeten wij vasthouden aan een beperkt begrip van politieke participatie en de deelname aan politiek door middel van de sociale media haastig classificeren als een weigering van deelname aan de representatieve democratie? Of de analyse van sociale media beperken tot de eigenschappen van de nieuwe technologieën? We denken van niet en we menen dat toekomstig

onderzoek zich moet richten op de klachten van woedende burgers over de aanbodzijde van de democratie en hun roep om meer vertegenwoordiging. Op basis hiervan kan toekomstig onderzoek bekijken welke veranderingen er aan de aanbodzijde kunnen gebeuren voor een beter functionerende democratie waarin iedereen zich vertegenwoordigd voelt.

Noot

1. 7% kwam niet in aanmerking om te stemmen, 22% had niet gestemd in de European Social Survey.

Bibliografie

- Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. London: Polity.
- Hansard Society (2010). *Digital Citizens and Democratic Participation: An Analysis of how Citizens Participate Online and Connect with MPs and Parliament*. London: Hansard Society.
- Marien, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2010). Inequalities in Non-institutionalised Forms of Political Participation: A Multi-level Analysis of 25 Countries. *Political Studies*, 58 (1), 187-213.
- Norris, P. (2012). The Impact of Social Media on the Arab Uprisings: The Facebook, Twitter and YouTube Revolutions? In N. Kersting (ed.), *Electronic Democracy*. Berlin: Barbara Budrich Publications.
- Quintelier, E. & Theocharis, Y. (te verschijnen). Online Political Engagement, Facebook, and Personality Traits. *Social Science Computer Review*.

Wie schreeuwt zal gehoord worden. Internet en ongelijkheid

Marc Hooghe (KU Leuven)

Het valt moeilijk te ontkennen dat nieuwe communicatiemiddelen de afgelopen decennia een bijzonder grote invloed hebben gehad op het functioneren van het politieke systeem. Er is veel meer politieke informatie ter beschikking dan ooit, meer mensen kunnen hun mening ventileren over allerlei onderwerpen, en de informatie wordt sneller verspreid dan ooit tevoren. Dat zijn allemaal heel positieve ontwikkelingen. Hoewel ik het artikel van Henry Milner bijzonder stimulerend vind, moet toch gezegd worden dat hij weinig oog heeft voor al deze positieve punten. Transparantie en openheid van informatie zijn wel degelijk belangrijk. Ik herinner me nog goed dat ik twee decennia geleden een studie maakte over de UNO-Conferentie over Milieu en Ontwikkeling (die trouwens verschenen is in dit tijdschrift), en daarbij volledig afhankelijk was van allerlei welwillende bronnen die bereid waren documenten naar me op te sturen. Zelfs voor een bevoorrechte getuige was het destijds moeilijk om ook maar op de hoogte te blijven van de vorderingen in het onderhandelingsproces. We zijn nu twintig jaar later, en alles is volledig beschikbaar op het internet. Wie dat wil, kan perfect op de hoogte blijven van allerlei politieke besluitvormingsprocessen en van alle mogelijke informatie. Die openbaarheid van informatie is een belangrijke verwezenlijking, dus wat dat betreft denk ik dat Henry Milner toch iets te veel vasthoudt aan oude vormen en gedachten.

Anderzijds is het internet inderdaad niet het wondermiddel waarvoor het zo vaak wordt gehouden. Snelle informatie-uitwisseling staat centraal in het concept 'liquid democracy', dat nu te pas en te onpas wordt gebruikt. Met dit concept bedoelt men dat het belangrijk is zich niet te veel te laten opsluiten in vastliggende structuren en mandaten, maar dat burgers ook het recht hebben om hun mening te geven over een veelheid van onderwerpen en thema's. In het verleden ging de representatieve democratie sterk uit van een vertegenwoordigingsmodel: als ik een stem geef aan partij X, dan ga ik impliciet akkoord met het hele pakket van voorstellen van die partij, ook inzake beleidsdomeinen waar ik misschien een andere mening ben toegedaan. Liquid democracy, daarentegen, gaat ervan uit dat ik het inzake belastingen eens kan zijn met een liberale partij, inzake sociale zekerheid met de socialisten en inzake onderwijs met de christendemocraten. Op elk van die thema's kan ik mijn eigen hoogstpersoonlijke voorkeur laten spelen, en op die manier heel doelgericht informatie overbrengen naar het politieke systeem. De nieuwe informatietechnologie laat toe al die voorkeuren te bundelen en te aggregeren, om op die manier voor elk van die voorkeuren een duidelijk democratisch gelegitimeerd voorstel te formuleren. Terug: het feit dat dit nu technologisch allemaal mogelijk is betekent een enorme vooruitgang op democratisch vlak. Ruim twee eeuwen geleden formuleerde Condorcet reeds een groot aantal voorstellen om tot zo optimaal mogelijke verkiezings- en besluitvormingsprocedures te komen. Een aantal van zijn voorstellen zou nu pas kunnen worden uitgevoerd, dankzij alle

nieuwe technieken van informatieverwerking en -uitwisseling.

Dat belet niet dat de politiek van de sociale media, zoals Milner die beschrijft, inderdaad een aantal nadelen heeft die in de praktijk bijna onoverkomelijk zijn. Die handelen respectievelijk over vrijblijvendheid en representativiteit.

De optimistische visie over 'social media politics' gaat ervan uit dat politiek niet veel meer hoeft te doen dan reeds bestaande preferenties op te tellen en te aggregeren. Als het zo eenvoudig was, dan konden we onze parlementen inderdaad vervangen door één grote telcomputer. De grote uitdaging voor een politiek systeem is echter de manier waarop moet worden omgegaan met incommensurabele preferenties. Incommensurabel betekent dat verschillende voorkeuren elkaar in principe uitsluiten en grote politieke debatten komen vaak neer op een dergelijk debat over incommensurabiliteit. Burgers willen een grote mate van vrijheid, maar ze willen tegelijk dat de overheid hen beschermt tegen individuen die hun vrijheid willen misbruiken. Burgers willen zo weinig mogelijk belastingen betalen, maar toch een zo goed mogelijke dienstverlening ontvangen van de overheid. Dat soort conflicten heeft niets te maken met een pure uitwisseling of aggregatie van problemen, maar ze maken de kern uit van de politieke besluitvorming. Sociale media kunnen ons inderdaad perfect informeren over de vraag of mensen al dan niet belastingen willen betalen, maar ze informeren ons niet over de vraag of burgers dan ook bereid zijn alle mogelijke consequenties van die beslissing op zich te nemen.

Informatie-uitwisseling via sociale media is bijna per definitie vrijblijvend: men

geeft een bepaalde mening te kennen, en eventueel volgt er een kortlopend engagement, maar er is niet de bereidheid tot een langdurige inzet om een bepaalde agenda ook te realiseren, of door te duwen indien dit ten koste gaat van andere beleidsprioriteiten. Het ventileren van de eigen mening via internet is bijna per definitie bijzonder gemakkelijk, maar men zou kunnen zeggen: te gemakkelijk. Politici zullen ook minder geneigd zijn om rekening te houden met deze informatie, omdat ze op voorhand weten dat de burgers blijkbaar weinig inspanning wilden doen, en omdat ze al evengoed weten dat de hype tegen morgen wel weer over is. Er bestaat geen gemakkelijke manier om effectief invloed te hebben op de politieke besluitvorming, en de sociale media creëren enkel de illusie dat het ook op een gemakkelijke en vrijblijvende manier zou kunnen.

Een tweede belangrijk probleem is dat van de representativiteit. Politieke participatie valt natuurlijk toe te juichen, omdat we ervan uitgaan dat democratische betrokkenheid heel belangrijk is voor de stabiliteit van het politieke systeem. Maar zoals Sidney Verba terecht opmerkt: als sommige stemmen in het democratische koor systematisch luider zingen, en daardoor de andere leden volledig overstemmen, dan worden de democratische principes al evenmin gehandhaafd. Het is inderdaad zo dat de overgrote meerderheid van de bevolking van West-Europa nu toegang heeft tot het internet, zodat die digitale kloof grotendeels tot het verleden behoort. Maar inzake liquid democracy geldt nog steeds hetzelfde dictum: *'It takes too many evenings'*. Het overgrote deel van de bevolking wil niet hele dagen

op internet doorbrengen om telkens opnieuw commentaar te leveren op voorstellen en allerlei mediageruchten. Het zijn de beroepsklagers die in de praktijk de sociale media beheersen. De online-rubrieken die we terugvinden bij de meeste kranten vormen daarvan een uitstekende illustratie: ze worden beheerst door een relatief klein aantal personen die daar blijkbaar heel veel tijd in kunnen investeren. Vaak gebeurt dat dan nog tijdens de kantooruren, aangezien hun werkgever (die vaak zelf een partijpolitieke instelling is) er duidelijk geen bezwaar tegen heeft dat belastinggeld op die manier gebruikt wordt. Als men vervolgens gaat denken dat die rubrieken op de een of andere manier een afspiegeling vormen van de publieke opinie, dan staat de deur voor manipulatie wagenwijd open. Men kan vaak eerder het tegenovergestelde zien: de meningen die via Twitter en andere sociale media worden verspreid zijn bijna per definitie niét representatief voor de bevolking in het algemeen.¹ Sociale media laten inderdaad meer informatiedoorstroming toe, maar als die mogelijkheid systematisch enkel gebruikt wordt door één kleine radicale groep, dan heeft dat niets meer te maken met een beter werkende democratie. Je merkt in de praktijk dat er een heel klein en eng kringetje ontstaat van spindoctors, journalisten, politici en zogenaamde commentatoren die elkaar voortdurend bestoken met Twitter-berichten en instantcommentaren. Op den duur wordt dat een soort neprealiteit, die echter wel degelijk een effect kan hebben op het politieke handelen.

Max Weber wees een eeuw geleden reeds op het gevaar van wat hij de 'religieu-

ze virtuozen' noemde: elke georganiseerde godsdienst heeft af te rekenen met fanatici die blijkbaar weinig anders omhanden hebben dan zich louter toe te leggen op een zeer strikte godsdienstbeleving. Religieuze virtuozen eigenen zich meestal het recht toe om aan de gewone gelovigen te verkondigen dat zij het verkeerd voorhebben, en het helemaal verkeerd voorhebben als zij het aandurven op zondag te fietsen, of zonder hoofddoek naar buiten te gaan. De sociale media houden een risico in op het optreden van wat je 'politieke virtuozen' zou kunnen noemen. Er is een bepaalde groep in de samenleving die het normaal vindt om tien keer per dag de website van de kranten na te slaan, elkaar voortdurend met Twitter-berichten te bestoken, en die er bovendien van uit gaat dat ze dankzij die voortdurende oppervlakkige activiteiten recht hebben op meer politieke invloed dan andere burgers die wel een normale dagtaak hebben. Als de sociale media tot dat soort ongelijkheid leiden, dan vormen ze een bedreiging voor het principe van de democratische gelijkheid. Zoals de onlangs overleden Ronald Dworkin stelde: democratie steunt op één soevereine deugd, namelijk het principe dat iedereen gelijk is en gelijk behandeld moet worden. De vraag is of de 'politiek van de sociale media' een bijdrage kan leveren aan het verwezenlijken van dat ideaal.

Noot

1. Hooghe, M. (1999). The Rebuke of Thersites. Deliberative Democracy under Conditions of Inequality, *Acta Politica*, 34 (4), 287-301.

Hoe regio's zich ontplooiën in Brussel

De organisatietypes van territoriale vertegenwoordiging bij de EU

Tom Donas en Jan Beyers

SAMENVATTING VAN

Donas, T. & Beyers, J. (2012). How Regions Assemble in Brussels: The Organizational Form of Territorial Representation in the European Union. *Publius: The Journal of Federalism*, 1-24. doi:10.1093/publius/pjs042.

De vertegenwoordiging van lokale en regionale overheden (deelstaten, provincies en steden) op het Europese niveau is een alledaags fenomeen geworden. Waar er in 1993 slechts 54 verbindingsbureaus waren, tellen we vandaag, in aanvulling op meer dan 200 verbindingsbureaus, vele andere vormen van regionale vertegenwoordiging, bijvoorbeeld via allerlei nationale en internationale netwerken. Hoewel dit alles ver af staat van het 'Europa van de regio's', geeft het wel aan dat substatelijke territoriale belangen in staat zijn om een duurzame aanwezigheid op het EU-niveau uit te bouwen.

Tot op heden is er weinig aandacht besteed aan de verschillende organisatievormen die subnationale overheden hanteren om zich te vertegenwoordigen in Brussel. Sommige vertegenwoordigen zich samen met andere regio's in een associatie, ter-

wijl andere zich individueel ontplooiën. In vele gevallen combineren regio's collectieve en individuele vormen van vertegenwoordiging.

De meest bekende organisatietypes zijn het verbindingsbureau en de transregionale associatie. Het *verbindingsbureau* is een individuele subnationale overheid die een kantoor in Brussel opent. De *transregionale associatie* is een collectieve organisatievorm die bestaat uit subnationale overheden afkomstig uit verschillende lidstaten. Sommige van deze associaties hebben een brede en algemene focus – bijvoorbeeld REGLEG, het Europese netwerk van regio's met wetgevende bevoegdheden – terwijl andere gericht zijn op een specifieke niche – bijvoorbeeld de *Association des Régions Européennes des Produits d'Origine*. Vanwege hun grensoverschrijdende karakter kunnen deze as-

sociaties een belangrijke rol spelen in de Brusselse lobbyarena.

Daarnaast zijn er twee andere, meer onderbelicht gebleven vormen van collectieve territoriale vertegenwoordiging. Subnationale overheden kunnen de vertegenwoordigingskosten met andere overheden van hetzelfde land delen door de oprichting van een gezamenlijk bureau. Indien niet alle subnationale overheden uit een lidstaat deel uitmaken van de associatie, beschouwen we dit als een *gedeeltelijke nationale associatie*. Een voorbeeld is het gezamenlijke kantoor van Sleeswijk-Holstein en Hamburg. Wanneer alle subnationale overheden uit één lidstaat besluiten om een gezamenlijke vertegenwoordiging in Brussel op te starten, noemen we dit een *complete nationale associatie*. Een voorbeeld hiervan is het *Irish Regions' Office*, dat alle regio's van Ierland omvat.

In ons *Publius*-artikel realiseren we twee objectieven. Ten eerste brengen we systematisch het voorkomen van deze verschillende types in kaart om een beter beeld te krijgen van de densiteit en diversiteit van de territoriale belangen in Brussel. Ten tweede ontwikkelen we een model waarmee we kunnen voorspellen welke subnationale overheid gebruik maakt van welke organisatievorm. Over deze materie bestaat onenigheid onder politicologen. Sommige academici zien de EU-instellingen als een opportuniteit voor zowel collectieve als individuele belangenvertegenwoordiging van eerder perifere regio's. Anderen zijn eerder sceptisch, omdat ze verwachten dat vooral rijke en welvarende regio's van deze kansen gebruik maken. Deze onderzoeksvragen sluiten aan bij een ruimere vraag inzake

de aard van de EU als politiek systeem. Kan de EU dus best omschreven worden als een pluraal systeem waarin een grote diversiteit van concurrerende belangen vertegenwoordigd is? Of is de Europese besluitvorming eerder een elitair systeem, waarin slechts een beperkt aantal welvarende actoren invloed kunnen uitoefenen? Om deze vragen te beantwoorden maken wij gebruik van een nieuwe dataset met gegevens over de betrokkenheid van 297 regio's uit 20 lidstaten in 275 verschillende vertegenwoordigingen. Zo konden we vaststellen dat alle 297 regionale overheden op de een of andere manier vertegenwoordigd zijn in een van de 175 verbindingsbureaus, 25 gedeeltelijke nationale associaties, 7 complete nationale associaties, of 68 transregionale associaties. Concreet betekent dit dat alle regionale overheden gesitueerd op het eerste niveau onder de centrale overheid op een of andere wijze actief zijn op het EU-niveau. Dat lijkt aanzienlijk.

Er zijn echter beduidende verschillen tussen regionale overheden en niet alle organisatietypes worden even vaak gecombineerd. Zo zijn regionale overheden die beschikken over een eigen verbindingsbureau, vergeleken met andere overheden, veel meer vertegenwoordigd in transregionale associaties. Dit geeft aan dat een verbindingsbureau een zelfversterkend effect heeft en de inbedding van regionale overheden in allerlei Europese beleidsnetwerken versterkt. De verschillen tussen de regionale overheden kunnen grotendeels worden verklaard door binnenlandse factoren en contextuele variabelen. Ten eerste: overheden met een verbindingsbureau zijn rijker en

genieten doorgaans van een grotere mate van zelfbestuur. Ten tweede: overheden die gebruik maken van een gedeeltelijke nationale associatie hebben een veel kleinere bbp, maar hun bbp per capita is groter dan dat van andere regio's. Over het geheel genomen zijn dit dus welvarende en rijkere regio's, maar regio's waarvoor de toegevoegde waarde van het opzetten van een eigen kantoor wellicht niet hoog genoeg is. Ten derde: regio's die terugvalen op een complete nationale associatie zijn minder welvend zowel wat hun totale bbp als hun bbp per capita betreft. Kenmerkend voor deze regio's is dat ze, vergeleken met regio's met een eigen kantoor, niet veel zelfbestuur hebben maar toch een aanzienlijke macht hebben in de nationale besluitvorming. Ten vierde: een uitgebreid lidmaatschap van transregionale associaties wordt sterk bepaald door de middelen en de competenties van de regio: hoe meer middelen en zelfbestuur, des te hoger de participatie in transregionale associaties. Ten slotte speelt partijpolitiek een belangrijke rol. Regio's met een regionalistische of nationalistische partij zijn over het algemeen actiever in allerlei transregionale associaties en zij zijn beduidend meer geneigd om hun eigen verbindingsbureau op te richten.

De getoetste modellen laten niet toe om conclusies te trekken over de rol van subnationale overheden en hun contacten met de Europese instellingen. Toch bieden ze een eerste antwoord op een aantal fundamentele vragen over territoriaal lobbyen. Enerzijds zijn alle Europese regionale overheden op de een of andere wijze aanwezig in Brussel, wat aangeeft dat substatelijke vertegenwoordiging een natuurlijk onderdeel is van de belangenbehartiging in de EU. Anderzijds bestaan er grote verschillen in de zin dat welvarende regio's beduidend actiever zijn, via meer organisatietypes vertegenwoordigd zijn en een prominentere positie innemen bij verschillende transregionale associaties. Het feit dat deze regio's verschillende organisatievormen weten te combineren versterkt hun kans om direct of indirect toegang te krijgen tot de EU-beleidsmakers. Er is volgens ons meer onderzoek nodig om de volledige implicaties van deze oneffenheden te begrijpen. Daarbij moet meer gekeken worden naar de horizontale dimensie van het territoriale lobbyen, met name naar hoe regionale overheden strategisch coalities smeden of tegenstanders zijn van andere overheden en niet-gouvernementele actoren op specifieke beleidsdomeinen.

Over de politiek-juridische constructie van soevereiniteit

Tanja E. Aalberts

SAMENVATTING VAN:

Aalberts, T.E. (2012). *Constructing Sovereignty between Politics and Law*. New International Relations Series. London/New York: Routledge.

Soevereiniteit geldt vanouds als een centraal concept in zowel de Leer der Internationale Betrekkingen en Internationaal Recht als in academische disciplines. Ondanks het feit dat diverse naoorlogse ontwikkelingen (zoals Europese integratie, globalisering en een toenemend aantal fallende staten) het idee van de soeverein als hoogste gezag op eigen grondgebied lijken aan te tasten, lijkt het einde van soevereiniteit te voorbarig aangekondigd. Soevereiniteit is onverkort hét kernbegrip in het politieke debat en in academische discussies in voornoemde disciplines. Deze paradox van gelijktijdig afnemend en aanhoudend belang van soevereiniteit als politiek-juridisch concept is de leidraad van deze monografie.

Dit boek ontrafelt de paradox van de continuïteit en van de verandering van soevereiniteit door middel van een theoretische analyse. Het uitgangspunt is dat om de duurzaamheid van het soevereiniteitsbeginsel in veranderende omstandigheden te kunnen begrijpen, men zich rekenschap moet geven van de hoedanigheid van dit soevereiniteitsbeginsel als

een sociale configuratie, als institutioneel product van de moderne internationale samenleving. Hoewel in de kronieken de nadruk ligt op de Vrede van Westfalen, 1648, als symbool voor het begin van het statensysteem, is het van belang zich te realiseren dat niet alleen de internationale samenleving als zodanig, maar ook de individuele staat zelf zijn oorsprong vindt in de ontwikkeling van het soevereiniteitsdenken. Kenmerkend is de territoriale begrenzing en definitie van gezag, waarbij het soevereiniteitsbeginsel geduid kan worden door de zinspreuk *cuius regio, eius religio* (wiens grondgebied, diens godsdienst). Soevereiniteit is dus een uitsluitende vorm van gezag, die gebaseerd is op wederzijdse erkenning van deze grenzen als deel van soevereine jurisdictie, zoals vastgelegd in onder meer het interventieverbod.

De samenhang tussen soevereiniteit, internationaal recht en internationale samenleving vormt de leidraad voor de analyse. Als soevereiniteit beschouwd kan worden als een product en als de basis van de moderne internationale samenle-

ving, wat betekent dit dan voor de duiding ervan in het licht van veranderingen in de wereldpolitiek? Deze monografie analyseert deze vraag met behulp van diverse conceptualiseringen van soevereiniteit in het academische discours. Uitgaande van soevereiniteit als een politiek-juridisch concept dat zowel een politieke praktijk als een juridisch feit behelst, worden politicologische en juridische inzichten gecombineerd. Achtereenvolgens wordt soevereiniteit geanalyseerd in haar hoedanigheid als i) institutie; ii) identiteit; iii) taalspel (*language game*); en iv) subjectiviteit en persoonlijkheid.

Soevereiniteit als institutie

Soevereiniteit wordt vaak geduid als een fundamentele institutie van de internationale samenleving. In dit boek wordt dit ontleed in twee aspecten: enerzijds voorziet soevereiniteit in gedragsregels voor de internationale samenleving, zoals het interventieverbod en het beginsel van gelijkheid (eerste institutionele dimensie); anderzijds definieert soevereiniteit de legitieme actoren in het internationale veld (tweede institutionele dimensie).

De eerste institutionele dimensie van soevereiniteit wordt uitgewerkt aan de hand van de Engelse School. Deze benadering is in de Leer der Internationale Betrekkingen vooral bekend om haar conceptualisering van het internationale domein als een samenleving waarin soevereine staten zich tot elkaar verhouden op basis van wederzijdse erkenning van individuele soevereiniteit en met inachtneming van gemeenschappelijke normen

en regels. De internationale samenleving is dus het product van de zelfstandige soevereine staten en haar grenzen worden gedefinieerd door soevereiniteit als gemeenschappelijke institutie. Dit wordt geïdentificeerd als een *inside-out*-perspectief, waarbij soevereiniteit vooral refereert aan internationale normen en conventies die de betrekkingen tussen *a priori* zelfstandig bestaande actoren reguleren.

Soevereiniteit als identiteit

Naast de rol van gedragsregels en conventies, analyseren constructivistische benaderingen de tweede institutionele dimensie, soevereiniteit als identiteit. Hierin wordt geanalyseerd hoe instituties ook definiëren wie de actoren zijn; welke entiteiten gelden als legitieme deelnemers (soevereine staten) en volgens welke regels? Dit wordt geïdentificeerd als het *outside-in*-perspectief, waarbij soevereiniteit niet een intrinsieke eigenschap van individuele staten, maar is een collectieve institutie van de internationale samenleving die de eenheden als zelfstandige actoren genereert; *vice versa* genereren de actoren in hun interactie zelf de institutie. In meer abstracte termen refereert dit aan de wederzijdse constituering van *structure* (sociale context) en *agency* (actor-zijn) als een centrale assumptie van constructivisme. Bovengenoemde conceptualiseringen worden vervolgens nader geduid middels het begrip van rechtspersoonlijkheid onder internationaal recht, dat de capaciteit als drager van rechten, bevoegdheden en plichten behelst. Parallel aan de twee institutionele dimensies

van soevereiniteit wordt het onderscheid tussen *'being sovereign'* (soevereiniteit als status of identiteit) en *'having sovereignty'* (soevereiniteitsrechten en -plichten) geïntroduceerd. Hierbij wordt beargumenteerd hoe deze duale voorstelling inzichtelijk maakt hoe soevereiniteit tegelijkertijd een absoluut én relatief gegeven is. De link tussen soevereiniteit, internationaal recht en internationale samenleving bestaat dan daaruit, dat de mate van autonomie en handelingsvrijheid als grondslag voor soevereiniteit wordt gedefinieerd binnen de internationale rechtsorde, die gevoed wordt door de internationale politieke praktijk. Deze dialectiek tussen politiek en recht en de link tussen soevereiniteit en regels worden nader uitgewerkt door middel van de spelmetafoor.

Soevereiniteit als taalspel

Achter de metafoor van soevereiniteit als een internationaal spel ligt een dieper filosofisch debat over de relatie tussen taal en werkelijkheid. Conform Wittgenstein is taal niet slechts een reflectie van een onafhankelijke wereld, maar constitueert taal die wereld doordat het discours betekenis geeft aan de materiële werkelijkheid. Bij een spel is dit evident: de betekenis van het paard ligt bij schaken niet in de stukken zelf, maar wordt ontleend aan de regels van het spel. Zij definiëren zowel de bewegingsmogelijkheden van de stukken (zoals de paardensprong) als de grondslag van hun 'bestaan'. In discours-theoretische terminologie: de regels van het spel vormen de *conditions of possibility* voor de betekenis en de identiteit van de eenhe-

den. Als zodanig zijn de regels niet alleen regulatief, maar ook constitutief, in de zin dat zij institutionele feiten in het leven roepen.

In het licht van de conceptualisering van soevereiniteit maakt de taalspel-metafoor duidelijk dat staten als soevereine eenheden worden gegenereerd door en binnen de regels van een *sovereignty game*. Als institutioneel feit bestaat soevereiniteit bij gratie van spelregels die niet alleen het internationale verkeer tussen gegeven statelijke entiteiten reguleren, maar die een politieke werkelijkheid in het leven roepen waarin het bestaan van die entiteiten als staten mogelijk wordt. De spelmetafoor verduidelijkt verder dat soevereiniteit en statelijkheid kunnen worden geduid als feit en norm tegelijkertijd – om precies te zijn: als institutioneel feit op basis van een constitutieve norm. Deze lezing wordt verder uitgewerkt in de conceptualisering van soevereiniteit als subjectiviteit.

Soevereiniteit als subjectiviteit

Ontleend aan poststructuralistische benaderingen, duidt de conceptualisering van soevereiniteit als subjectiviteit op de voortdurende (re)productie binnen het politiek-juridische discours van entiteiten als soevereine vertegenwoordigers. In Foucaults terminologie: subjecten zijn tegelijkertijd te identificeren als objecten die gereguleerd en gemanaged worden. Er is dus een constitutief verband tussen *'being sovereign'* en *'having sovereignty'*. Soevereiniteit geldt niet alleen als constituerende standaard op het moment van toe-

trekking tot de internationale samenleving, maar heeft als norm een voordurende constituerende werking ten opzichte van ingeburgerde staten. Dit wordt uitgewerkt door een nadere analyse van het verband tussen soevereiniteit en verantwoordelijkheid binnen het juridische discours. Zoals ontwikkeld door Leibniz in de zeventiende eeuw en uitgewerkt in de jurisprudentie, houdt rechtspersoonlijkheid niet alleen de toekenning van status en rechten en plichten in, maar ook een normering. Een soevereine status is dus geen vrijblijvende identiteit die, eenmaal toegekend, autonomie en zelfbeschikking inhoudt. De link tussen soevereiniteit en verantwoordelijkheid betekent dat soevereine staten gehouden kunnen worden aan de heer-

sende normen voor goed burgerschap binnen de internationale gemeenschap. Het principe van soevereine gelijkheid geldt niet alleen als een recht, maar ook als een norm om gelijkwaardig soeverein te zijn. Paradigma's als *'good governance'*, de Washington consensus en *'the responsibility to protect'*, alsook de houding van de internationale gemeenschap ten opzichte van schurkenstaten en falende staten getuigen hiervan.

Samenvattend biedt dit boek een theoretisch-conceptuele excursie naar het begrip soevereiniteit, waarbij blootgelegd wordt hoe verschillende benaderingen het voortbestaan en de verandering van soevereiniteit als politiek en juridisch begrip kunnen duiden.

Themanummer

Res Publica 'China en de EU: een strategisch partnerschap?'

Gastredacteuren: Gustaaf Geeraerts (Vrije Universiteit Brussel, gustaaf.geeraerts@vub.ac.be) en Henk Overbeek (Vrije Universiteit Amsterdam, h.w.overbeek@vu.nl)

De relatie tussen China en Europa heeft in de voorbije twee decennia voortdurend aan impact gewonnen. Ze is ook meer omvattend geworden en behelst naast handel steeds meer politieke, sociale en culturele aspecten. De interdependentie tussen de twee partijen is gestaag toegenomen en sinds 2003 erkennen China en de EU elkaar als strategische partners. Toch zijn de twee partners er vooralsnog niet in geslaagd om een strategische dimensie van enige betekenis aan hun relatie toe te voegen. De samenwerking tussen de twee partijen wordt moeilijker naarmate de randvoorwaarden van hun relatie verschuiven. China's opkomst en groeiende armslag hebben niet alleen een invloed op de positie van Europa in de wereldwijde verdeling van macht, ze vormen ook een uitdaging voor de Europese identiteit. China en Europa verschillen zeer sterk op het vlak van cultuur, geschiedenis, economie, politiek systeem en stadium van ontwikkeling. Bovendien zien China en de EU zich geconfronteerd met groeiende wrijvingen in hun economische en handelsbetrekkingen. Beide partijen staan onder druk om hun relatie opnieuw te bekijken. Zij

moeten elk voor zich uitmaken welke belangen zij beschouwen als de drijvende krachten voor samenwerking en zij moeten vervolgens overeenstemming bereiken over die belangen waarop zij de pijlers van een werkelijk strategisch partnerschap willen bouwen. Daarbij is het zaak om de uiteenlopende percepties van fundamentele waarden te overstijgen en een pragmatische consensus te bereiken over hoe complementaire en wederzijds ondersteunende beleidlijnen kunnen worden uitgestippeld. Voor de EU bestaat de uitdaging erin orde op zaken te stellen. Als Europa constructief en op effectieve wijze met China wil omgaan, zal het zich zelf eerst collectief moeten engageren. Voor Peking is het tijd om te articuleren hoe het zijn rol ziet in de mondiale bestuursstructuren en op welke wijze het zijn relatie met Europa wenst uit te bouwen.

Voor dit themanummer verwelkomen we bijdragen die proberen de evolutie van de complexe interdependentierelatie tussen China en de EU te verhelderen en/of reflecteren over manieren waarop die relatie kan worden bijgestuurd. Dit kan gebeuren vanuit verschillende perspectieven: economisch, (geo)politiek, institutioneel en cultureel.

Abstracts moeten voor 15 april 2013 naar beide gastredacteuren worden gestuurd. De beslissing over acceptatie wordt be-

kendgemaakt voor 1 mei 2013. Bijdragen worden uiterlijk 1 september 2013 verwacht. Alle bijdragen worden aan de normale reviewprocedure van *Res Publica* onderworpen (zie www.respublica.be).

Geaccepteerde bijdragen dienen in hun definitieve vorm uiterlijk 1 december 2013 gereed te zijn. Publicatie van het betreffende themanummer is voorzien in het voorjaar van 2014 (*Res Publica* 2014/1).

Tanja Aalberts is senior onderzoeker Transnational Legal Studies aan de Rechtenfaculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Haar achtergrond is in IB-theorie en internationale rechtstheorie, en haar onderzoek richt zich op de wisselwerking tussen recht en politiek binnen de internationale samenleving. Zij is tevens redacteur bij het *Leiden Journal of International Law*. E-mail: t.e.aalberts@vu.nl.

Jan Beyers is hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen, Departement Politieke Wetenschappen, en hoofd van de onderzoeksgroep Antwerp Centre for Institutions and Multilevel Politics (ACIM). Zijn onderzoek en onderwijs situeren zich op het terrein van institutionele theorieën, politieke organisaties en belangengroepen, vergelijkende en Europese politiek en onderzoeksmethoden. E-mail: jan.beyers@ua.ac.be.

Tom Donas is onderzoeker en doctoraatstudent bij het Antwerp Centre for Institutions and Multilevel Politics (ACIM) van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek spitst zich toe op territoriale belangenvertegenwoordiging in de Europese Unie. E-mail: tom.donas@ua.ac.be.

Eugénie Dostie-Goulet is verbonden aan de École de politique appliquée van de Université de Sherbrooke, Canada. Haar onderzoeksinteresse gaat in het bijzonder uit naar jongeren en politiek, politieke socialisatie, politieke besluitvormingsprocessen, verkiezingen en *civic education*. E-mail: eugenie.dostie-goulet@usherbrooke.ca.

Marc Hooghe is gewoon hoogleraar aan de KU Leuven, en *visiting professor* aan de Université Lille-II en de Universität Mannheim. Hij bekleedt momenteel de Francquilleerstoel aan de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: Marc.Hooghe@soc.kuleuven.be.

Dieter Kerwer is als medewerker gespecialiseerd in internationale politiek en betrekkingen verbonden aan de Universiteit Antwerpen, Departement Politieke Wetenschappen. Zijn onderzoekinteresse gaat in het bijzonder uit naar internationale en Europese *governance* en internationale politieke economie. E-mail: Dieter.Kerwer@us.ac.be.

Cecil Meeusen is als doctoraatsstudent verbonden aan het Centre for Citizenship and Democracy van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven. Momenteel werkt ze aan een proefschrift rond de determinanten van ethnocentrisme bij jongeren. Ze is voornamelijk geïnteresseerd in de ontwikkeling en evolutie van politieke en sociale attitudes tijdens de adolescentie. E-mail: Cecil.Meeusen@Soc.kuleuven.be.

Henry Milner is Research Fellow bij de Chair in Electoral Studies, Université de Montréal, Canada. Hij heeft als *visiting professor* of onderzoeker gewerkt aan universiteiten in Finland, Frankrijk, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en, sinds

1998, Zweden. Hij is auteur van onder meer de boeken *Civic Literacy: How Informed Citizens Make Democracy Work* (2002) en *The Internet Generation: Engaged Citizens or Political Dropouts* (2010). E-mail: henry.milner@umontreal.ca.

Ellen Quintelier is postdoctoraal onderzoekster van het FWO aan de KU Leuven, Centrum voor Politicologie. Haar onderzoeksdomein situeert zich op vlak van politiek gedrag en politieke sociologie, meer specifiek op de ongelijkheid in politieke participatie en het effect van politieke socialisatie-agenten en persoonlijkheid op politieke participatie. E-mail: ellen.quintelier@soc.kuleuven.be.

Kaat Smets is momenteel als *postdoctoral fellow* verbonden aan het Centre for the Study of Political Change (CIRCaP) van de Universiteit van Siena, Italië. Zij houdt zich bezig met diverse onderzoeksprojecten gericht op de publieke opinie. Haar onderzoeksinteresse gaat verder uit naar politiek gedrag, politieke socialisatie, politieke communicatie en vergelijkende politicologie en kwantitatieve onderzoeksmethoden. E-mail: Smets@unisi.it.

Yannis Theocharis is Alexander von Humboldt Postdoctoral Fellow aan het Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung (MZES), Universiteit van Mannheim, Duitsland. Zijn onderzoeksinteresse gaat primair uit naar vraagstukken van politieke participatie, politieke communicatie, politiek protest, nieuwe media en sociaal kapitaal. E-mail: yannis.theocharis@uni-mannheim.de.

Peter Thijssen is hoofddocent aan het Departement Politieke Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij is lid van de onderzoeksgroep Media, Middenveld en Politiek (M²P). Zijn onderzoek spitst zich toe op de wisselwerking tussen publieke opinie en politieke participatie. E-mail: peter.thijssen@ua.ac.be.

Marc-Antoine Turcotte volgt een masterprogramma International and Public Affairs aan de Université de Sherbrooke, Canada. Momenteel doet hij onderzoek naar het volgen van politiek nieuws door burgers via ICT. E-mail: marc_antoineturcotte@hotmail.com.

Auteursrichtlijnen *Res Publica*

I. Voor ALLE BIJDRAGEN, zowel voor de wetenschappelijke artikelen als voor de rubrieken, gelden volgende voorschriften:

- Publicatie in het **Nederlands**.
- Auteurs geven aan of ze hun **bijdrage insturen** als wetenschappelijk artikel, dan wel als rubrieksbijdrage (essay, symposium, boekbespreking), naar res.publica@acco.be.
- **APA-referentiesysteem**, zowel in de **tekst** als in de **bibliografie op het einde** van de bijdrage.

II. Voor de TWEE DELEN AFZONDERLIJK gelden voorts volgende voorschriften:

- **Wetenschappelijke artikelen:**

- maximum 10.000 woorden, inclusief abstract, referenties, voetnoten en bibliografie
- bestaan uit 4 onderdelen: titel, Engelstalig abstract en titel, corpus en bibliografie
- Engelstalig abstract en titel: 100-150 woorden
- Engelstalige keywords: maximum 6
- corpus: In de inleiding worden doel, motivatie en context van het artikel uitgelegd.
- enkel literatuur met rechtstreekse relevantie voor het onderwerp van het artikel dient te worden opgenomen, uitgebreide empirische details worden beter niet in de tekst zelf opgenomen
- titels en tussentitels: 5 niveaus mogelijk, gebruik Arabische cijfers
  - niveau 1: gecentreerd en standaard lettertype
  - niveau 2: *gecentreerd en cursief*
  - niveau 3: *links uitgelijnd en cursief*
  - niveau 4: *linkse insprong, cursief, eindigt met punt*. Tekst volgt meteen.
  - niveau 5: GECENTREERD EN HOOFDLETTERS
- het aantal voet- en eindnoten moet tot een minimum worden beperkt
- tabellen en figuren worden in de tekst ingevoegd en aangeduid met Arabische cijfers
- artikels worden in Word-versie ingediend
- auteurs verklaren in begeleidende e-mail dat het ingezonden artikel in deze vorm niet bij een ander tijdschrift werd ingediend of gepubliceerd
- aantal woorden van het artikel wordt in begeleidende e-mail meegegeven
- auteursgegevens: naam, correspondentie- en e-mailadres worden in afzonderlijk document bij het artikel gevoegd

- **Rubrieken**

- **Politiek essay:** maximum 7.000 woorden
  - In 'het politiek essay' publiceren we artikelen die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp.
- **Symposium:** verschillende bijdragen – samen maximum 7.000 woorden
  - In 'het symposium' nemen academische en praktijkpoliticalogen stelling in over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken.
  - Van de publicatietaal van politicalogen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicalogen iets over te melden hebben, maar het er doorgaans niet over eens zijn.
  - *Res Publica* zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Verschillende auteurs nemen positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort wordt ingeleid.
- **Onderzoek uitgelicht:** maximum 1000 woorden
  - In 'Onderzoek uitgelicht' wordt interessant, prestigieus en belangwekkend politicalogisch onderzoek van Vlaamse en Nederlandse bodem in de spotlight geplaatst. Auteurs vatten een recent gepubliceerd wetenschappelijk artikel samen op een toegankelijke manier in 750 tot 1000 woorden. Voorwaarde voor selectie van bijdragen is recente publicatie in een gerenommeerd internationaal politicalogisch tijdschrift (maximaal twee jaar geleden) en een eerste of tweede auteur dan wel een meerderheid van co-auteurs die verbonden zijn aan een Vlaamse of Nederlandse academische instelling. Lezers van *Res Publica* blijven hiermee op de hoogte van belangrijke theoretische en methodologische ontwikkelingen in het bredere vakgebied.
  - De klemtoon ligt op een samenvatting van het oorspronkelijke artikel. Desgewenst kan dit gekaderd worden in het bredere onderzoek dat aan het artikel ten grondslag ligt. Voor figuren en tabellen wordt best naar het oorspronkelijke artikel verwezen; noten worden best gemeden.

Voor een uitgebreide beschrijving van de auteursrichtlijnen:

www.respublica.be

Nicole Vettenburg, Mark Elchardus,
Johan Put en Stefaan Pleysier

Jong in Antwerpen en Gent

*Bevindingen uit de JOP-monitor
Antwerpen-Gent*

ISBN 978 90 334 9230 3
360 blz.

€ 33,50 (excl. verzendingskosten)

In navolging van het onderzoek naar het leven van jongeren in de Brusselse hoofdstad, onderzoekt Jong in Antwerpen en Gent de levensomstandigheden, de leefwereld en het gedrag van Gentse en Antwerpse jongeren tussen 12 en 18 jaar. Dit gebeurt op basis van de JOP-monitor, een grootschalige bevraging in secundaire scholen in deze twee steden. Thema's die daarbij aan bod komen zijn: Gentse en Antwerpse jongeren en schoolwelbevinden, academische motivatie, academisch en arbeidsmarktgericht toekomstperspectief, subjectief welbevinden, het verenigingsleven, houdingen ten aanzien van andere culturen, homofobie, overlastperceptie en delinquentie. Het boek vertelt u het cijfermatige verhaal over het leven van de jeugd in de steden

Gent en Antwerpen en vormt een inspiratiebron voor al wie over jongeren denkt, met jongeren werkt of zijn kennis over de jeugd in stedelijke contexten wil verruimen.

Jong in Antwerpen en Gent. Bevindingen uit de JOP-monitor Antwerpen-Gent is de zesde publicatie van het Jeugdonderzoekplatform (JOP). Naast Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-moni-

tor Brussel (2010) verschenen eerder Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit JOP-monitor 2 (2010), Jongeren binnenstebuiten. Thema's uit het jongerenleven onderzocht (2009), Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen uit de JOP-monitor 1 (2007) en Jongeren van nu en straks. Overzicht en synthese van recent jeugdonderzoek in Vlaanderen (2006).

Het JOP (www.jeugdonderzoekplatform.be) is één van de Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek van de Vlaamse overheid. Het krijgt vorm vanuit een interdisciplinair en interuniversitair samenwerkingsverband tussen het Leuvens Instituut voor Criminologie (KU Leuven), de Vakgroep Sociale Agogiek (UGent) en de Onderzoeksgroep Tempus Omnia Revelat (Vrije Universiteit Brussel).

Willy Lahaye
Isabelle Pannecoucke
en Jan Vranken
(red.)

Armoede in België

Jaarboek 2013

acco

Willy Lahaye, Isabelle Pannecoucke,
Jan Vranken en Ronan Van Rossem

Armoede in België *Jaarboek 2013*

ISBN 978 90 334 9199 3
472 blz.

€ 44,50 (excl. verzendingskosten)

De bijdragen in dit derde federale Jaarboek Armoede bevinden zich in een spanningsveld; het spanningsveld tussen de gevolgen van de aanslepende en zich verdiepende crisis op armoede, uitsluiting en ongelijkheden en de pogingen om ook in deze tijden genoemde maatschappelijke fenomenen aan banden te leggen en, waar mogelijk, te bestrijden. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat we bijzondere aandacht besteden aan de plaats en rol van het OCMW. Het lijkt wel dat deze institutie, net nu ze het hardst nodig is, in haar werkingsmogelijkheden beknot wordt. Is het een volgende fase in het proces van de 'zich terugtrekkende verzorgingsstaat' dat enkele decennia geleden werd ingezet? Een derde, thematisch, deel belicht het OCMW vanuit verschillende

invalshoeken: de rol van het OCMW in lokale netwerken, referentiebudgetten als instrument in de praktijk van het OCMW, onderbescherming en proactief handelen,

de sociale, culturele en sportieve participatie van cliënten, de socioprofessionele integratievrijstelling, studeren met een leefloon.

WILLY LAHAYE is filosoof en doctor in de Psychologie en Onderwijswetenschappen. Hij leidt het onderzoekscentrum CeRIS (Centre de Recherche et Inclusion Sociale) aan de Université de Mons.

ISABELLE PANNECOUCKE is doctor in de Sociale Wetenschappen (Sociologie). Ze werkt aan de Universiteit Gent, als doctoraal onderzoekster in de Vakgroep Sociologie en is verbonden aan de onderzoeksgroep POS+ (Participation, Opportunites and Structures).

JAN VRANKEN is socioloog en emeritus gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, waar hij het Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASes) oprichtte. Ook is hij vrijwillig medewerker aan de Universiteit Gent.

RONAN VAN ROSSEM is hoofddocent Sociologie aan de Universiteit Gent en is verbonden aan de onderzoeksgroep POS+ (Participation, Opportunites and Structures).

KOEN MATTHIJS, JAN KOK & HILDE BRAS

LEREN VAN HISTORISCHE LEVENSLOPEN

JAARBOEK 2012

acco

Koen Matthijs, Jan Kok en Hilde Bras

Leren van historische levenslopen

Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland

ISBN 978 90 334 8971 6

280 blz.

€ 35,00 (excl. verzendingskosten)

Demografische feiten zoals geboorte, huwelijk, sterfte en migratie kunnen aan elkaar gekoppeld worden tot gefaseerde processen en vervolgens tot levenslopen. Volledige levenslopen laten toe de effecten van eerdere ervaringen op latere keuzes te reconstrueren en te analyseren. Daarbij moet er rekening mee gehouden worden dat het eigen leven in samenspel verloopt met dat van anderen, zoals verwanten en leeftijdsgenoten. Hoe levens tot stand komen en verlopen, is voortdurend in beweging en verandering. De leeftijd wijzigt, maar ook de fase in de gezinscyclus en de tijdsperiode.

In deze bundel komen levensgeschiedenissen vanaf de achttiende eeuw aan bod: migranten, dienstboden, prostituees, weggevoerde

Joden, en vele andere. De auteurs laten zien dat het toepassen van de levensloopbenadering veel bijdraagt tot het verwerven van inzicht in demografische en sociaal-culturele processen, zoals mobiliteit, migratie, en gezinsvorming en -ontbinding.

Sinds 2008 organiseert de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap Historische Demografie (FWOVlaanderen) jaarlijks een Dag van de Historische Demografie. In dit Jaarboek gaat het om een selectie van de bijdragen van 2010 en 2011.

KOEN MATTHIJS is gewoon hoogleraar aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (Onderzoeksgroep Family and Population Studies) van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de KU Leuven.

JAN KOK is hoogleraar Vergelijkende geschiedenis van de levensloop aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is tevens verbonden aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (Onderzoeksgroep Family and Population Studies) van de KU Leuven en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

HILDE BRAS is universitair hoofddocent aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

vlaams
vredesinstituut

14-18 van dichtbij

Inspiratiegids voor lokale projecten
over de Grote Oorlog

Giselle Nath & Maarten Van Alstein

acco

Giselle Nath en Maarten Van Alstein

14-18 van dichtbij

*Inspiratiegids voor lokale projecten
over de grote oorlog*

ISBN 978 90 334 8974 7

240 blz.

€ 22,00 (excl. verzendingskosten)

De honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog in 2014-2018 zal ook lokaal niet onopgemerkt voorbijgaan. Tientallen steden en gemeenten maken zich klaar om hun oorlogsverleden uit te pluizen en te presenteren. Maar wat valt er eigenlijk te herdenken? Wat weten we over dat vreemde conflict in onze achtertuin? Hoe vertellen we een bezettingsgeschiedenis naar projecten voor een breed publiek?

Dit boek is geen klassiek geschiedenisboek over bezet België, maar nodigt de lezer uit om zelf creatief aan de slag te gaan met het lokale oorlogsverleden. Het brengt prikkelende vragen en methodes van de academische geschiedschrijving naar het brede publiek. Zo kunnen cultuurbeleidscoördinatoren, leerkrachten, erfgoedwerkers

en al wie geïnteresseerd is in het vaak exotische lokale verleden, zelfstandig het traject afleggen van idee

naar tentoonstelling, van archiefvondst naar toeristische wandelroute.

GISELLE NATH is wetenschappelijk medewerker bij het Instituut voor Publieksgeschiedenis en verbonden aan de Universiteit Gent, onderzoeksgroep sociale geschiedenis na 1750. Zij behaalde in 2011 een master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent met een scriptie over bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

MAARTEN VAN ALSTEIN is onderzoeker bij het Vlaams Vredesinstituut. Binnen het onderzoeksprogramma 'Vrede & samenleving' van het Vredesinstituut werkt hij over de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Het Vlaams Vredesinstituut is een onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek bij het Vlaams Parlement.